

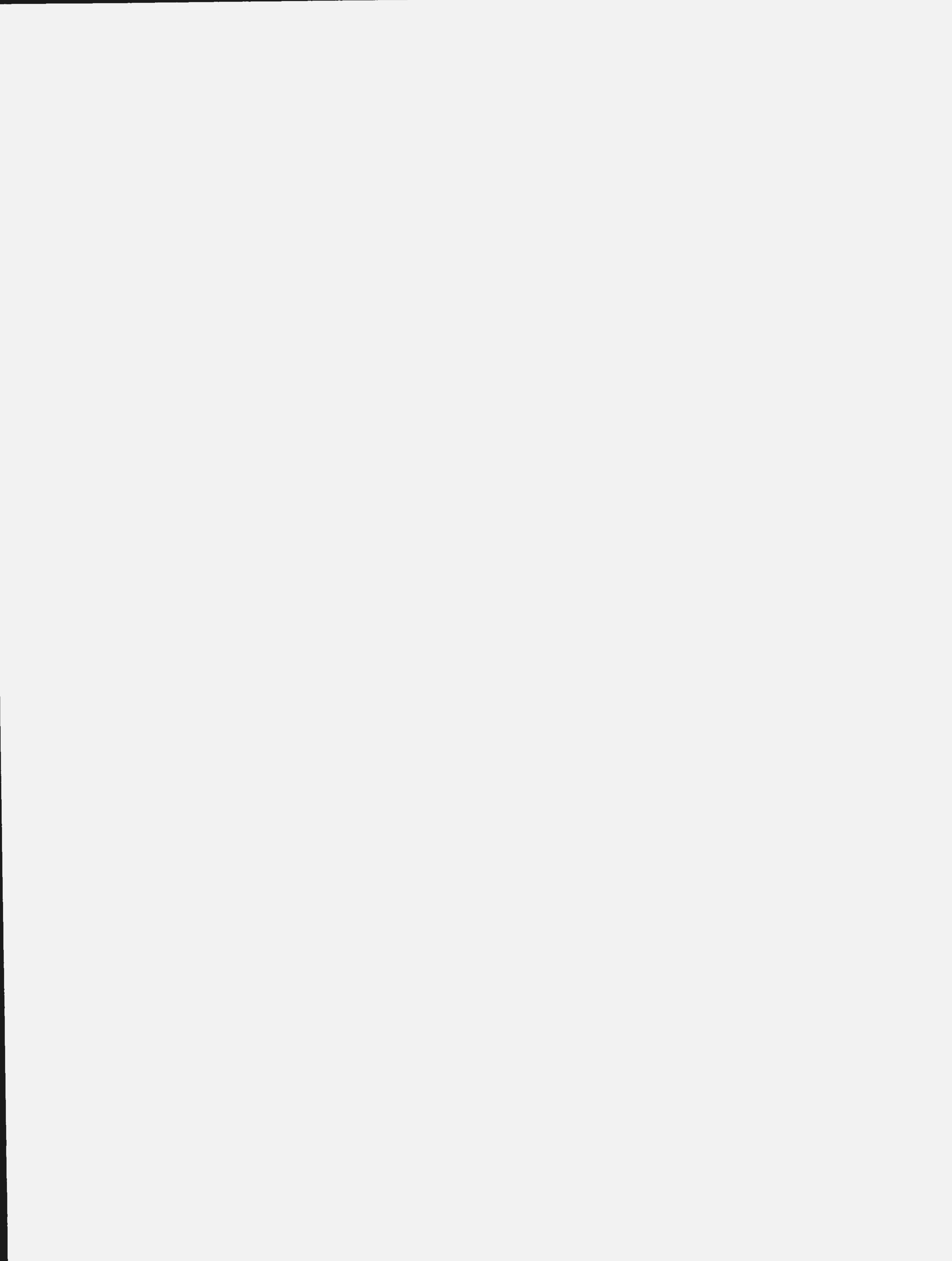
**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

8

1927

(NIEUWE REEKS)

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

AFBEELDINGEN VAN DE BRITTENBURG

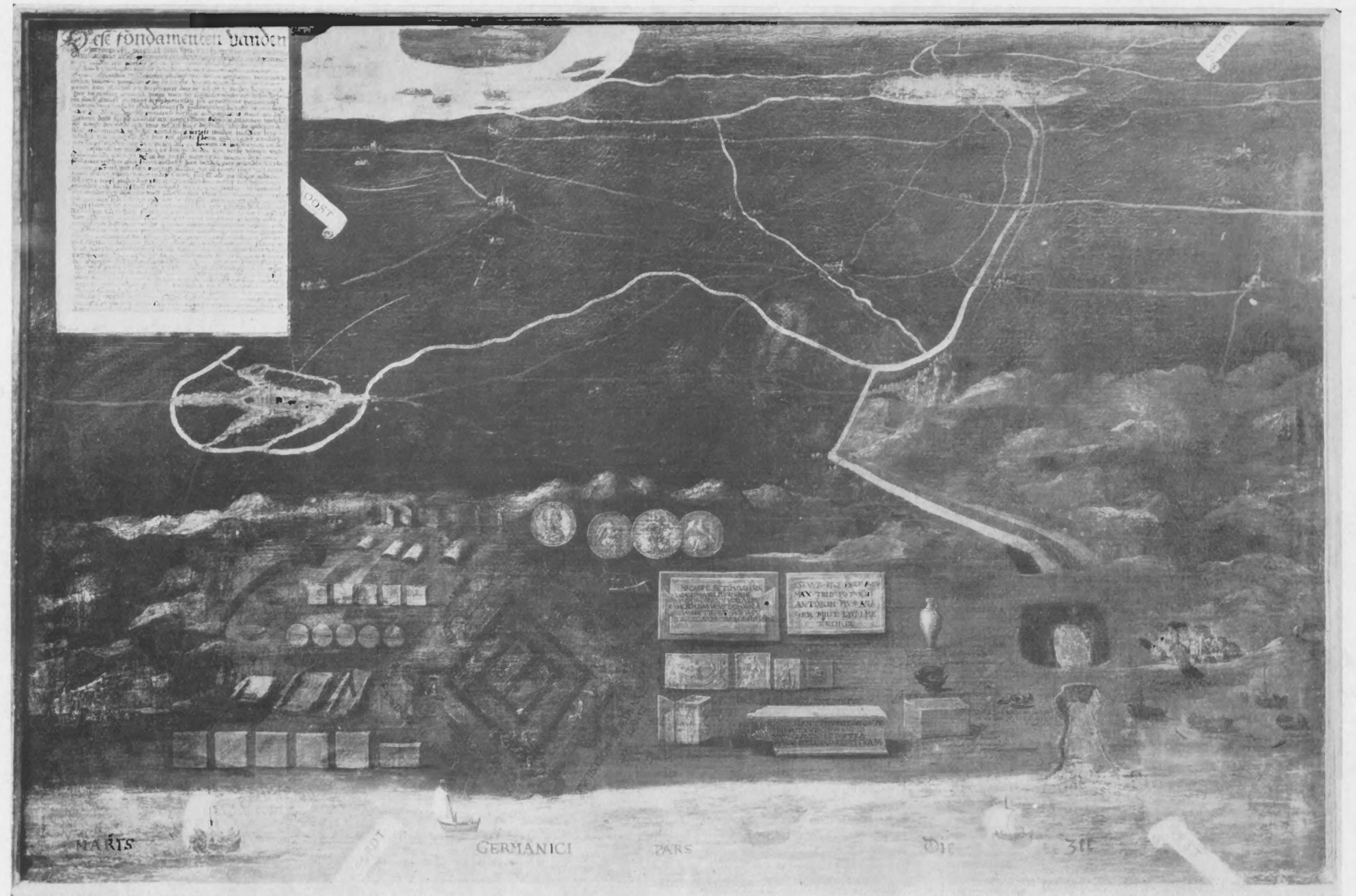
Tot de kwesties, onze vroege geschiedenis betreffende, welke het meest de phantasie hebben geprikkeld en historici van verschillende tijden hebben bezig gehouden, behoort zeker wel die van de bij Katwijk verzonken „Romeinsche” Brittenburg, waarvan de fundamenten in den loop van de 16^e eeuw en nog daarna telkens weer aan het strand te zien zijn geweest. Op grond van allerlei vondsten werden deze fundamenten voor Romeinsch gehouden, een standpunt ook door Prof. BLOK verdedigd, in een discussie met ondergeteekende, een 20 jaar geleden, welke sommigen zich mogelijk nog herinneren zullen (NIJHOFF'S Bijdragen 1908 e. v.). Het is niet mijn bedoeling hier nog eens die discussie te heropenen, waarin verschillende literaire getuigenissen te berde gebracht werden, vooral dat van JUNIUS, die in zijn Batavia een aantal Romeinsche voorwerpen benevens den plattegrond dier fundamenten beschrijft en afbeeldt. Verder diende vooral als hoofdgetuige een houtsnede van C. v. D. HAGEN, o. a. in het Leidsche Gemeentearchief aanwezig en in SCHELLINGS editie van Pars „Twee Katwijken” (anno 1745) gereproduceerd, volgens haar opschrift gemaakt naar een „Aloude Schilderij van 't Huis te Britten in het Huis van den Heer VAN KATWIJK uit het Huis van den Heer VAN WASSENAER Heer van Duivenvoorde”. Op deze plaat bij PARS zien we behalve de situatietekening der grondslagen een groot aantal Romeinsche voorwerpen afgebeeld welke zich toen in de verzameling van

den Heer VAN WASSENAER bevonden en ik wees er destijds reeds op hoe dit dezelfde zaken zijn, die JUNIUS weergeeft als in zijn tijd door hem gezien bij den Leidschen antiquair CORN. VAN AKEN. Omtrent dit schilderij deelt Prof. BLOK (Leidsche Jaarb. 1904 bl. 23) het volgende mede:

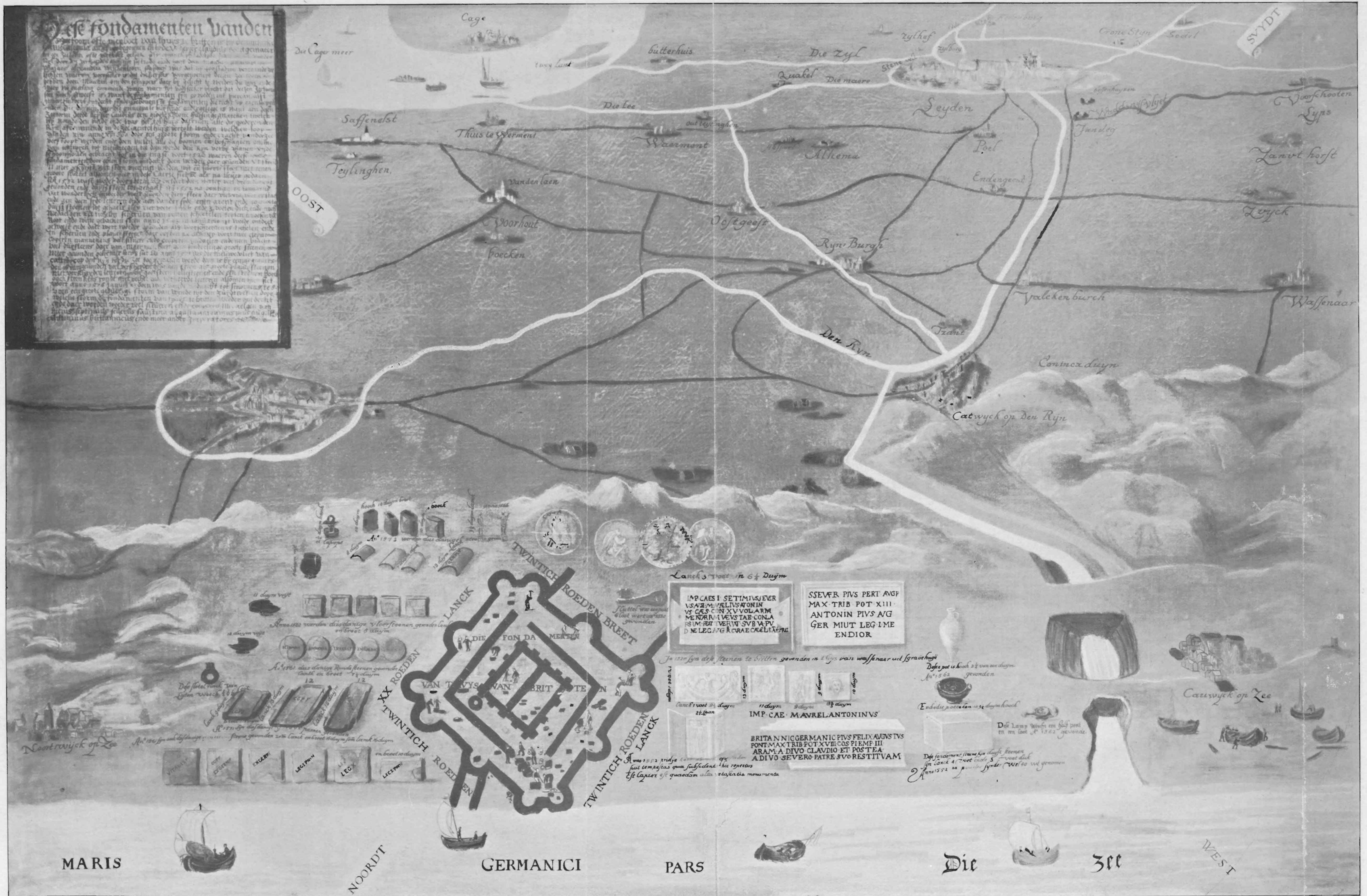
„Wat er vóór 1573 gevonden werd, werd omstreeks dat jaar afgebeeld op een schilderij die in het huis der Wassenaars in den Haag werd opgehangen en later met de meeste oudheden naar Duivenvoorde verhuisde. Ook JOHAN VAN DEUTECOM (1588) en LANGENES (1599) vervaardigden in dien tijd platen, blijkbaar naar die schilderij”. In zijn noten teekent Prof. BLOK er voorts nog bij aan dat „Een plaat naar dit schilderij in de verzameling BODEL NIJENHUIS in de Leidsche Universiteits Bibliotheek (Portef. 13 Nr. 60) werd in het begin van de 17^e eeuw vervaardigd door den bekenden graveur F. BLEISWIJK” en verder „De bewaarplaats, op dit oogenblik van die schilderij heb ik niet kunnen opsporen”.

Intusschen ben ik gelukkiger geweest in dit opzicht. In afb. 1 bied ik den lezer een foto aan van dit oorspronkelijke schilderij, welke echter vele details, die daarop voor de fotografie te zwak waren, niet meer laat herkennen en in afb. 2 een tweede foto waarop die details in teekening zijn bijgewerkt. Eenigen tijd geleden had n.l. mijn collega BOEHLAU te Cassel mij opmerkzaam gemaakt op een vreemd schilderij van de Hollandsche kust in het depôt van zijn Museum aldaar en, daar ik uit

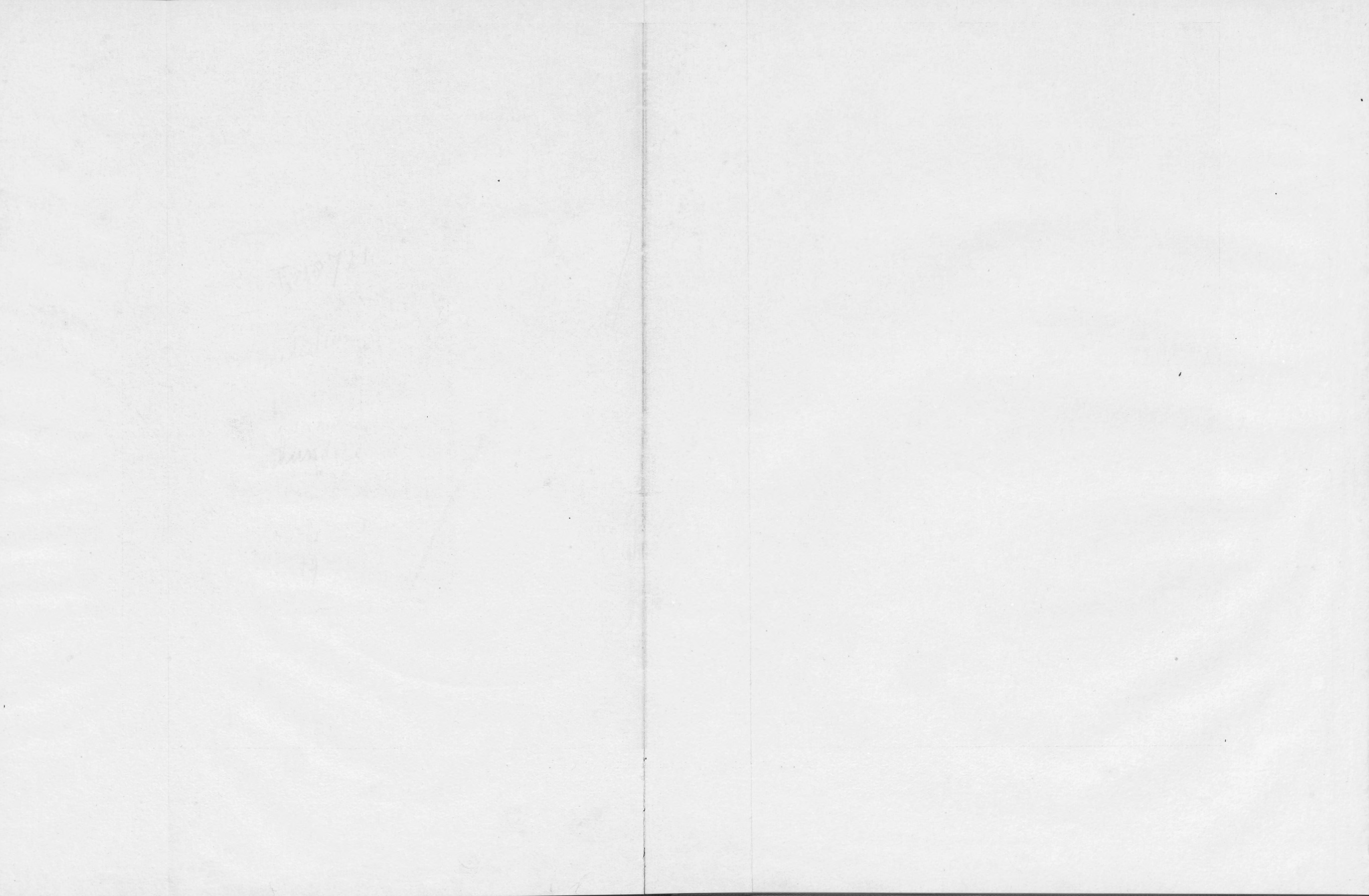

Afb. 1. Directe photographie naar het schilderij uit Cassel.

Afb. 2. Bijgewerkte fotografie van het schilderij uit Cassel.

zijn beschrijving het oude Brittenburgschilderij meende te herkennen en er mij iets van meende te herinneren, dat de Landgraaf VAN HESSEN indertijd ook in den Haag inkoopten voor zijn Museum zou hebben gedaan, achtte ik het wel de moeite waard zelf eens te gaan kijken. Zoo vond ik dan in Cassel het schilderij terug en gelukte het mij zelfs dit voor ons Museum te verwerven.

De Hoofddirecteur van het Rijksmuseum te Amsterdam was zoo vriendelijk het voor mij te laten opknappen, zoodat we thans het origineel van die afbeelding, waarvan in de literatuur zoo vaak sprake is, in vrij goeden staat voor ons hebben.

Al dadelijk deed zich echter mijn eerste verrassing voor, toen de Heer SCHMIDT DEGENER mij verzekerde, dat naar zijn meening dit schilderij zeer wel in het begin van de 17^e eeuw, doch onmogelijk reeds in de 16^e eeuw kon zijn geschilderd. Om de betrekkelijke waarde als bewijsmateriaal vast te stellen van deze voorwerpen uit die destijds hooggeroemde collectie VAN WASSENAER, is natuurlijk de datum van het schilderij van veel belang. Maar was er dan eigenlijk ook wel eenigen grond voor de bewering dat het uit omstreeks 1573 zou zijn? Gelijk gezegd had ik er reeds vroeger op gewezen dat JUNIUS al die daarop afgebeelde voorwerpen in 1575 nog bij den antiquair VAN AKEN gezien had, zoodat ze toen nog niet als eigendom der WASSENAERS op het doek konden zijn geschilderd. Daarentegen lazen we reeds verschillende opmerkingen van Prof. BLOK, welke op dien vroegen datum wijzen. Van deze berust die omtrent den bekenden VAN BLEISWIJK, die zijn teekening in het begin van de 17^e eeuw naar deze „oude schilderij” vervaardigd zou hebben, klaarblijkelijk op een vergissing, want die VAN BLEISWIJK leefde eerst in het begin van de 18^e eeuw (blijkens het Nieuwe Biogr. Woordenboek s. v.). Als argument voor een zoo vroege dateering zou verder kunnen dienen dat VAN DEUTECOM in 1588 een plaat naar dit schilderij zou hebben vervaardigd. Hoe staat het echter

Oudh. Mededeel., N. R.

met deze bewering? De bestudeering ook van het andere bekende afbeeldingenmateriaal, waartoe mijn schilderij mij bracht, gaf mij ook op deze vraag een antwoord.

De verschillende platen die we kennen bezitten in de door hen weergegeven voorstelling zelf toevalligerwijze een belangrijk criterium ter nadere dateering. We weten n.l. hoe er „in het midden van de 16^e eeuw plannen opkwamen, op grond van onderzoek ter plaatse ter verbetering der waterloozing bij Katwijk. 26 Maart 1571 begon men de nieuwe vliet te graven, die 1 April 1572 geopend werd, zoodat het water doorstroomde in zee. De kosten verhinderden, tijdens den juist uitgebroken opstand de verdere uitvoering en de opening welke weder dicht, zoodat het gegravene als „Mallegat” kon bespot worden”. (BLOK, Leidsche Jaarb. l.l. bl. 20 e. v.).

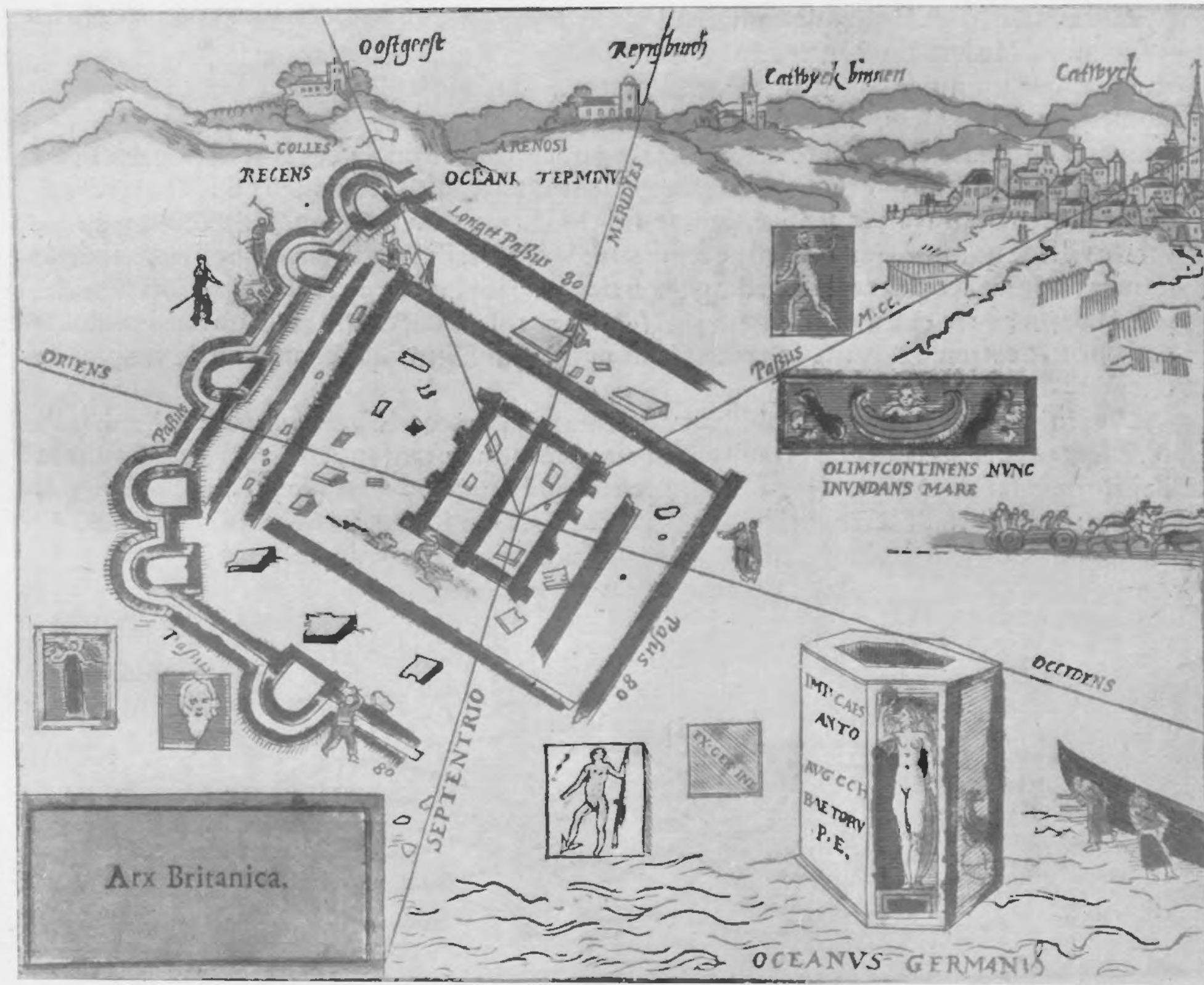
In de eerste plaats wordt ons nu in de literatuur een plaat van het gebouw en de gevonden monumenten genoemd, die door ORTELIUS gemaakt en in 1568 in den handel zou zijn gebracht (BLOK l.l. bl. 19). Hierbij doet zich echter de moeilijkheid voor dat wij in GUICCIARDINI'S Description des Pays-Bas, mij slechts bekend in de uitgave „revue et augmentée plus que de la moitié par le même auteur”, een werk, hetwelk deze, blijkens den text zelf, in 1562 beëindigde, diezelfde plaat, ORTELIUS gemerkt, en in meerdere drukken bekend (afb. 3) afgedrukt vinden, terwijl ook het opschrift, hier te lezen, precies overeenkomt met wat PARS als „opschrift uit ORTELIUS” citeert. Hoe komt die eenige jaren latere plaat van ORTELIUS in GUICCIARDINI'S boek, waarin hij zelf schrijft „nous en avons fait exprimer le portrait et rapport au naturel”? Het antwoord hierop krijgen we door een kleine houtsnede in het Leidsche Gem. Archief Nr. 7331 (afb. 4) volgens OVERVOORDE'S Catalogus bl. 39 „Arx Britannica plattegrond met oudheden en de omliggende dorpen in het vershiet, gekleurd, h. 14 br. 17. Van achteren bedrukt”. De tekst waarmee het bedrukt is is namelijk niets anders als,

1*

in iets korter vorm, GUICCIARDINI's tekst (bl. 296 der éd. augmentée); het ligt dus voor de hand dat deze houtsnede een uitknipsel is uit een vroegere uitgave van dien schrijver met zijn oorspronkelijk prentje, hetwelk in zijn latere verbeterde editie door de veel betere en grotere plaat van ORTELIUS vervangen is. In dat houtsnootje (later klaarblijkelijk gekleurd) hebben we dus waarschijnlijk de oudste Britten-

leening aan ORTELIUS' plaat wijzen. Ook hierop ontbreekt het Mallegat nog. Merkwaardigerwijze zien we onder de voorwerpen hier de „pedaal" geteekend waarvan straks sprake zal zijn.

Chronologisch direct op deze volgend en naar het schijnt verder weinig of niet bekend, vond ik in ons Museumarchief een plaat (afb. 5) met het volgende opschrift: „Je soussigné

Afb. 4. Plaat van GUICCIARDINI 1662

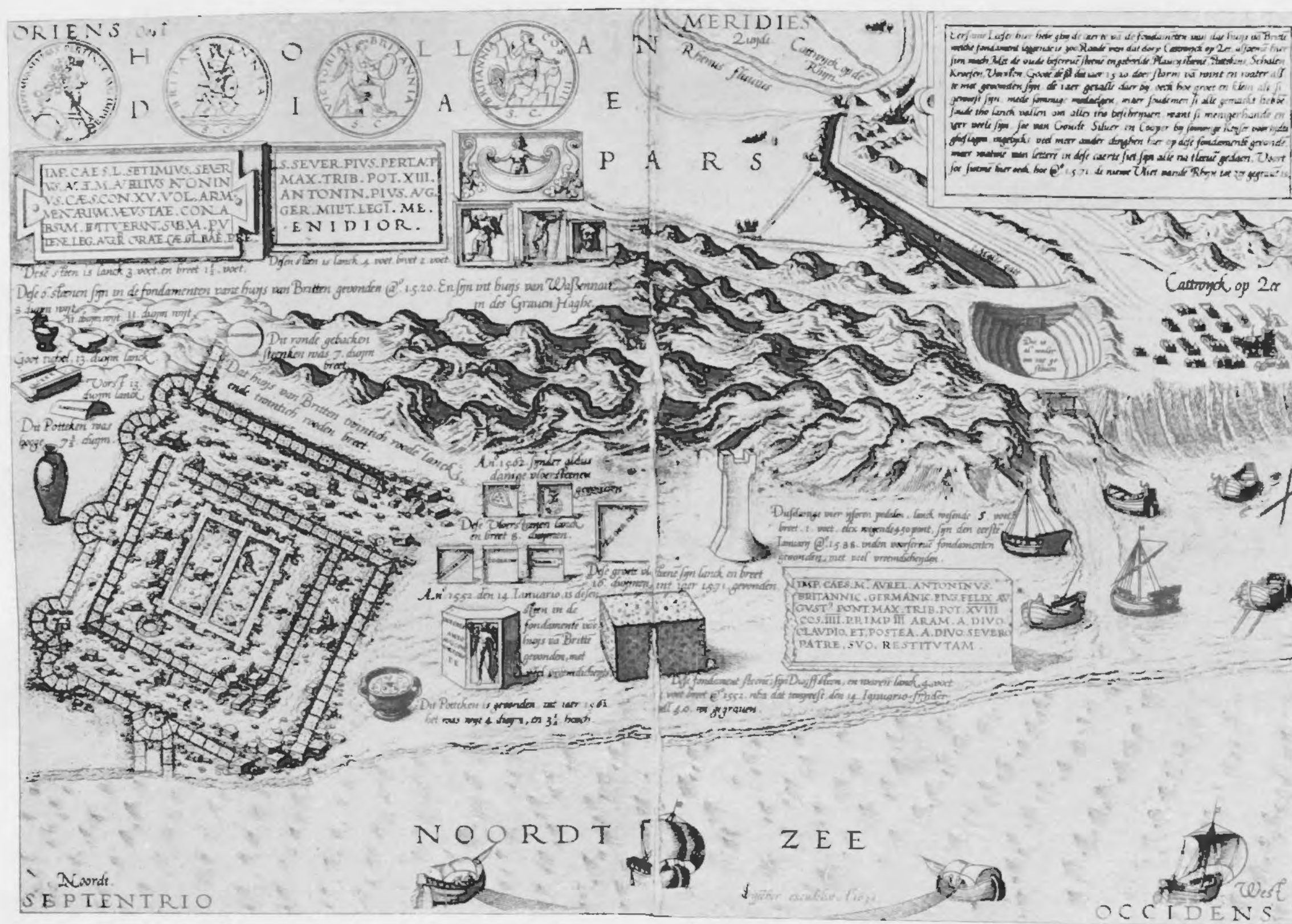
burgafbeelding vóór ons, zeer spoedig door die van ORTELIUS gevolgd, beiden uit de 60er jaren der 16^e eeuw, gelijk ons bevestigd wordt door het feit dat op geen van beiden nog „de nieuwe Vliet", het Mallegat voorkomt. Nog een derde plaatje is met bovengenoemde afbeeldingen in verband te brengen, een houtsnede (Nr. 7321 van het Leidsche Archief), veel minder zorgvuldig geteekend, waarvan eenige details op ont-

témoigne est atteste en ma qualité que cette carte a été faite par moi avec tout le soin possible, parfaitement conforme, jusque dans les moindres détails à la carte originale signée A. 1572. Faite à Delft le 3 Août 1768 signé DIRK VAN DER BOON Arpenteur juré". Op deze kaart, die dus uit het jaar 1572 afkomstig is, zien we dan ook de pas gegraven Nieuwe Vliet naar zee, het latere „Mallegat" voor het eerst

in zijn volledigen staat geteekend en als „le nouveau canal” vermeld.

Chronologisch gesproken krijgen we vervolgens de vraag hoe het nu staat met de kaarten welke volgens BLOK in 1588 en 1599 VAN DEUTECOM en LANGENES zouden hebben geteekend „blijkbaar naar die schilderij” van VAN WASSENAER. PARS zegt (bl. 78) dat hij „veel

alsook de Nieuwe Vlied, alles in dit Oud-Duitse of liever On-Duitse opschrift: „Eersame leser, hier hebt gij de Caerte van de fundamenten van dit huis te Britten enz. enz. . . . Voorts soe siet men hier oeck hoe Anno 1571 de Nieuwe Vliet van den Rijn tot Zee gegraven is. In Haerlem gedrukt en gemaect door JOHAN VAN DEUTECOM Anno 1588”. Tenslotte

Afb. 6. Druk van VISSCHER in 1631 naar een plaat van v. DEUTECOM uit 1588

moeite heeft gehad om die kaart van VAN DEUTECOM te bekomen welke mij eindelijk beschikt is, waar in weder alle de Oudheden zeer net zijn gesneden en een, dat niet weet ergens meer vertoond te zijn, namelijk een ijzer voetstuk (Pedaal) lang wesende 5 voeten, breed een voet, wegende 450 Pond nevens nog 3 dergelijke enz.". Verder waren hierop volgens PARS „ook beide de Katwijken afgebeeld,

vertelt ons PARS „Deze groote kaart is naderhand verkleind uitgegeven van eenen BARENT LANGENES in het jaar 1599”.

Met deze beschrijving van PARS in handen lijkt het mij niet moeilijk de plaat van VAN DEUTECOM met zekerheid te herkennen in een lateren druk daarvan welke het Leidsche Archief bezit, geteekend „P. VISSCHER excudebat A^o 1631” (afb. 6). Immers op dezen druk staat ge-

teekend, die groote Pedaal, „die nergens anders was afgebeeld”, met het bijschrift „dusdanige vier ijzeren pedalen, lanck 5 voet breed 1 voet elck wegende 450 pond enz.” en bovendien zien we op dezen druk precies hetzelfde opschrift „Eersame Leser enz.” door PARS op VAN DEUTECOMS plaat gelezen; alleen is het laatste gedeelte ervan met den naam van dien teekenaar weggelaten. Het kan dus niet twijfelachtig zijn of we hebben hier een reproductie van die plaat van 1588. Ook hierop is het Mallegat voluit geteekend, alleen heeft VISCHER die de plaat in 1631 overteekende het noodig gevonden aan te geven dat de mond van dit kanaal in zijn tijd reeds weer was verzand en er de woorden aan toegevoegd: „Die is al wederom toegestoven”.

Wat de kleine teekening van LANGENES betreft zou men kunnen vragen, of dat mogelijk het straks genoemde drukje zijn kan, omdat ook daarop die „pedaal, die nergens anders voorkomt” verschijnt. In dat geval zou LANGENES dan zijn teekening niet zooals PARS zegt naar VAN DEUTECOM, doch veeleer naar ORTELIUS' plaat hebben vervaardigd. Zekerheid zullen we hier omtrent echter niet kunnen krijgen.

Een vergelijking van de plaat die we aan v. DEUTECOM konden toeschrijven (afb. 7) met onze schilderij van VAN WASSENAER (afb. 1 en 2) toont duidelijk in de geheele dispositie, in het ontbreken van het achterland enz. dat deze plaat van 1588, evenmin als die van ORTELIUS, iets met dit schilderij te maken heeft. Hiermede is dus de laatste reden om onze schilderij in de 16^e eeuw te plaatsen vervallen en mogen we dus wel zeker aannemen dat onze Brittenburgschilderij uit het huis Wassenauer niet voor het begin der 17^e eeuw is vervaardigd, toen al die oudheden die hier zouden gevonden zijn, door JUNIUS nog bij VAN AKEN gezien, allen in het kabinet in 's-Gravenhage terecht waren gekomen. Al te laat in de 17^e eeuw mogen we haar echter ook niet stellen immers de „Nieuwe Vliet van den Rijn naar de Zee” staat op onze schil-

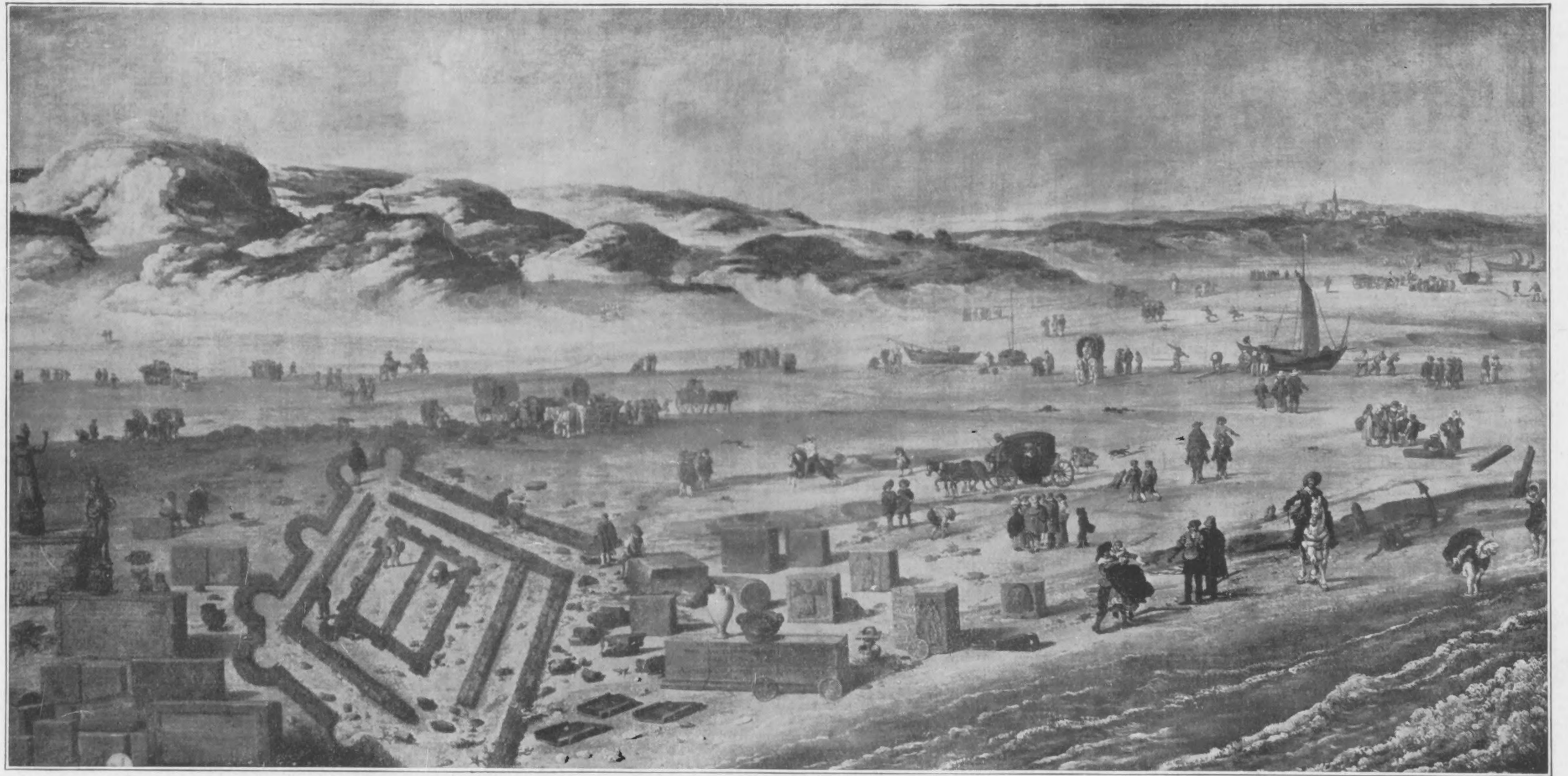
derij nog in haar volle glorie geschilderd.

Onze schilderij had dus feitelijk reeds een viertal voorgangers gehad.

We willen thans ons overzicht van afbeeldingen van de Brittenburg nog met eenigen uit lateren tijd aanvullen, waarbij natuurlijk hoe langer hoe meer de phantasie de meer en meer verdwenen werkelijkheid moest completeeren. Buiten beschouwing laten we de oude kaarten van deze geheele streek van Zuid-Holland waarop het kleine plattegrondje van Brittenburg niet zelden de oude vindplaats aanwijst.

Zeer interessant is dan vooral een vrij groot schilderij (afb. 7), hetwelk tot dusver merkwaardigerwijze nooit schijnt te zijn opgemerkt, althans nooit in het geding is gebracht. Ik werd daarop opmerkzaam gemaakt door BRN. SCHIMMELPENNINCK v. d. OYE van Duivenvoorde die het kende ten huize van Jhr. v. TETS VAN GOUDRIAAN te 's-Gravenhage. Deze had de goedheid het mij voor eenigen tijd ter reproductie af te staan. Het stuk hetwelk men op afb. 7 vindt weergegeven is naar schilderwijze en kleederdracht, naar het oordeel van in deze meer bevoegden dan ondergeteekende, uit ongeveer 1630. We zien hier de schildering van het landschap en de historische vulling met figuren meer en meer op den voorgrond treden. De eigenlijke „Brittenburgoverblijfselen” zullen hier waarschijnlijk wel naar de andere schilderijen genomen zijn. Merkwaardig is vooral dat daaronder voorkomt het bewuste opschriftje op terra cotta „Batavi amici et fratres populi Romani”, een typische falsificatie, nog in ons Museum bewaard. Wat ons met betrekking tot den tijd vooral interesseert is het feit dat het „nieuwe kanaal”, het Mallegat, nog slechts als een geheel verzande bedding zichtbaar is.

Een vreemden indruk maakt op mij nog altijd de teekening gemerkt „Thuys te Britten zooals het sich vertoont op 20 Febr. 1667” door P. Coos, in het stedelijke Archief te Leiden (vgl. BLOK l.l.) afb. 8. Deze wijkt zóó zeer af van alle andere plattegrondteekeningen dat ik

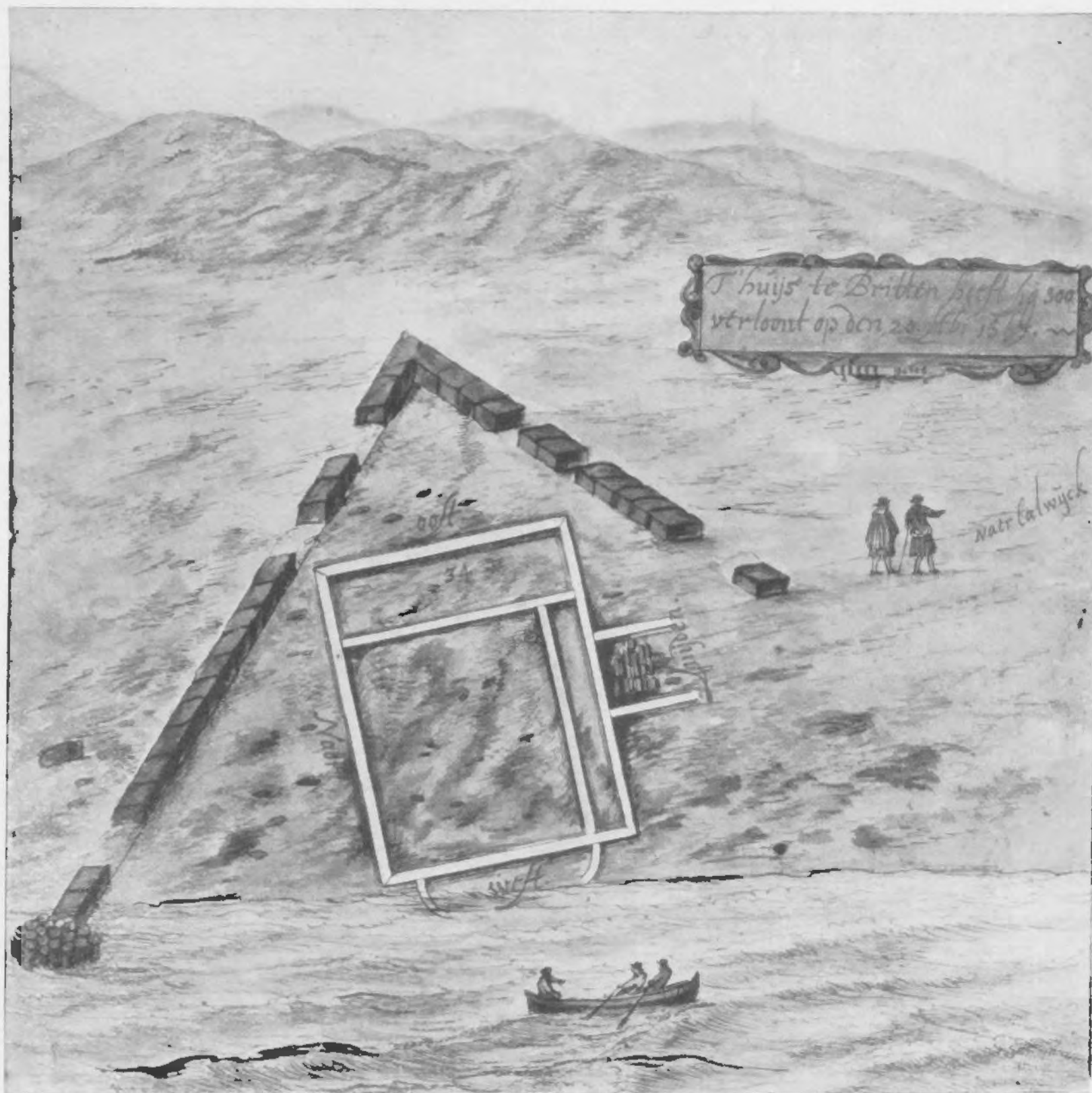

Afb. 7. Schilderij in het bezit van Jhr. Mr. D. A. W. v. TETS v. GOUDRIAAN (Den Haag)

vroeger meende er een geheel ander gebouw in te moeten zien. Dit zal wel niet juist zijn, doch de verklaring blijft toch altijd onzeker. Evenwel heeft ze als origineele tekening die blijkbaar geheel van alle vroegere onafhankelijk is, ja waarvan de tekenaar deze mogelijk niet eens heeft gekend, een zekere waarde. We krijgen hier waarschijnlijk een

gemeente archief te Leiden en die uit SMIDS' Schatkamer (anno 1736), welke vrijwel waardeeloos zijn en slechts op fantasie berusten kunnen; dat blijkt trouwens uit SMIDS' eigen woorden (bl. 47) „Siet hier dan een opstand, in een overgeestig gesichtje, naar den omtrek van het geseide voorbeeld (blijkbaar de afbeelding op de vroeger vermelde teeke-

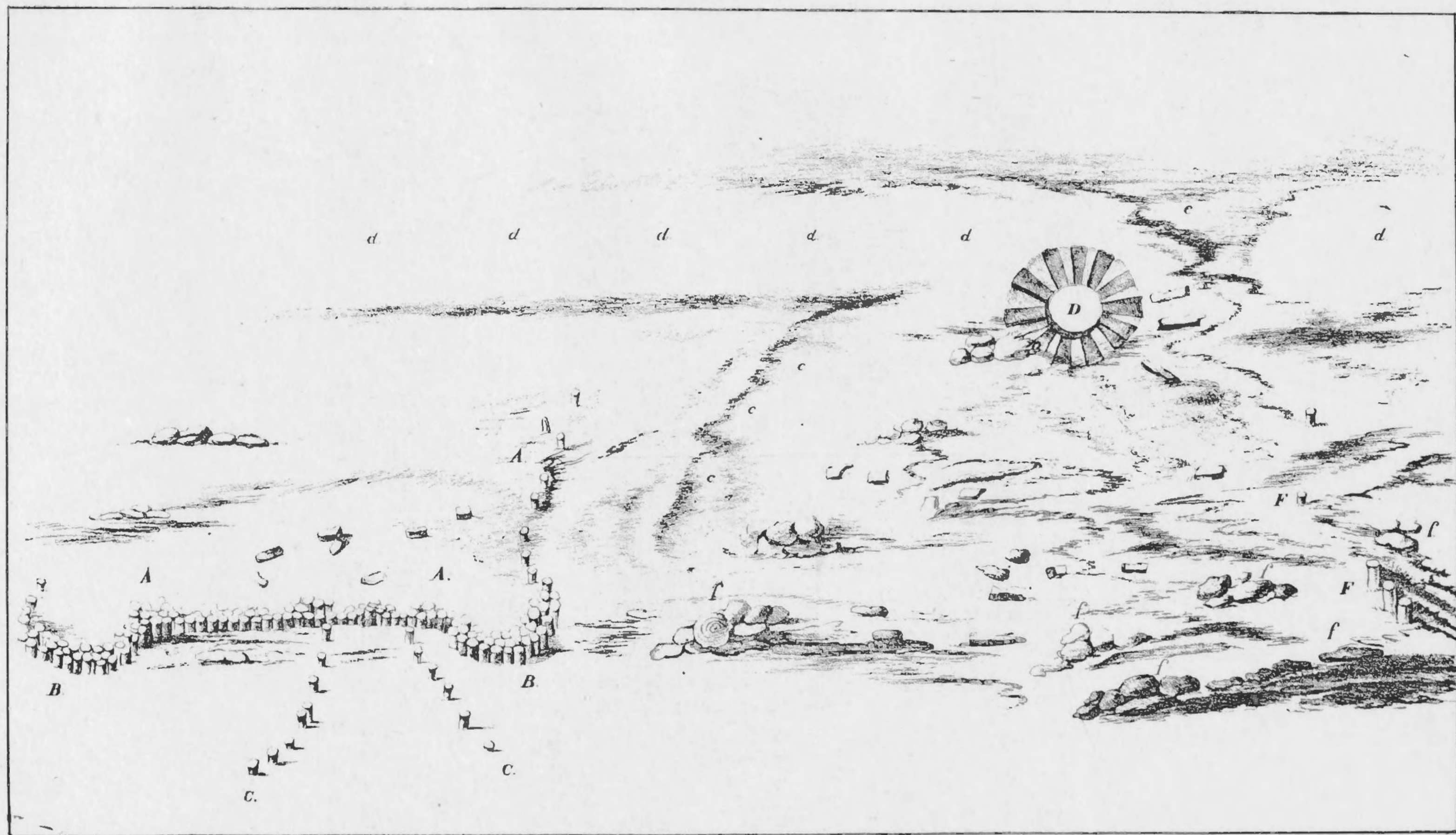

Afb. 8. Aquarel van Coos

indruk van den staat dezer ruïnes nadat in een vorige eeuw vooral menschenhand veel van haar steenen had doen verdwijnen en waarbij mogelijk ook, gelijk zoo vaak is geschied, hier en daar een reeks losse steenen voor een werkelijke oude muur is aangezien.

Volledigheidshalve vermelden we nog eenige latere teekeningen uitsluitend van de fundamenten en omgeving, o. a. nog één in het

ningen van JUNIUS enz.) op mijn begeerte en aanhouden uitgevonden door J. GOEREE". We zullen zien dat er in werkelijkheid in dezen tijd vrijwel niets meer van het fundament over was. Nog minder beteekent dan ook de afbeelding door CANNEGIEETER opgenomen in zijn Dissertatie over de Brittenburg in 1734. Ook hierin kunnen we slechts een fantasie zien, op grond van de andere bekende teeke-

Afb. 9. Teekening van FRANCQ VAN BERKHEY

ningen, gemaakt in een tijd toen het fundament reeds geheel was verdwenen. Immers werkelijke waarde heeft tenslotte weer de teekening (op onze afb. 9 weergegeven) waarvan drukken o. a. in ons Museumarchief aanwezig zijn, in 1749 geteekend door J. L. FRANCO VAN BERKHEY „Zooals thuis te Britten 't laatst in zijn fundamenten gezien is”. Behalve een aantal losse steenen zien we hierop niets meer dan de koppen der heipalen waarop eenmaal de steenen muren rustten en waarschijnlijk de overblijfselen van de houten schoeiing langs de oude bedding. Wat dus in de 18^e eeuw nog zoo nu en dan zichtbaar kan zijn geweest had voor het oog feitelijk niets meer van het oude fundament van een goede eeuw te voren. Deze zelfde teekening heeft BERKHEY zelf later in zijn boek (Nat. Hist. van Holland) verder uitgewerkt en met allerlei bijfiguren voorzien.

Meende men dus vroeger (SMIDS' Schatkamer bl. 47, Blok 1.1.) wat de zestiende eeuw betreft eigenlijk in hoofdzaak slechts met één schilderij van de Brittenburg te maken te hebben, op welke de andere platen vrijwel allen terug zouden gaan, thans zien we hoe we reeds in ouden tijd met minstens vijf verschillende afbeeldingen rekening hebben te houden, ongerekend de plaatjes door JUNIUS in zijn Batavia het eerst gereproduceerd en deze vijf zijn ieder voor zich vrij precies dateerbaar omstreeks 1562, 1568, 1572, 1588 (aangevulde druk 1631) en begin 17^e eeuw. Onze schilderij uit het huis van VAN WASSENAER is het laatste in dezen reeks, welke, wat tijd betreft, nog op eigen waarneming berusten kan. Wij willen er ons nog eenige oogenblikken mee bezig houden.

Korten tijd nadat het, door v. D. HAGEN geteekend, in SCHELLINGS editie van PARS' boek van 1745 was gereproduceerd, heeft het schilderij te samen met het geheele kabinet VAN WASSENAER, waarin het zich bevond, ons land verlaten. Volgens mededeeling van BOEHLAU verschijnt het in Cassel, voor zoo ver na te gaan, voor het eerst op de tusschen 1787 en

1795 aangelegde inventaris. Maar uit het Museumarchief aldaar blijkt hoe Landgraaf WILHELM VIII in 1750 door zijn Raad ARCHENHOLZ in den Haag de verzameling VAN WASSENAER heeft laten aankopen. Nu zal men zich mogelijk nog herinneren hoe de samenstelling van dit Kabinet bij onze discussie van 1908 over de waarde der „Romeinsche getuigenissen” betreffende Brittenburg een belangrijk punt heeft uitgemaakt. Tot verontwaardiging van hen die dit Kabinet VAN WASSENAER beschouwden als „de eenige betrouwbare verzameling betreffende het op de Brittenburg gevondenene” had ik aan de waarde der ons afgebeelde en beschreven z.g. Brittenburgvondsten getwijfeld en zelfs geschreven: „Waarschijnlijk is deze adellijke verzamelaar zelfs de dupe geweest van oudhedenmakers”. Het is dus niet onvermakelijk in de voorrede van M. BIEBERS intusschen verschenen Catalogus „Die Ant. Sculpt. u. s. w. in Cassel” (1915) bl. 11 te lezen:

„1750 liess WILHELM VIII durch den Rat ARCHENHOLZ im Haag die WASSENAER-d'Obdamische Sammlung kaufen. Er war hierbei weniger glücklich als bei seiner Gemälde-Einkäufen in Holland, die den Ruhm der Casseler Galerie begründet haben. *Das Kabinett enthielt leider zum grössten Teil sichere Fälschungen*”.

Maar ook het schilderij zelf en zijn opschriften verdienen nog een oogenblik onzen aandacht. Immers de bijschriften bij de voorwerpen zijn vollediger dan zoowel de bovenvermelde teekening van VAN BLEYSWIJK als PARS' plaatje zouden doen vermoeden. Het groote opschrift links bovenaan is op deze beide weggelaten en eerst thans wordt het duidelijk dat de woorden waarmede PARS (bl. 93) „Dese fundamenten van den Seetoorn...” beschreven heeft, niet anders zijn dan de woorden van dat oorspronkelijke schilderij-opschrift.

Die fundamenten zien we ook hier weder op de gewone wijze afgebeeld. Men herinnert zich hoe ik deze voor jaren reeds als on-Romeinsch verklaard heb. In een artikel in de

Mnemosyne van 1923 heeft Prof. Roos er op gewezen dat ze toch gelijkenis vertoonen met die van de speciaal laat Romeinsche castella uit de 4^e eeuw na Chr. e. v. gelijk ANTHES die heeft beschreven, wiens woorden door Roos worden geciteerd: „soviel ist sicher: die Befestigungen der Spätzeit unterscheiden sich nicht etwa nur in Einzelheiten von dem Lagertypus, den wir als Limeskastell zu bezeichnen pflegen, sondern sie haben alles in allem so gut wie gar nichts mit ihm gemein“.

Als hier dus iets Romeinsch zou hebben gelegen, dan zou het zulk een castellum uit de 4^e of 5^e eeuw geweest zijn.

Beschouwen we hier dan echter deze „vondsten uit de Brittenburg“, waaronder zeker een groot aantal Romeinsche stukken, hoeveel vervalschingen er ook onder loopen, dan zien we munten van ANTONINUS PIUS (138–161) en SEPTIMIUS SEVERUS (193–211), pannen en tegels met de merken der Legio I en XXX welke met zekerheid in de eerste helft der 2^e eeuw en van de Exercitus Germ. Inferioris en de C. G. P. F. die in de laatste helft dier eeuw en het begin van de volgende te dateeren zijn (vgl. hiervoor mijn „Arentsburg“ bl. 153) en tenslotte stukken aardewerk eveneens zeker omstreeks het midden van die 2^e eeuw te stellen. Kortom de inventaris van het gebouw dat op zijn vroegst 4^e eeuw sch zou zijn geweest, zou zonder uitzondering uit een tijd zijn ongeveer 1½ eeuw vroeger!

Dat dit niet klopt zal zeker wel geen verder betoog behoeven. De sluier van het raadsel wordt ons echter opgelicht als we uit de bijschriften bij de voorwerpen op ons schilderij zien, dat verreweg de groote massa dezer vondsten in 1562, en vooral in 1571 voor den dag zijn gekomen en als we dan verder in het opschrift deze woorden lezen „Anno 1571 als die Nieuwe Vliet van Katwijk aan den Rijn tot die See toe gegraven werde, doen is bij eenige gravers den 16 Junius ge-

vonden veel verscheiden gebakken steen als grote plaveisteen, met verscheidene letteren, ook gootsteen, holle steen ende een steenen boeck (ook dit staat met een bijschrift afgebeeld) ook steenkens rond met rechte ende verkeerde letteren also men hier siet“. „Deze „vondsten uit de Brittenburg“ van 1571 zijn dus niet in de Brittenburg gevonden doch bij het graven van het Mallegat op meer dan 1 K.M. daarvandaan. We weten immers dat in dat jaar dit kanaal werd gegraven. Maar ook weten we (Blok l.l. bl. 20 nt. 2) dat er reeds vanaf het midden der 16^e eeuw voor het graven van dit kanaal onderzoekingen ter plaatse geschiedden, natuurlijk dus ook op deze zelfde vindplaats. Ook de reeds in 1562 gevonden voorwerpen, aan die van 1571 geheel gelijk, zijn dus zeker van het Mallegat afkomstig. Toevallig zijn we in staat deze vindplaats te controleeren. Het is geen andere als de plek in het Klein Duin te Katwijk waar we zelf talrijke Romeinsche voorwerpen aantreffen — aardewerk en een enkelen legioenstempel der zelfde legio I, alles van denzelfden aard als op de schilderij afgebeeld — (vgl. Oudh. Med.¹, VI) wier aanwezigheid ter plaatse wij toen niet konden verklaren, doch die ons thans door onze schilderij, overblijfselen blijken te zijn van een Romeinsche militaire nederzetting uit de 2^e eeuw na Chr. op die plaats bij de „Nieuwe Vliet“ het Mallegat. Mij dunkt dat hiermee de kansen van de Brittenburg zelf om voor Romeinsch te kunnen doorgaan vrijwel verkeken zijn. De getuigen, tot dusver voor die Romeinsche afkomst aangehaald, blijken niet slechts een paar eeuwen ouder, doch bovendien nog op een geheel ander punt bij Katwijk, op meer dan 1 K.M. afstand, gevonden. Het is hier niet de plaats verder uitvoerig op deze kwestie in te gaan. We meenden haar echter hier te moeten aanroeren om daardoor de groote waarde van deze nieuwe aanwinst van ons Museum duidelijker te doen uitkomen. J. H. H.

BESTEMMING EN HERKOMST VAN HET MONUMENT VAN SEBEKHOTEP IV

Een van de belangrijkste en interessantste voorwerpen, die het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bezit uit de periode van het Egyptische Middelrijk is een monument, dat bestaat uit een groote monolieth van rooden graniet van Assoean (Afb. 10). Het is lang 1.60 M., breed 1.20 M., hoog 1.14 M., en heeft dus ongeveer den vorm van een kubus. Het is in het bezit van het Museum gekomen tegelijkertijd met de groote, beroemde collectie van den Zweedschen consul te Alexandrië, J. D'ANASTASY, waarvan het deel uitmaakte, welke collectie in 1827 door de Nederlandsche regeering voor genoemd Museum in Italië werd aangekocht.

Het rechthoekige bovenvlak van dit monument heeft geheel den vorm van een tafelblad met schuin aflopende randen, dat rust op een onderstel. De oppervlakte daarvan is zeer glad gepolijst en is langs den rand voorzien van een breeden band hiëroglyphen, die een rechthoekige ruimte omsluit. De hiëroglyphische inscriptie hiervan bevat tweemaal denzelfden tekst, eenmaal naar rechts en eenmaal naar links loopend, volkomen gelijklopend en symmetrisch er op aangebracht. Deze tekst luidt aldus: „anch Hor sma-tawi nebti dedded-chaw Hor-noeb kaw neteroe ensoet bitj Cha-anch-re Sa-re Sebekhotep irnf mennoef n-itf Min-Hor-necht irf-nf rdj anch.” (Zie voor de hiëroglyphische inscriptie: BOESER, Beschrijving der Eg. Verz. III, blz. 2.) d. w. z.: „de levende Horus, sma-tawi, Dedded-chaw kaw neteroe, Cha-anch-re Sebekhotep, hij heeft (dit als) zijn monument gemaakt voor zijn vader Min-Hor-necht, hij heeft (het) gemaakt voor hem, wien leven is gegeven”. In deze inscriptie wordt dus een overigens weinig bekende koning Sebekhotep Cha-anch-re uit den zoo duisteren tijd tusschen de 13^e en 17^e dynastiën (1788—1580

v. Chr.) genoemd als degene, die dit monument heeft opgericht; of deze koning Sebekhotep de vierde of de vijfde van dien naam is, doet gezien de zeer weinige gegevens, die wij omtrent al de koningen van dezen naam hebben, al zeer weinig ter zake. In den regel noemt hem Sebekhotep IV (zoo Dr. BOESER Catalogus v. h. Rijksmuseum v. Oudheden 1907, blz. 47, en A. WIEDEMANN, Aeg. Gesch. 1884, S. 270), BUDGE (The Kings of Egypt, I, p. 76): Sebekhotep V. Dit verschil vindt zijn oorzaak hierin, dat, waar men gewoonlijk Sebekhotep Cha-anch-re laat voorafgaan aan Sebekhotep Cha-hetep-re, BUDGE deze volgorde omkeert, om door hem niet genoemde redenen. Het lijkt mij gewenscht voorloopig nog aan de aanduiding van Sebekhotep Cha-anch-re als Sebekhotep IV vast te houden.

Van meer belang is, dat deze koning op elk van de 4 zijden tweemaal in zeer hoog reliëf staat afgebeeld, terwijl op de voorzijde zijn Horusnaam Sma-tawi tusschen beide figuren in geplaatst is, en zijn ensoet-bitj- en sa-re-namen links en rechts daarvan zijn aangebracht. Nog komt zijn Sare-naam op de achterzijde tusschen de beide figuren voor, zijn ensoet-bitj-naam evenzoo op de linkerzijde. De rechterzijde is niet van een naam voorzien. De koning is hier dus 8 malen voorgesteld, geheel en face gezien, gekleed in een lang gewaad, met op het hoofd de klaft, voorzien van den uraeus-slang, terwijl hij de armen met de handen recht uitgestrekt naar beneden houdt, niet langs, maar vóór het lichaam, de gewone gebedshouding. Het merkwaardige van deze 8 koningsfiguren is vooral, dat zij als caryatiden gedacht zijn, — daarop wijst hun eenigszins gebukte houding, — die met elkander het boven besproken tafelblad gedacht worden te dragen, althans omhoog te houden. Dit tafelblad rust dan ook schijnbaar op hun hoofden.

Onderaan is het monument maar zeer ruw afgewerkt; hier en daar zelfs sterk afgebrokkeld, en het grondvlak loopt zeer schuin af.

Wat nu de bestemming en de herkomst van dit monument betreft, hierover vindt men in de oudste beschrijvingen maar zeer weinig

raisonnée van 1840 (p. 43; C. 13) en in zijn *Monuments égyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas* van 1842 (p. 28; Pl. XXXVII) in een eveneens zeer uitvoerige beschrijving spreekt van een „grand autel monolithe”. Hij houdt dit monument dus zonder twijfel voor een altaar. In een aanteekening, die hij aan

Afb. 10. Monument van Sebekhotep IV

gegevens. De oudste beschrijving, die ik ken, is die van D'ANASTASY zelve, die het zeer uitvoerig beschrijft (in zijn *Nouvelle Catalogue de la Collection d'antiquités égyptiennes d'Anastasy*, p. 139; *Museuminventaris 1827—30*, blz. 469, M. 1), doch zich over bestemming en herkomst van dit monument niet uitlaat. Anders doet LEMANS, die reeds in zijn *Déscription*

beide beschrijvingen toevoegt, herinnert hij aan een vroegere bespreking van dit monument in zijn „*Lettre sur les Légendes royales*”, etc., waarin hij het toeschrijft, op grond van een onjuiste lezing van den koningsnaam, aan Sabaco, een vorst uit de 25ste, Ethiopische Dynastie. Zelfs op de sporen van een zwarte kleurstof, die hij meende op te merken op het

gelaat der voorgestelde koningsfiguren, beroept hij zich om zijn meening te staven, dat hier een Ethiopische koning afgebeeld was; en hij betoogde voorts, dat dit monument zeker niet vóór den inval der Hyksos in Egypte geplaatst mocht worden, omdat het dan niet ontsnapt zou zijn aan de vernielzucht van deze barbaren. Van deze meening is hij echter later teruggekomen, en hij erkent, dat het monument moet toegeschreven worden aan een anderen Sabaco, die regeerde vóór den inval der Hyksos in Egypte. Van de lezing van den naam Sebekhotep als Sabaco wilde, of kon hij toen nog geen afstand doen. Op grond van een weinig betrouwbare aanduiding in den Museuminventaris meent LEEEMANS ook, dat dit door hem voor een altaar gehouden monument afkomstig is uit Abydos.

Deze meening, dat het een altaar voorstelt, heeft nog lang stand gehouden. Nog in 1884 schrijft A. WIEDEMANN in zijn *Aegyptische Geschichte* over koning Sebekhotep IV Cha-anch-re: „Mehrere Einzelmonumente nennen seinen Namen, so ein dem Gotte Chem (de oude lezing voor den god Min) geweihter, groszer Altar zu Leyden”. (s. 270). Dat PETRI in zijn *History of Egypt I* (p. 218, 219) dit monument een stèle noemt, berust vermoedelijk op een vergissing. Ja, nog in zijn *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden*, van 1907, noemt de toenmalige Conservator der Egyptische Afdeling, Dr. P. A. A. BOESER, dit monument: een granieten altaar. Drie jaren later echter, in 1910, is Dr. BOESER op den goeden weg om te komen tot een juiste bepaling van de bestemming van dit monument. In het derde deel van zijn groote uitgave der *Monumenten der Egyptische Verzameling* noemt hij het een: „Basis eines Denkmals des Königs Re-cha-anch Sebekhotep IV”. Over den aard van het Monument, waarvoor het besprokene als voetstuk, basis, dienst deed, laat Dr. BOESER zich echter niet uit.

Dat het inderdaad geen altaar is, is juist. Egyptische altaren zien er geheel anders uit.

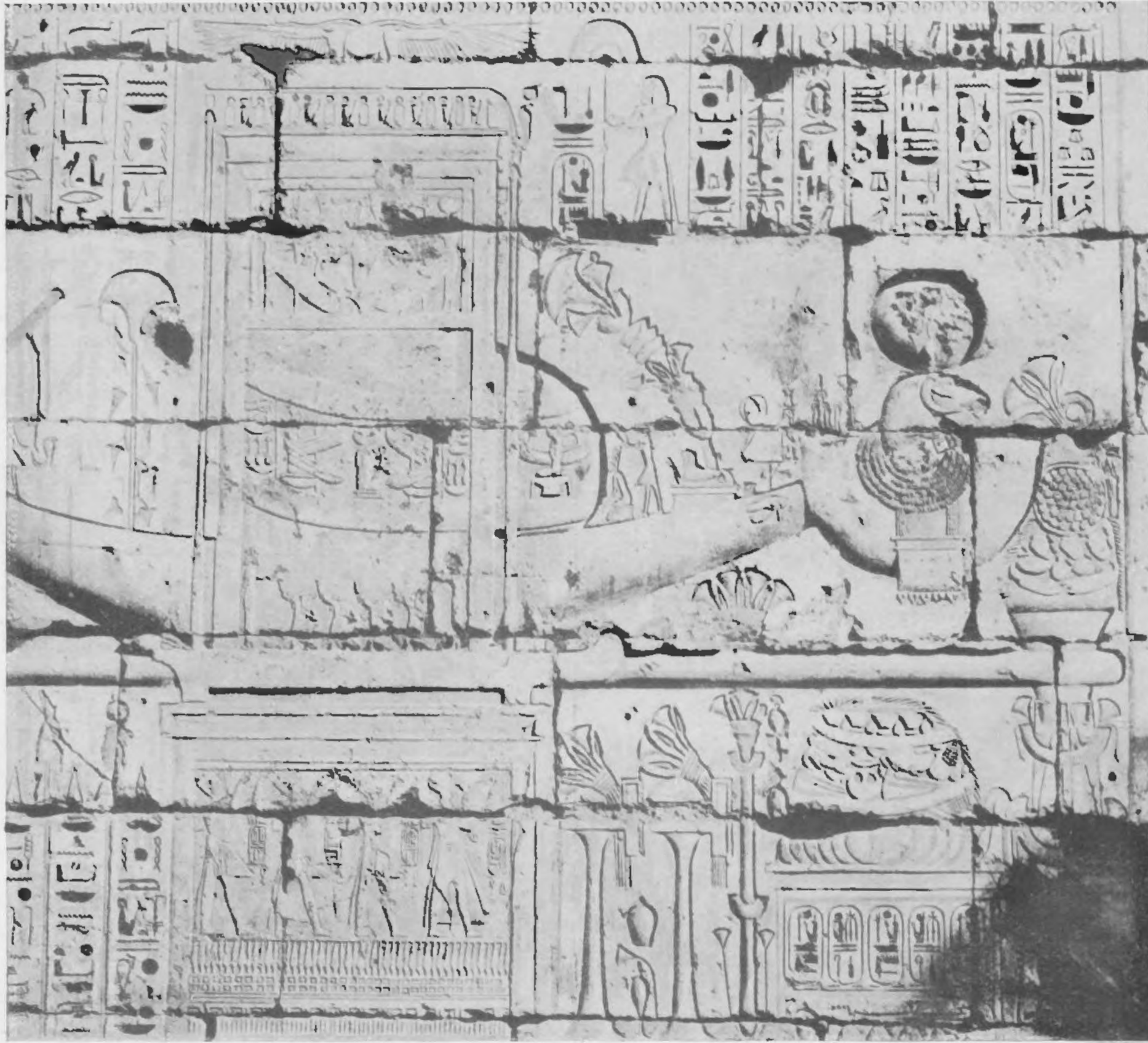
Men zie bv. het altaar, dat geplaatst was in het Zonne-heiligdom van koning Ne-oeser-re te Aboesir (Borchardt, *Das Re-Heiligtum* etc. I, abb. 2, 33 en 34). Overigens is het aantal overgebleven Egyptische altaren niet groot. Ja, dit aantal is zelfs in den loop des tijds nog kleiner geworden, want enkele monumenten, die men vroeger algemeen voor altaren heeft gehouden, hebben in werkelijkheid een andere bestemming gehad. (cf. H. SCHAEFER, *Ein Tempelgeräth*, *Aeg. Z.* XXXV, s. 98, 99; G. JEQUIER, *Autels ou piédestaux, Sphinx*, XVI, p. 114).

Dit is ook het geval met ons monument van koning Sebekhotep IV. Om te komen tot een juiste bepaling van de bestemming van dit monument moeten wij uitgaan van de dragende koningsfiguren, die in groepen van 2 op elk der beide zijden in hoogrelief zijn aangebracht en die blijkbaar als caryatiden dienst doen. Welke rol spelen dergelijke figuren in het Oude Egypte? In dit opzicht heeft mijn bezoek aan de tempels van Seti I in Abydos en van Ramses III te Medinet-Haboe in het voorjaar van 1925 mij op den goeden weg gebracht. In een van de 7 kapellen achter in den eerstgenoemden tempel, in de Amonskapel, ziet men namelijk een wandrelief, voorstellende, hoe koning Seti I een wierookoffer brengt aan een heilige bark, waarin een naos geplaatst is. Deze bark met naos is geplaatst op een voetstuk, waarop in hoogrelief 4 koningsfiguren zijn afgebeeld, die met omhooggeheven armen het hemelgewelf dragen, waarop de heilige bark met naos gedacht wordt te rusten (cf. CAPART, *Temple de Seti I*, pl. XXIII). Een dergelijke voorstelling komt ook als wandrelief voor in den tempel van Ramses III te Medinet-Haboe (Afb. 11; G. JEQUIER, *Les temples Ramessides et Saïtes de la 19e à la 20e Dynastie* Pl. 55, verg. L. D. III, 180, 235, 244).

Reeds toen meende ik op grond van deze voorstellingen het Leidsche monument, dat vroeger voor een altaar gehouden werd, te moeten houden voor het voetstuk van een of ander heilig tempelobject, hetzij van een naos

alleen, hetzij van een heilige bark met naos. In deze meening werd ik versterkt, toen bleek, dat de opmerking van LEEMANS, dat dit monument „unique peut-être” was (LEEMANS, *Lettre sur les Légendes Royales*, p. 120), onjuist was, en dat er ook andere voetstukken van deze heilige tempelobjecten bestonden, voorzien van

voor het lichaam uitgestrekt in de typische gebedshouding, het steenen tafelblad met wat er oorspronkelijk op gerust heeft, op hun hoofden dragende, terwijl overal elders, voor zoover ik kon nagaan, deze dragende koningsfiguren en profiel zijn geplaatst, terwijl zij met hun opgeheven armen het hemelgewelf omhoog-

Afb 11. Relief in den tempel van Medinet-Haboe

deze dragende koningsfiguren, ja, dat men wel met zekerheid kan zeggen, dat koningsfiguren enkel en alleen in dragende houding afgebeeld worden, waar het een naos of heilige bark met naos geldt. Het eenige verschil daarbij is, dat op ons monument de dragende koningsfiguren en face zijn voorgesteld, in gebukte houding, met de armen en handen recht naar beneden

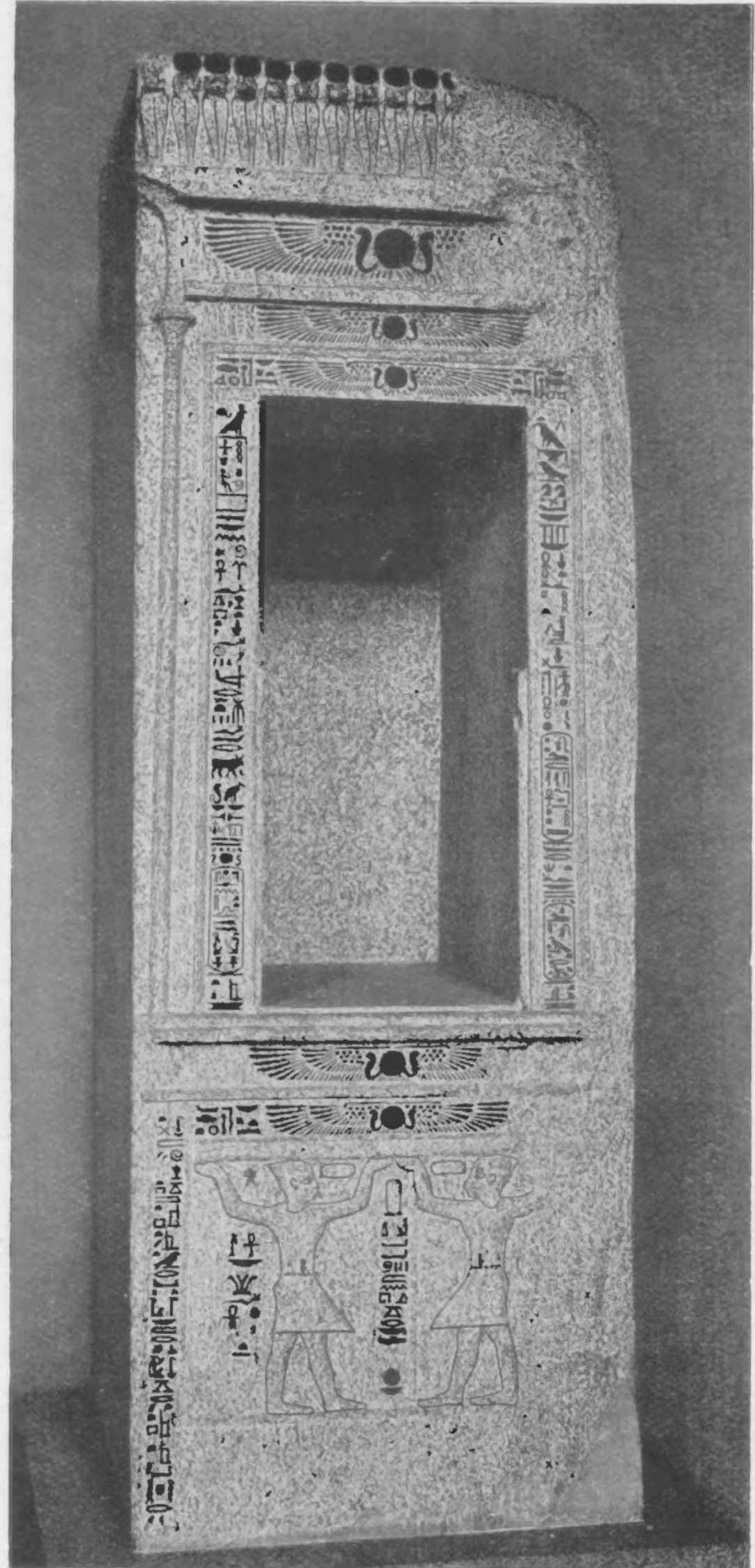
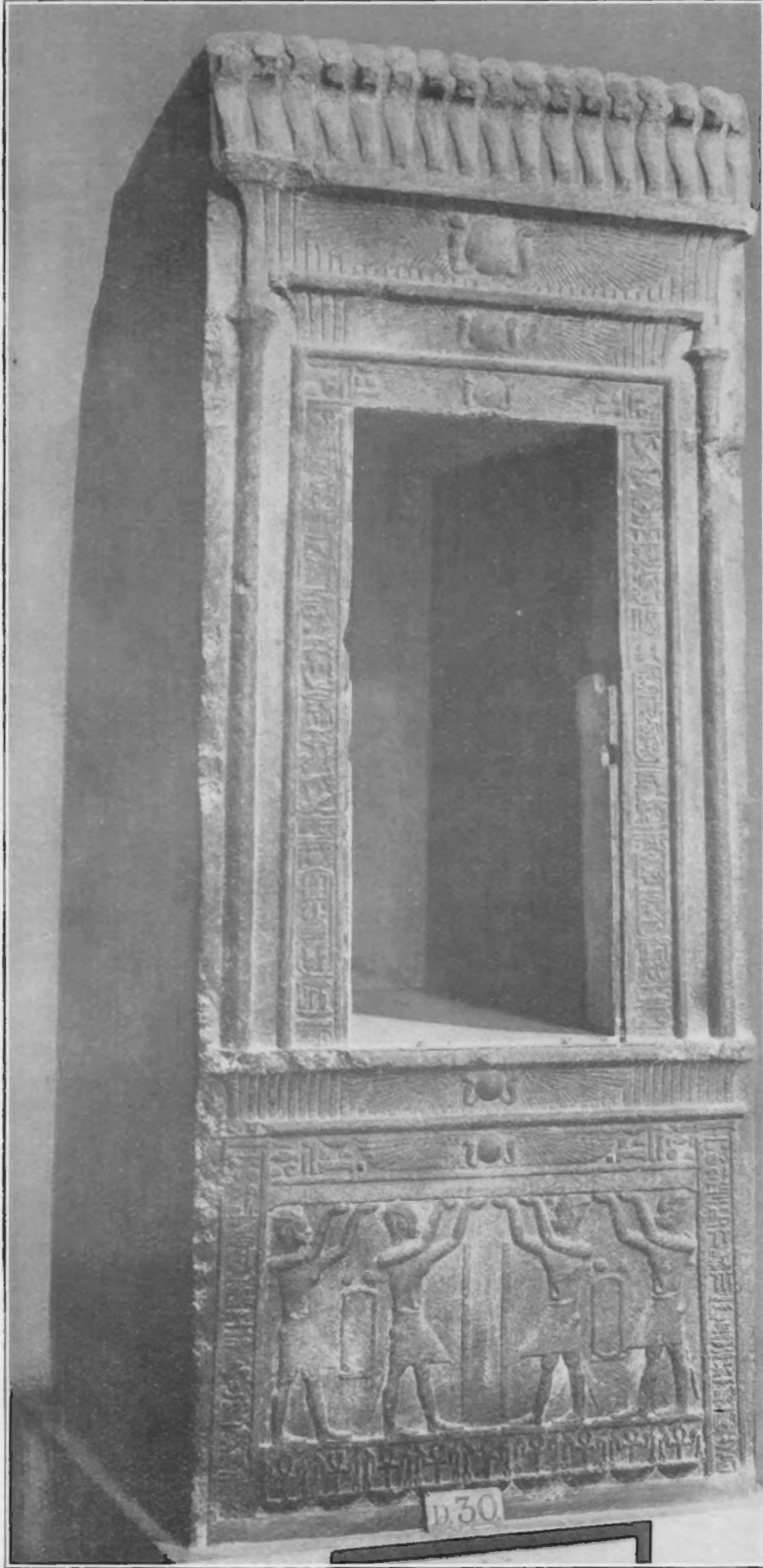
houden. Dit verschil is zeer treffend, maar toch van ondergeschikte beteekenis. De bedoeling is dezelfde.

In het Britsch Museum bevindt zich een monolieth van grijzen graniet, (Afb. 13) waarvan het bovengedeelte bestaat uit een naos van het gewone type: een dikwandig, steenen kastje; deze naos vormt met het daaronder staande

voetstuk één geheel. Dit voetstuk vertoont op de voorzijde 2 koningsfiguren met opgeheven

als parallel van ons monument uit het Middeleeuws zeer goed dienst doen. Het idee is hetzelfde (BUDGE, Egyptian Sculptures in the British Museum, 1914, Pl. 50).

Ditzelfde geldt van een dergelijk monu-

Afb. 12 en 13. Monolithen (Parijs en Londen)

armen, die gedacht worden de naos omhoog te houden. Hoewel het een monument is uit den Ptolemaeën-tijd (2^e eeuw v. Chr.) kan het

monument in het Louvre, afkomstig uit den tempel van Philae, eveneens een monolith, (Afb. 12) bestaande uit een naos + basis (afge-

beeld o. a. in ERMAN, Die aeg. Religion, 1905, fig. 46, s. 47). Op de voorzijde van het voetstuk zijn 4 koningsfiguren aangebracht, die met elkander de hiëroglÿphe „pet” dragen op hun omhooggeheven armen, op welk hemelgewelf de naos dan gedacht wordt te rusten.

Wanneer men deze kapellen beziet, valt nog een eigenaardigheid op, die van belang is voor de bepaling van de bestemming van ons monument. Dit laatste is namelijk meer diep, dan breed, dus het bovenvlak heeft een recht-hoekigen vorm, met de smalle zijde vooraan. Vele kapellen nu hebben juist dezen zelfden vorm, hoewel niet alle: de eenige naos, die wij in het Leidsche Museum bezitten, die van Amasis, vormt juist de uitzondering op dezen regel, en heeft den breeden kant vooraan; doch zoowel de beide boven besproken kapellen uit het Britsch Museum en uit het Louvre, als ook een derde uit den Saïtischen tijd, die zich in het Museum te Cairo bevindt (FECHEIMER, Plastik der Aegypter, s. 108) hebben de smalle zijde vooraan. Een dergelijke naos heeft dus naar alle waarschijnlijkheid ook op ons monument als zijn voetstuk gestaan.

Inderdaad komen er dan ook, naast afzonderlijke kapellen, nog afzonderlijke voetstukken voor, die dezelfde kenmerken hebben als dit voetstuk van koning Sebekhotep IV. In het Museum te Berlijn bevindt zich een drietal van dergelijke, weliswaar niet zuiver Egyptische, doch Ethiopische monumenten uit den tijd der XXVe Dynastie en daarna (8e eeuw v. Chr. en later). Zij zijn afkomstig uit de tempels van Amon te Gebel-Barkal en van Isis te Ben-Naga. LEPSIUS heeft ze tijdens zijn groote expeditie nog op hun oorspronkelijke plaats gevonden (L. D. V, 13; L. D. V, 55 a en b). Eén daarvan is opgericht door Taharqa, de beide anderen door de Ethiopische koningen Sen-ka-amen-seken, en Netek-amen (Ausführliches Verzeichnis, 1894, s. 24; 1899, s. 401, 404). Deze laatste is uit den Grieksch-Romein-schen tijd. Alle 3 zijn op dezelfde manier versierd; en daarbij is het voornaamste de voor-

stelling van de koninklijke oprichters van deze monumenten, die met hun omhooggeheven handen den met sterren bedekten hemel dragen (Afb. 14). Het eigenaardige bij deze monumenten is, dat zij ook vroeger voor altaren zijn gehouden. Dat dit echter geen altaren kunnen zijn, blijkt wel zeer duidelijk, zooals SCHAEFER (Aeg. Z. XXXV, 1897, s. 98—99) aangetoond heeft, uit de inscriptie op het monument van Taharqa. Hierin wordt gezegd, dat op dit blok steen de kapel van een god gestaan heeft.

Dow COVINGTON en G. DARESSY bespreken in Annales du Serv. des Antiq. X, p. 34—40 een te Koptos gevonden monument van hetzelfde karakter (afgebeeld Pl. I en II), opgericht door Ptolemaeus XIII Neos Dionysos, door Dow COVINGTON voor een altaar (zoo reeds Petri, Koptos, p. 22: „large cubical altar of black basalt”), door DARESSY voor het voetstuk van een beeld gehouden, naar zijn meening een beeld der godin Isis. De begeleidende tekst: „het dragen van zijn moeder Isis op haar troon” en de epitheta voor dit monument, hierop vermeld: „bechen” en „serech” wijzen echter eerder heen naar een naos met het beeld van deze godin, die op dit voetstuk gerust heeft, dan op een enkel beeld.

Ditzelfde geldt van een monument van Sjesjonk I, beschreven door Ahmed-Bey Kamal (Rec. de Trav. XXXI, p. 33), dat door JEQUIER (Sphinx, XVI, p. 116) eveneens terecht voor een „piédestal” wordt gehouden.

Het feit, dat op deze voetstukken een kapel gestaan heeft, verleent aan de voorstellingen van dragende koningsfiguren eerst recht hun beteekenis. Immers deze kapellen, die ook vervaardigd waren uit één enkel blok van harden graniet, waren de gewone verblijfplaatsen van goden-beelden; zij vormden met hun dikke steenen wanden de woonplaats van het heilige beeld en omgaven dit als het ware met een ondoordringbaren muur. Van voren waren zij afgesloten met een deur, bestaande uit 2 vleugels (ERMAN, Die aegypt. Religion, 1905, s. 47). Zij waren op voetstukken opgesteld in het

allerheiligste des tempels, welke plek daarom „per-wer”, de groote plaats, genoemd werd en de plek vormde, waar de dagelijksche cultushandelingen verricht werden. De koningsfiguren, die dus telkens weer op de zijden der voetstukken worden afgebeeld, hebben de bedoeling den koning voor te stellen in een van zijn functies van godsdienstige beteekenis: hij draagt den hemel met de woonplaats van den god, dus ook den god zelf. Hierop wijst ook een tekst, die voorkomt op het voetstuk van Taharqa, die luidt: „de goede god Taharqa draagt zijn vader, den grooten god etc.”

Van ditzelfde „dragen” spreekt ook de tekst van een ander monument van deze soort van koning Seti I, eenmaal deel uitmakende van de Oostenrijksche Keizerlijke collectie te Wenen, door v. BERGMANN in 1892 gepubliceerd, (Rec. de Trav. XII, p. 4—6), op welks zijden ook deze koning tweemaal is voorgesteld, terwijl hij den hemel draagt. Ter toelichting staat er deze tekst bij: „Het dragen der moeder Noet (d. i. de godin des hemels), die onder den vader Seth van Hawaris is”, d. w. z. de koning draagt den hemel, die op zijn beurt weer den god Seth draagt.

Uit dezen tekst, zoowel als uit de houding der opgeheven armen, waarbij de binnenzijde der handen naar boven gekeerd wordt, blijkt wel duidelijk, dat hier niet, zooals von BERGMANN meent, een adoratie is voorgesteld, doch dat bedoeld is het dragen van den hemel weer te geven. Dan wordt de tekst ook begrijpelijk, die von BERGMANN „mir unverständlich” noemt. Ook overigens komt dit monument sterk overeen met de reeds besproken monumenten van dien aard, o. a. door den kubusvorm, die telkens terugkeert. En zelfs de groote stichtingsinscriptie is vrijwel gelijkloidend met die van het monument van Sebekhotep IV: „De levende, de goede god, de vorst van Heliopolis, de heer der beide landen, Men-maat-re, heeft (dit) gemaakt (als) zijn monument voor zijn vader Seth, den heer van Hawaris; hij maakte voor hem een nieuw monument uit rooden kwarts; dit

heeft gemaakt de zoon der zon, de heer der diademen, Seti Merneptah, die eeuwig leeft”

Het valt hierbij telkens op, dat het de koning in zijn kwaliteit van zoon der godheid is, die hier dragende is voorgesteld. Op ons monument van Sebekhotep IV heet de god Mir-Hor-necht, de vader van den oprichter; het voetstuk van Taharqa noemt dezen koning als dengene, die dit gemaakt heeft voor zijn vader Amon-Re, en zegt duidelijk, dat Taharqa zijn vader draagt. En het voetstuk van Seti I spreekt van het dragen der moeder Noet, die onder den vader Seth is. Sinds overoude tijden golden in Egypte, en trouwens door het geheele Oosten, ook in Babylonië, de koningen als afstammelingen van goden, en zoon van een of anderen god is een in het Oosten zeer algemeen gebruikt praedicaat voor een koning, (cf. E. MEYER, *Gesch. des Altert.*, I. 2², S. 142). Het klassieke, niet Egyptische voorbeeld is wel Psalm 2 vs. 7, waar de psalmdichter Jahwe den koning Israëls op den dag van zijn troonsbestijging aldus laat toespreken: „Gij zijt mijn zoon”. En het is juist in deze kwaliteit van zoon der godheid op aarde, dat de Egyptische koning gedacht wordt den hemel te dragen en omhoog te houden, waarin de godheid woont, en dus de godheid zelf te dragen. Dit moest dan ook afgebeeld worden op het voetstuk, waarop het cultusvoorwerp bij uitnemendheid, de woning der godheid op aarde, de naos of heilige bark met naos rustte in het allerheiligste des tempels.

In het allerheiligste van welken tempel heeft nu dit monument van Sebekhotep IV gestaan? Reeds zeide ik, dat LEEMANS, op grond van een weinig betrouwbare aantekening in den Museuminventaris dit monument afkomstig noemt uit Abydos. Eenige zekerheid hieromtrent bestaat echter niet. Veeleer wijst de inscriptie naar andere centra van godsdienstig leven dan Abydos heen. De inscriptie op den rand van het bovenvlak vermeldt namelijk, dat Sebekhotep IV dit monument gemaakt heeft voor zijn vader Min-Hor-Necht. De vermelding van

dezen godennaam wijst niet naar Abydos heen, doch naar een der beide plaatsen in Egypte, waar deze god speciaal vereerd werd en een tempel bezat (cf. LANZONE, *Dizionario di Mitologia Egizia*, p. 935—950; PETRI, *Koptos*, p. 13; BAEDEKER, *Aegypten 1913*, S. 205; 207), nl. Koptos, het oude Keft of Keft, en Achmim, het oude Chemmis of Panopolis, van welke beide steden Min-Hor-Necht sinds oude tijden de stadgod was. Het is meer waarschijnlijk, dat ons monument uit een der beide Min-tempels in deze steden afkomstig is, dan uit Abydos, waar de Min-cultus nooit tot zulk een bloei is gekomen.

En ten slotte: is ons monument dan niet het eenige van dien aard, het is toch zeker wel het oudste bekende. Want de toch zeer weinig in getal zijnde andere, bekende monumenten van dit soort zijn jonger. De oudere zijn alle los van de daarop gestaan hebbende kapellen, de jongere vormen met de kapellen meestal één monolieth. En ons monument is bovendien van deze het eenige, waarop de koningsfiguren ten volle en face zijn voorgesteld. Dit alles geeft ons recht het Monument van Sebekhotep IV te rekenen tot de belangrijkste en interessantste voorwerpen, die het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bezit.

W. D. VAN WIJNGAARDEN.

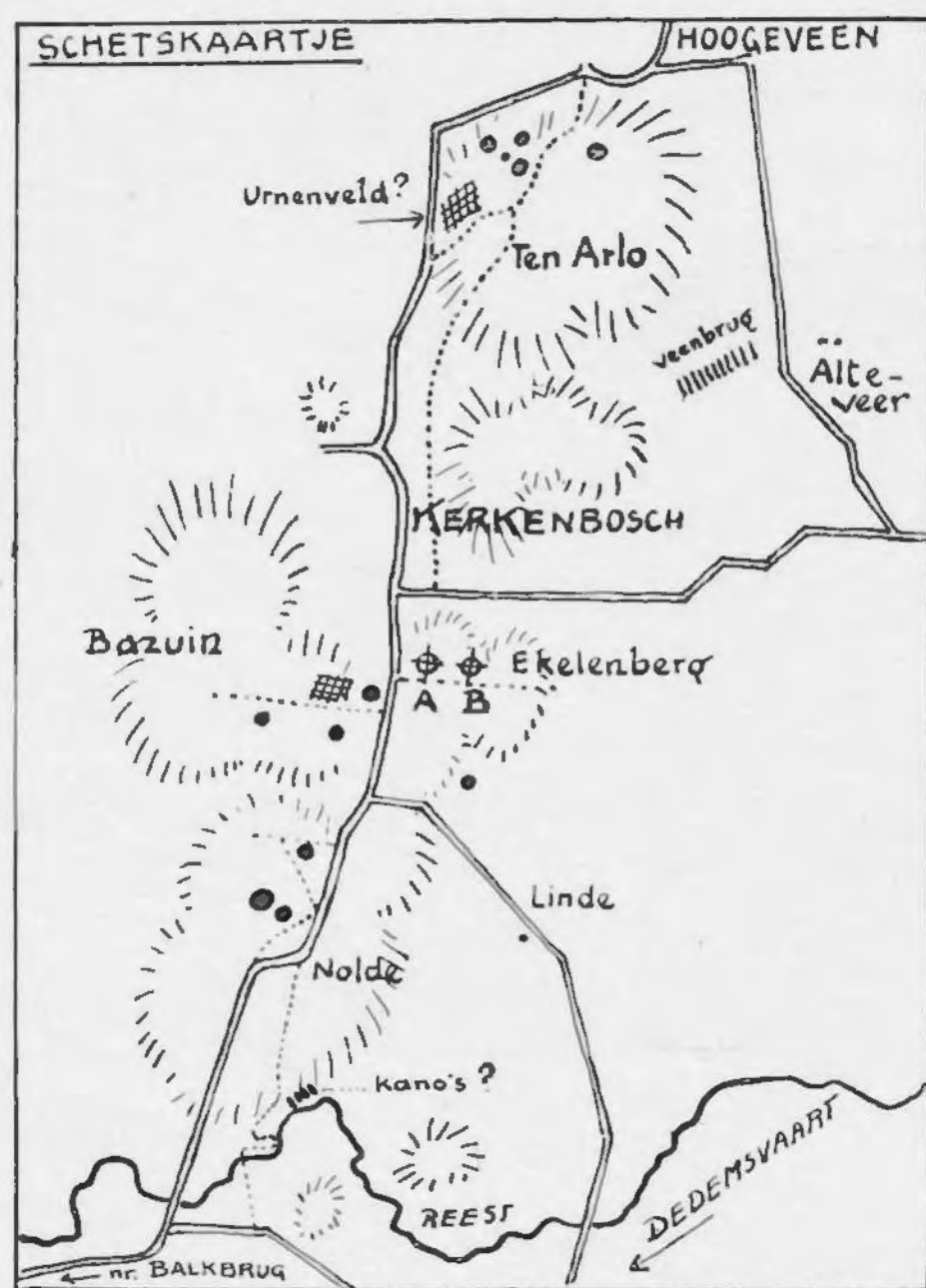

Afb. 14. Voetstuk van een naos te Berlijn.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

GRAFHEUVELS

De heeren A. TERPSTRA, W. HIELKEMA en DE VRIES hebben op den heuvelrug bij Zuidwolde een onderzoek ingesteld en daar minstens elf tumuli van verschillende vorm en grootte geconstateerd. Daarenboven vermoeden zij dat hier nog een urnenveld aanwezig is. Twee dezer tumuli werden aan een onderzoek

Afb. 15.

onderworpen waarvan hier het verslag volgt:

„Op 25 September 1925 begonnen wij op den Ekelenberg, alwaar twee opvallende grafheuvels A en B in elkaars nabijheid lagen, een dier heuvels A te ontgraven. Wij hadden hierin groote steenen gepeild; de top was reeds tamelijk diep ingegraven. Eenige jaren geleden was hier door anderen blootgelegd een N.-Z.

loopende steenen kist, waarin wit zand en beenderen, terwijl de binnenzijde van de kist (veldkeien) zwart geblakerd scheen te zijn. Boven op de steenranden waren toen twee urntjes gevonden, waarvan er althans een naar het museum te Assen is gezonden.

Het grondvlak was cirkelvormig, middellijn 16.6 M., hoogte 1.50 M. Wij groeven den heuvelvoet aan de zuidzijde in en vandaar naar het midden, steeds horizontaal „afschuimende” tot op het vaste zand. Aan den rand troffen wij twee rijen keitjes, N.-Z. verloopende op onderlingen afstand van 1.10 M. en 1 M. naar het midden daartusschen een keienvloertje. Verder naar het midden lagen deze rijen, die een pad schenen af te scheiden, niet meer op den vasten bodem doch op een heuvelprofiel in het midden van den tegenwoordigen heuvel.

In het centrum van den heuvel vonden wij:

a. Een afgeknotte kegel, zeer zorgvuldig geplaveid met veldkeien; het „afplattingsvlak” had een middellijn van 2.70 M. Hierbinnen bevond zich zuiver wit zand, waarin twee muurtjes of balkjes van keien, loopende N.O.-Z.W., die met buitengewoon zware keien in de steenen omwalling bevestigd bleken te zijn. De ruimte hiertusschen werd zeer nauwgezet uitgegraven, zelfs werd de vaste keienlaag in den bodem doorbroken tot onder het keileem. Er werd niets anders aangetroffen, dan geelwit zand en enkele vuursteensplinters.

b. Boven dit geplaveide heuveltje op 25 cm. afstand en zonder eenig blijkbaar verband een vloer van zware keien met straalsgewijze uitloopers en op enkele plaatsen dubbel. De ligging ervan correspondeerde met het eerder vermelde pad. Aan de Westzijde werden tus-

schen twee uitloopers eenige urnscherven en wat houtskool gevonden.

Het wil ons voorkomen, dat deze heuvel alzoo bevatte:

primair een koepelgraf met buitengewoon verzorgde lijkenkuil; (het eventueel aantreffen van een standspoor in het nog ongerepte deel van den heuvel zou zulks kunnen bewijzen);

secundair een graf met steenkist uit den Bronstijd;

tertiair bijzettingen van brandurnen.

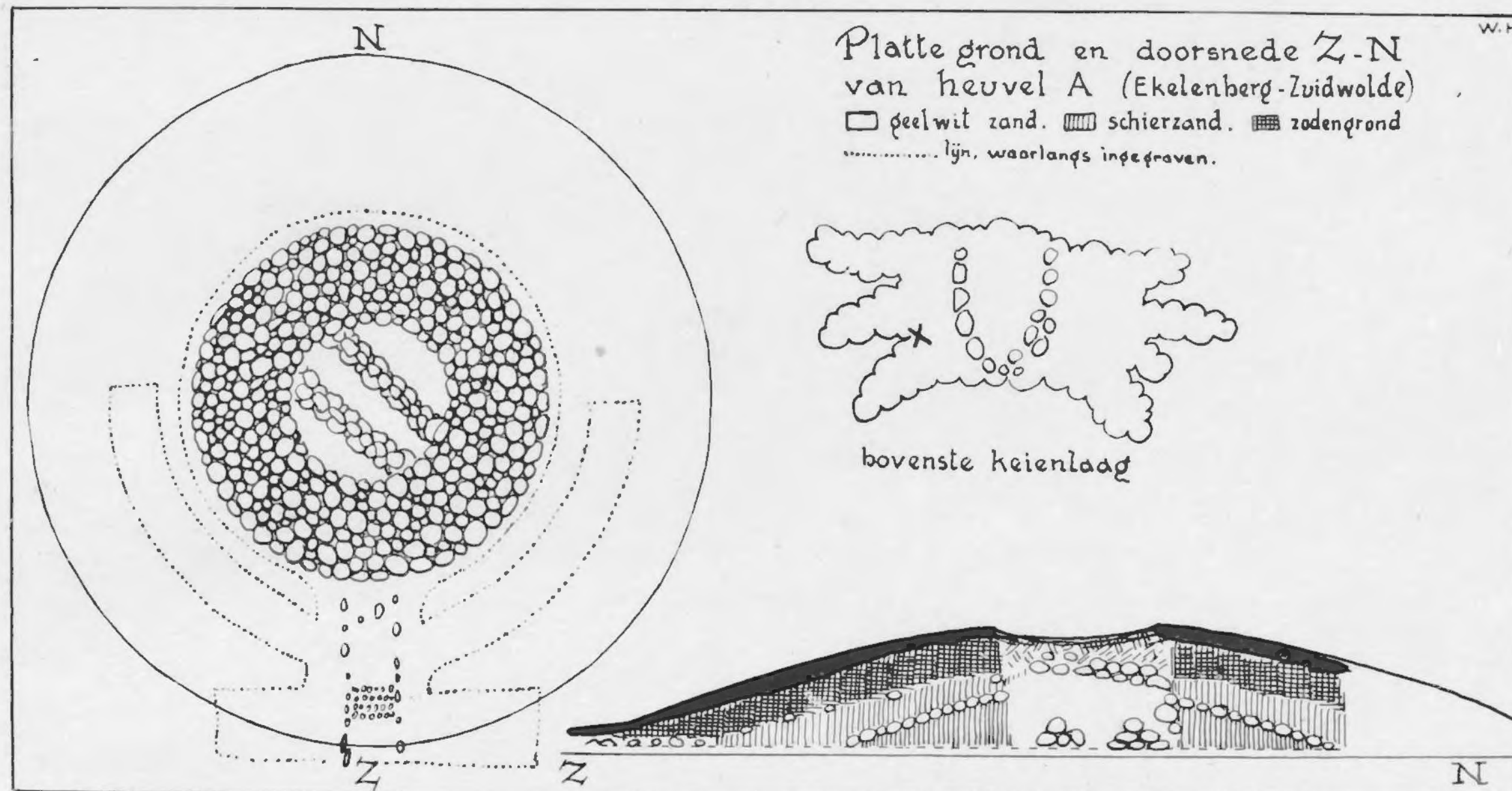
(Zie Afb. 16 en 17).

hier en daar vermengd met kleine keitjes uit de vaste keilaag.

Het opmerkelijke was nu, dat dit walletje duidelijk driedeelig bleek te zijn, bestaande uit drie lagen bodemzand, afgewisseld door lagen wit steriel zand, sterk vermengd met houtskool. (Zie tekening). Ook boven de lijken-schacht bevond zich houtskool.

Hieruit is o. i. het volgende te concluderen:

Eerst is de kuil gegraven. De uitgeworpen aarde vormde een walletje dat iets verhoogd

Afb. 16.

De tweede heuvel B (Afb. 18) op den Ekelenberg bleek te zijn een koepelgraf, waaraan iets zeer bijzonder viel op te merken.

De lijken-schacht (ligging N.-Z., breed 60, lang 140 cM.) was zeer duidelijk in den bodem afgeteekend. Aan de beide Zuidelijke hoeken lag een ronde, roode kei. Ten Noorden ervan, op een afstand van 30 cM. twee scherp afgeteekende verkleuringen, de eene rechthoekig, de andere schildvormig, blijkbaar osteotheken. Rondom dit alles een walletje van geel zand,

werd doordat er rondomheen een greppel werd gegraven (de bodem duidt ook dit aan). Bij de bijzetting van het lijk werd met het een of ander doel vuur benut; het uitgebrande zand en de houtskool werden over het walletje uitgestrooid en het lijk werd bijgezet. Bij de tweede bijzetting werden de resten van het eerste lijk terzijde gezet, de kuil opnieuw uitgediept en verder gehandeld als voren. Bij de derde bezetting werd eenzelfde proces gevolgd.

Alleen een dergelijke opeenvolging van handelingen kan o. i. een resultaat hebben als het vermeldde. Het feit: één lijk in de kuil, twee osteotheken en een driedeelig walletje zou dus

deze streek in voor-historischen tijd een bevolkingscentrum is geweest. De ligging in verband met de geologische gesteldheid van Drente en Overijssel wetigt het vermoeden, dat wij

Afb. 17.

een aardige kijk geven op de verrichte ceremonie.

hier te doen hebben met een voorname toegangsweg, corresponderende met den heuvelrug Holterberg-Lemelerberg”.

De gevonden tumuli duiden er o. i. op, dat

Afb. 18.

HOOFDARTIKELEN

DE RIJNVESTING VAN KAREL DEN GROOTE

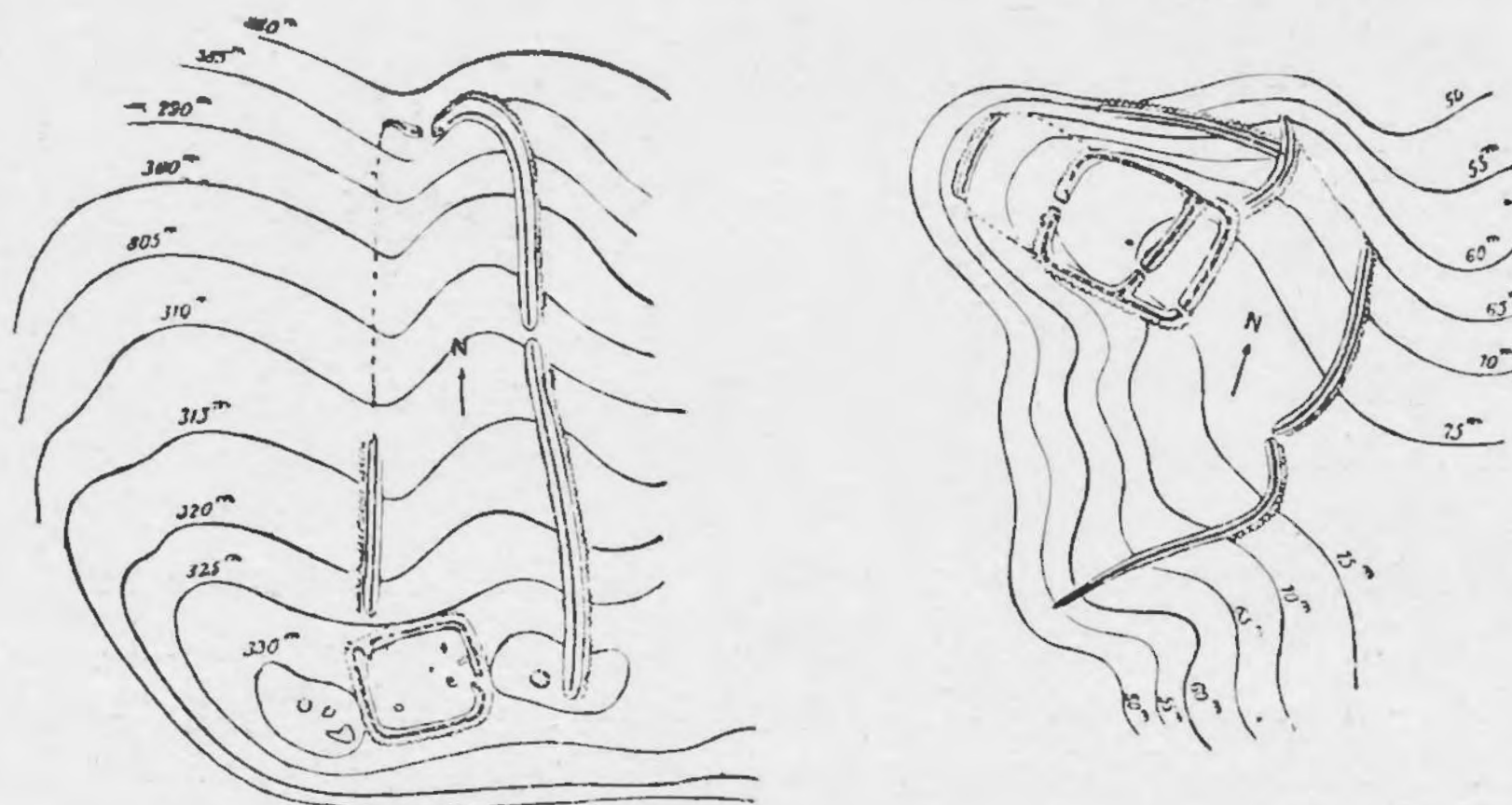
„Une obscurité presque complète règne sur les forteresses élevées depuis le Ve siècle jusqu'au Xme (p. 76). Depuis le cinquième siècle jusqu'au dixième, les monuments nous manquent et bien peu de témoignages écrits peuvent éclairer cette époque (p. 10)”. Aldus schreef reeds DE CAUMONT in zijn Cours d'antiq. monument. V in 1835. En feitelijk is het er nog niet zoo heel veel beter mee gesteld. Men heeft zich meestal tevreden gesteld met de bewering dat die Franken en Karolingische Vorsten wel gebruik zullen hebben gemaakt van oude Romeinsche vestingen, maar al moge dit wel eens zijn geschied, als regel laat zich dit zeker niet bewijzen, ja als men bedenkt hoe verschillend de eischen geweest moeten zijn voor een Romeinsch legioen of cohort en voor een keizerlijk ambtenaar met zijn mannen in Karel den Grootes tijd, dan ziet men reeds het onmogelijke ervan in. We zullen dan ook zien hoe onjuist zulk een veronderstelling is. Want hoe gering ook onze kennis is, toch is het wel mogelijk althans in het algemeen eenige zaken vast te stellen.

Evenals de geslachten der edelen in de vroege middeleeuwen waarschijnlijk vooral uit de graven en militaire beambten van den tijd van Karel den Groote zullen zijn voortgekomen, zoo is ook de aanvang van den burchtbouw der Middeleeuwen in die Karolingische periode te zoeken en al is het ook niet mogelijk aan bepaalde exemplaren van vroeg-middeleeuwsche burchten met zekerheid een leeftijd ouder dan \pm 1000 v. Chr. toe te schrijven, toch zijn er heel wat burchten die volgens de overlevering zelfs tot in den vroegen Karolingischen tijd teruggaan (zie CAUMONT V, bl. 39; PIPER, Burgenkunde, bl. 140, 567 e. v. v.).

Wanneer KRIEG VON HOCHFELDEN (Gesch. der Militärarchitektur) den lateren burchtvorm direct uit den Romeinschen vestingbouw wil afleiden, doch anderen o. a. v. COHAUSEN zich daar heftig tegen verzetten, dan ligt waarschijnlijk de waarheid in het midden (PIPER, Burgenkunde 37). Vooral de latere Romeinsche burgus, het zeer kleine castellum uit den later Romeinschen tijd, met zijn wachttorens binnen wal en gracht gelegen (men denke aan onze karakteristieke Burgus op den Goudsberg bij Valkenburg vgl. mijn Nederlands Vroegste Gesch.² bl. 220) kan in zeker opzicht mogelijk als prototype voor den lateren burchtbouw worden beschouwd. Ook staat het in het algemeen wel vast dat, toen Karel de Groote weer het gebruik van den steenbouw invoerde, hij dit deed naar Romeinsch voorbeeld en naar Romeinsche voorschriften (PIPER, l.l. bl. 137), zoodat we in die burchten der vroegste middeleeuwen zonder twijfel een sterken Romeinschen invloed mogen verwachten. Die invloed kan zich natuurlijk slechts via het Karolingische in de middeleeuwen hebben uitgestrekt. Deze Karolingische schakel in den keten ontbreekt echter bijna geheel; althans dit was tot voor korten tijd het geval. Van het Karolingische castrum hadden we feitelijk geen behoorlijke voorstelling. Zelfs heeft dit woord waar het in de literatuur uit dien tijd voorkomt zeer verschillende beteekenissen, immers zoowel de grootere militaire

vesting, als de typisch Karolingische koningshof, de Curtis, ja zelfs de stad wordt ermede aangeduid (vgl. GOEPFER, „Castrum”).

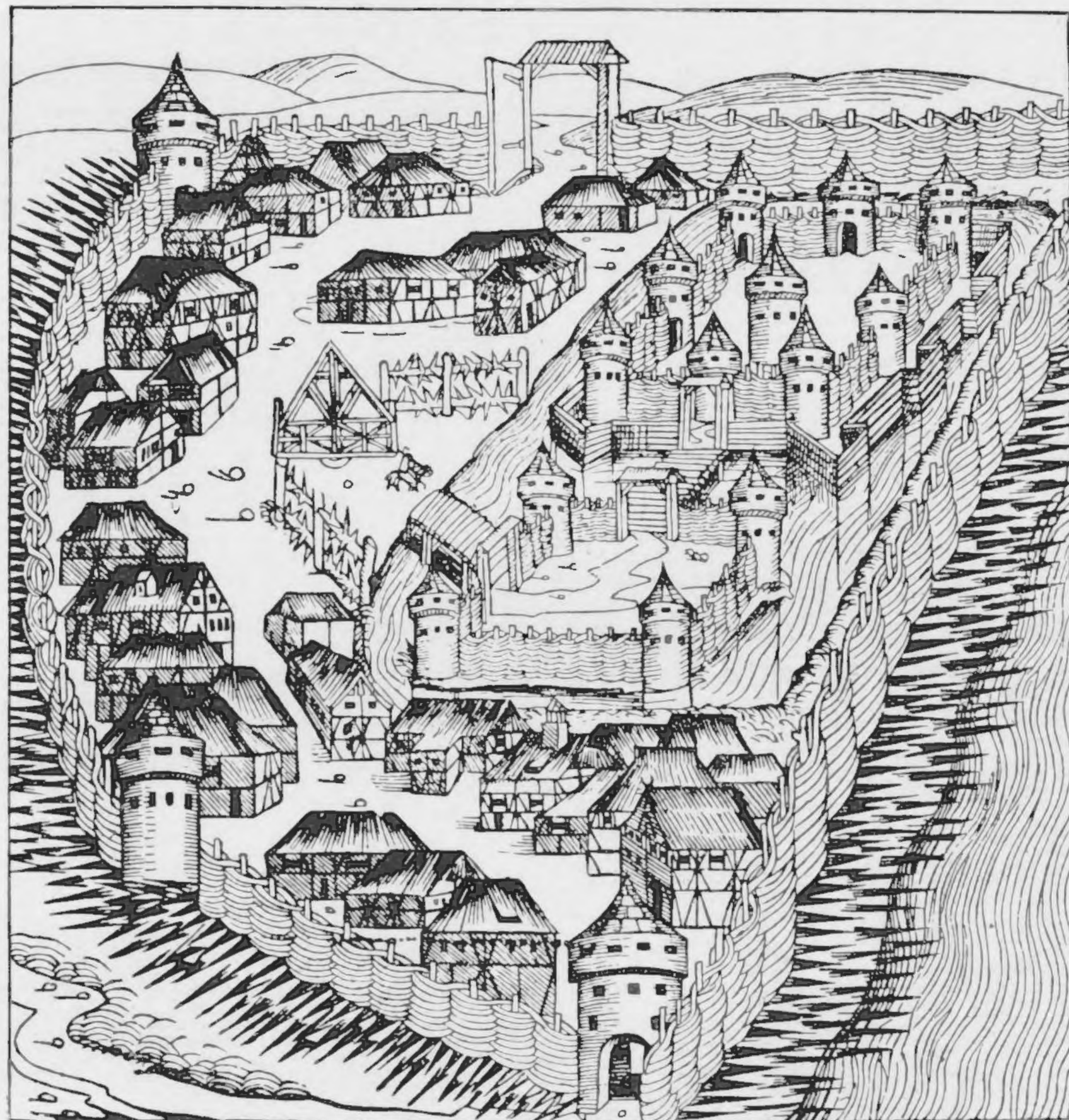
Voor al de Curtis interesseert ons hier bijzonder. In zijn boek „Die Franken” (1904) heeft K. RÜBEL voor het eerst getracht ons een idee te geven van den juisten aard en den aanleg van deze Karolingische versterking voor zoover dit uit de literatuur mogelijk was (vgl. ook SCHUMACHER, Siedelungsgesch. III). Evenals de grootere vestingen welke ook ten tijde van Karel den Groote voor grootere militaire troepen hebben gediend, is ook de Curtis klaarblijkelijk oorspronkelijk slechts van militaire aard geweest. Het was de kleine etappevesting in het vijandelijke land die, blijvend door een aanvoeder en een kleine macht bezet, zoowel bij de verovering van dat land, als vooral bij de beheersching van het veroverde gebied een zeer belangrijke rol speelde. Zoo vindt men op tal van plaatsen dergelijke Frankische koningshoven in het door Karel den Groote veroverde Saksische gebied, in Westfalen, en wel speciaal vlak in de buurt van vroegere Saksische burchten; op die wijze werden dus de onderworpenen in toom gehouden. Doch waar de keizerlijke

Afb. 19.

beampte, op zulk een koningshof gevestigd, meer en meer tot besturend ambtenaar werd, kregen die curtis ook meer en meer een vreedzame, een oeconomische, beteekenis voor het landsbestuur. Over den aanleg van zulk een koningshof is ons uit de literatuur bitter weinig bekend. Uit een beschrijving welke Karel de Groote van eenige zulke koningshoven heeft laten maken kunnen we echter althans eenigen indruk krijgen (Mon. Germ. Leg. I, S. 175 vgl. voor het volgende vooral RÜBEL l.l. en SCHUCHHARDT Atlas Vorgesch. Befest., S. 8*). We vernemen daar dat zulk een aanleg steeds uit een curtis en een curticula heeft bestaan, beiden omgeven hetzij door een muur van steen, hetzij door een walmuur uit hout en aarde (tunimus), vaak met een doornenheg beplant. In de curtis ligt in de eerste plaats het uit steen of ook wel uit hout opgetrokken hoofdgebouw, de sala, domus of casa regalis, verdere bijgebouwen, meest uit hout, soms een „capella ex lapide bene constructa”; de curticula schijnt grootendeels open te zijn geweest, daar bevinden zich tuin, pomorium enz. Deze vooral eerst door RÜBEL uitgewerkte literaire gegevens worden nu door SCHUCHHARDTS onderzoekingen in Westfalen op zeer merkwaardige wijze bevestigd en aangevuld; feitelijk is ons daardoor voor het eerst het beeld van zulk een Karolingischen aanleg eenigermate duidelijk voor oogen komen te staan. Op het spoor van Karel den

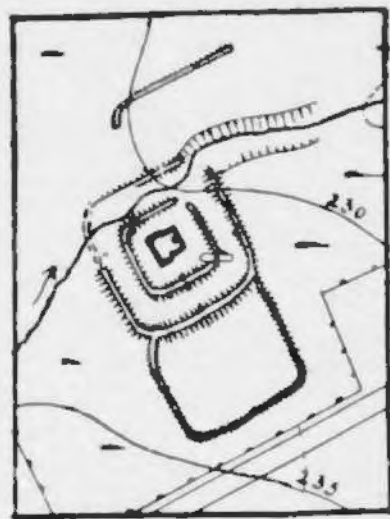
Groote's oorlogen in Westphalen en zelfs door eenige daarin bekende plaatsnamen geleid, heeft SCHUCHHARDT over de 20 Frankische curtis weergevonden en tendeele ontgraven. In de volksoverlevering heetten velen daarvan Romeinsch te zijn, in de details van hun aanleg waren ze dan ook volgens SCHUCHHARDT zelf „so Römisch wie möglich”. Telkens weer vertoonde zich naast de meestal vrij zuiver regelmatige vierkante curtis van ± 100 bij 100 M. een curticula van zeer verschillende grootte; het geheel vormde meestal een langwerpigen vierhoek. Zeer vaak echter heeft ook de vorm van het geaccidenteerde terrein invloed op den oorspronkelijken vierhoekigen aanleg uitgeoefend. Eenige karakteristieke

Afb. 20.

voorbeelden, de Wittekindsburg bij Rulle en de Heisterburg op de Deister geven we hier (Afb. 19) weer (vgl. verder SCHUCHHARDTS Atlas en zijn boekje „Die frühgesch. Befestig. in Niedersachsen”). Verscheidene der door hem ontgraven koningshoven zijn door een sterken muur omgeven geweest, andere door een vlechtmuur van hout en aarde, een spitse gracht liep vaak om het geheel om. Meestal geven twee poorten toegang tot den aanleg; bij eenigen zijn ook in de hoeken en langs de wal verspreid de overblijfselen van torens gevonden. Omtrent den binnenbouw van de curtis ontbreken echter nog voldoende gegevens al werd op sommige plaatsen ook de aanwezigheid van enkele woningen geconsta-

teerd. Merkwaardig is het dat SCHUCHHARDT, om ons het beeld te geven van zulk een koningshof, zooals hij dit door zijn opgravingen heeft leeren kennen, het hiernevens gereproduceerde plaatje van Burg Sabatz uit Hartmann Schedels Weltchronik afbeeldt (Afb. 20). We zien hierop rechts de door een vlechtmuur met ronde torens omgeven Curtis met de kleinere curticula daarvoor, in de curtis een ronde toren. Reeds hier zien we dus hoe dezelfde vormen uit Karolingischen tijd nog in volgende eeuwen in gebruik zijn geweest. Niet slechts vermeldt SCHUCHHARDT dan ook (l.l.) de vondst ook van latere kulturresten, als scherven enz., binnen een door hem onderzochte karolingischen aanleg, welke dus op een voortgezet gebruik wijst, maar in verschillende burchten die bepaaldelijk tot een iets lateren tijd behooren, vindt hij nog dezelfde kenmerkende details van de Karolingische curtis bewaard. Het meest sprekende voorbeeld is wel de Gräfte bij Driburg (vgl. Afb. 21)

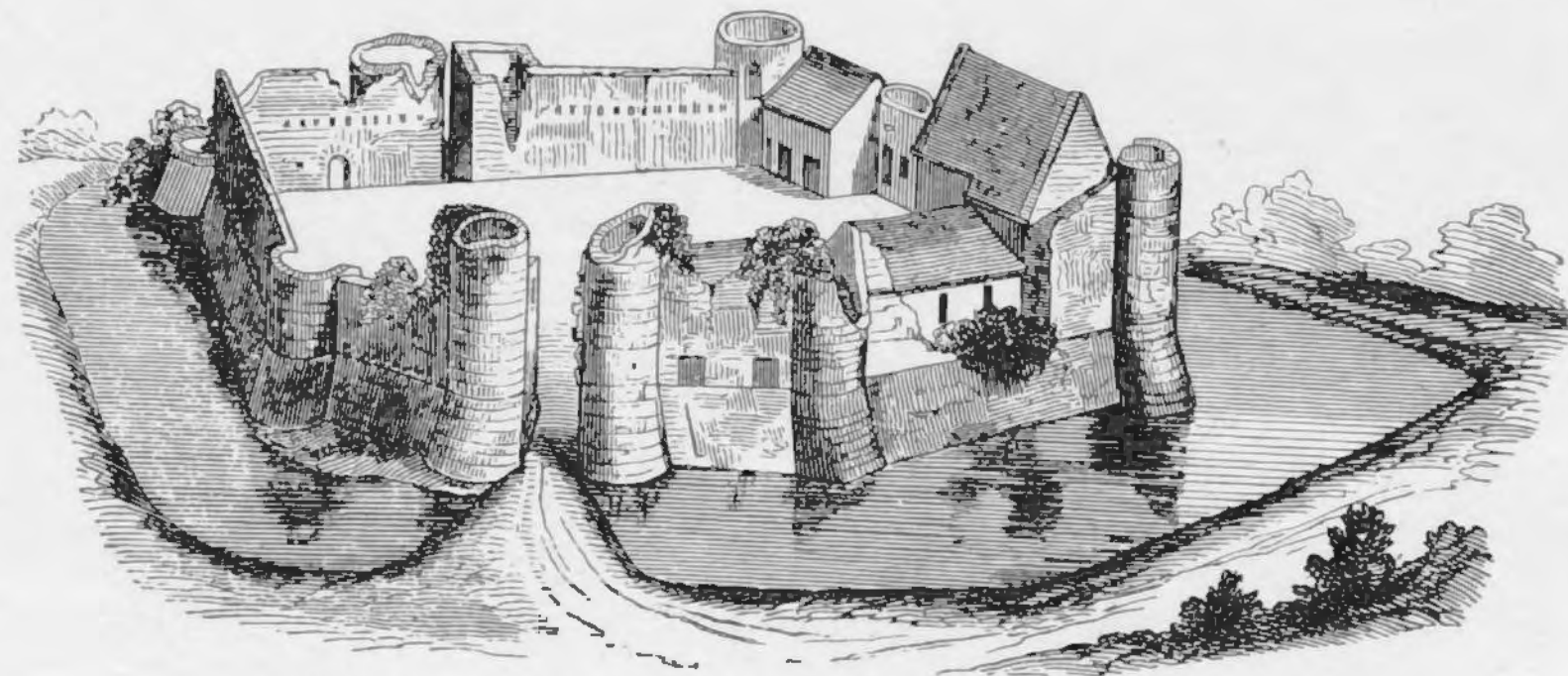
Afb. 21.

waarin zelfs nog scherven uit de 16^e eeuw gevonden zijn en waarbij we curtis en curticula met hun omwalling duidelijk herkennen. In het midden van de eerste staat op een kunstmatig heuveltje een vierkant steenen gebouw, ongetwijfeld de domus of sala uit vroegeren tijd.

Niet slechts voor deze curtis en burchten in Westphalen zelf en voor den nauwen samenhang van beiden in Karolingischen en vroeg-Middeleeuwschen tijd zijn SCHUCHHARDTS onderzoekingen belangrijk, doch vooral om wat zij ons in het algemeen leeren. Immers die burchten als de Gräfte of die van Sabatz, op Afb. 21 en 20, in hun nauwen samenhang met de Karolingische Curtis, zijn aan den anderen kant

feitelijk zuivere parallellen van de verschijnselen die we meer in het Westen uit de vroege Middeleeuwen kennen.

Groote gelijkenis met zulk een aanleg, als op dit plaatje van Sabatz is afgebeeld, ver- toont reeds op het eerste gezicht het burchttype, waarbij een steenen muur met ronde torens, op de hoeken en over de lengte en de breedte verspreidt, het meest in het oog valt, zooals

Afb. 22.

dit o. a. nog in het begin van de 19^e eeuw in de ruïne van het kasteel van Courcy het best bewaard was. We zien hier een eenvoudig vierkant hetwelk met zijn torens nog aan den laat-Romeinschen castellumbouw herinnert (afb. 22). Een beschrijving van dit kasteel, dat zeker tot in de 11^e eeuw, maar waarschijnlijk nog wel vroeger terug gaat, vindt men bij CAUMONT l.l. V, blz. 192 (vgl. voor dezelfde burchten ook KRIEG v. HOCHFELDEN l.l. S. 340 e. v. v.). Evenals de Karolingische curtis passen zich de oorspronkelijk vierkante

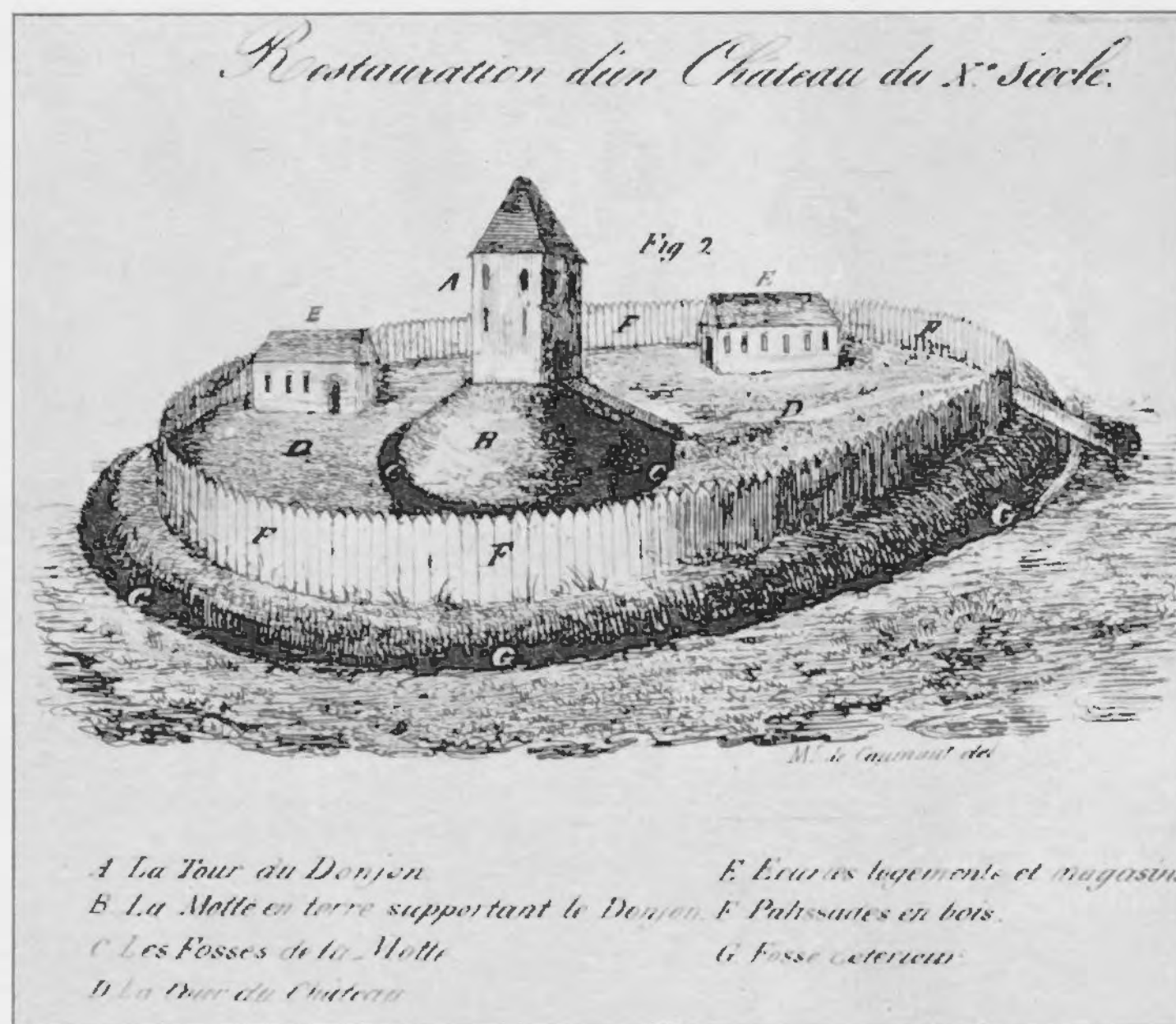
burchten van dit type zeer vaak met hun vorm aan het geaccidenteerde terrein aan, zoodat een eenigszins afgerond of meer langwerpige grondplan ontstaat. In de ruïne van Courcy is feitelijk geen binnenbouw meer aanwezig, doch elders zien we binnen de door muur en torens omringde ruimte een woontoren verrijzen zooals b.v. de donjon in de burcht van Arques (KRIEG v. HOCHFELDEN l.l. S. 342) of op de afbeelding uit Konrad Kyesers *Bellifortis* (anno 1405), welke PIPER (*Burgenkunde*, S. 564) als type van zulk een burcht geeft

Afb. 23.

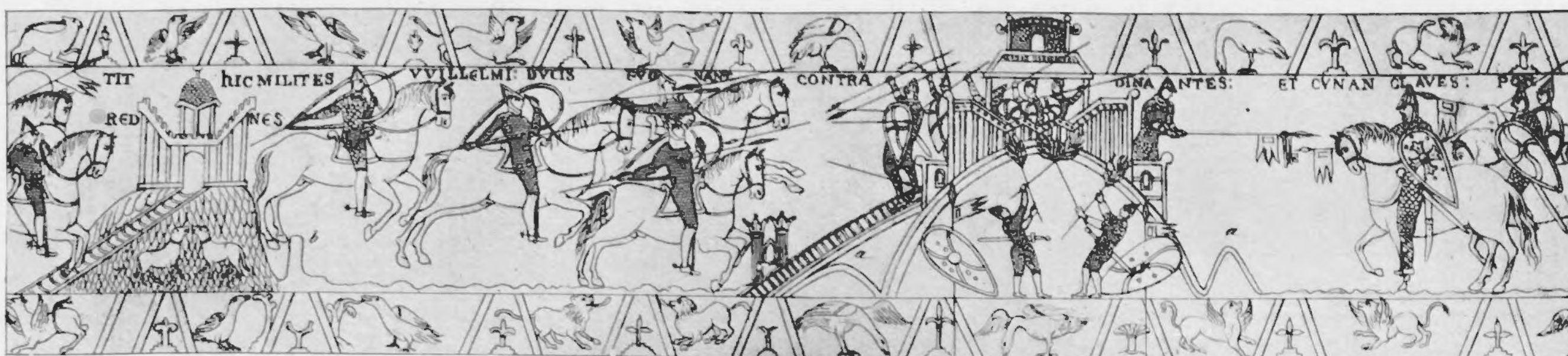
(afb. 23); trouwens ook op die van de burcht van Sabatz ontbreekt deze toren in de curtis niet. Zulk een woontoren is dan ook een der voornaamste bestanddeelen van zoo'n burcht geweest; we zagen hem reeds in de, nog precies den vorm van den ouden koningshof vertoonende, Gräfte van Driburg en wel, volgens SCHUCHHARDTS beschrijving, op een verhoogd terrein binnen de vierhoekige omwalling. Het burchttype dat we feitelijk in de vroege middeleeuwen als het meest gewone kennen, het z.g. *chateau à motte*, d. w. z. een woontoren op een kunstmatige verhevenheid die door een omwalling met palissadering, hetzij in vierhoekigen hetzij in meer afgeronden vorm (afb. 24, vgl. CAUMONT l.l.

Pl. XVII), omgeven wordt is dus ook ten nauwste met al deze verschijnselen verwant. Op het kleeft van Bayeux zien we zulk een burcht in de 11^e eeuw afgebeeld (afb. 25): den hoogen woontoren daarbinnen, bovenop de aardophooging, de gracht buiten om den muur en de brug die daar over heen naar binnen voert.

Afb. 24.

Van buitengewoon belang is het nu hoe de voorstelling welke we op deze wijze van zulk een vroeg middeleeuwsche burcht hebben verkregen door een beschrijving, die we in dien zelfden tijd van zulk een burcht krijgen, geheel bevestigd wordt. In de Vita Joh.

Afb. 25.

Morin. Episc. (in de Acta Sanctorum Boll. II, p. 799) lezen we namelijk het volgende: Mos est terrae aggerem, quantae praevalent celsitudinis congerere, eique fossam quam late patentem, circumfodere, et supremam ejus aggeris crepidinem vallo ex lignis tabulatis firmissime compacto, undique vice muri circummunire, turribusque, secundum

quod possibile fuerit, per gyrum dispositis, intra vallum, domum vel, quae omnia despiciat, arcem in medio aedificare ita ut porta introitus ipsius villae non nisi per pontem valeat adiri, qui ab exteriori labro fossae primum exoriens per transversum fossae consurgit

We hebben hier dus alle bovenbesproken details bijeen, de domus of den woontoren (arx quae omnia despiciat) in het midden op den opgeworpen heuvel, den walmuur daaromheen met zijn torens over den omtrek verspreid, zooals bij Sabatz (afb. 20) of in steen omgezet bij burchten als Courcy (afb. 22) en daaromheen de gracht met de brug die naar binnen in den burcht leidt.

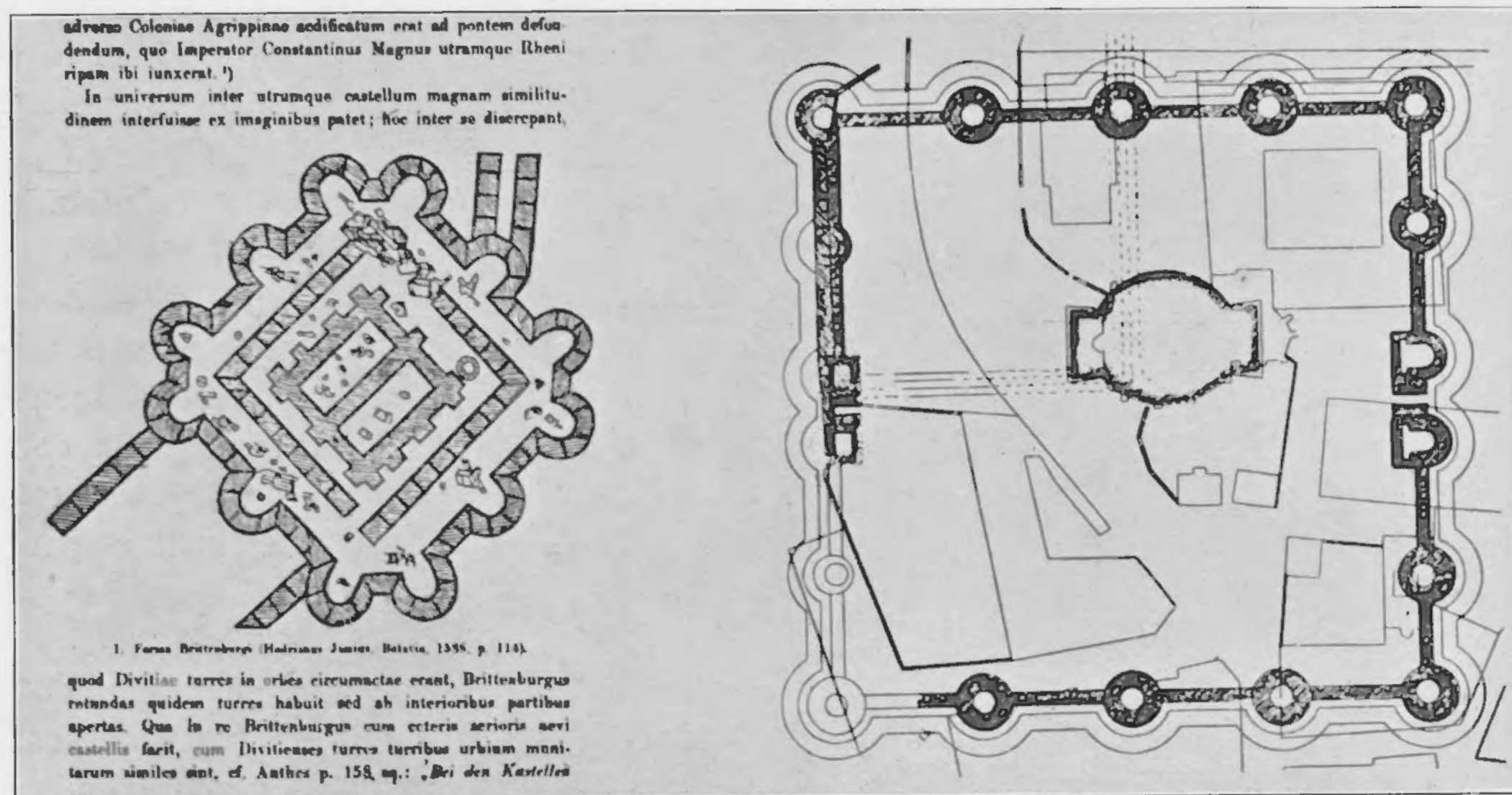
Het spreekt van zelf dat van zulke chateaux à motte waarvan de woontoren, gelijk dit veelal het geval was, uit hout was gebouwd, niets meer dan een heuvel bewaard is gebleven, maar evenzeer dat, daar reeds in Karolingischen tijd dikwijls uitsluitend de domus van steen gebouwd werd, er nog vele eenzame donjonruïnes op heuvels worden aangetroffen, die vroeger van zulk een meer gecompliceerden aanleg deel hebben uitgemaakt.

Zoo is het dus thans, dank zij vooral SCHUCHHARDTS onderzoekingen mogelijk ons een beeld te vormen, zoowel van den Frankischen koningshof¹⁾, als van de wijze waarop zich daaruit de latere vroeg-Middeleeuwsche burcht, zooals de ruïnen daarvan zich nog in hun verschillende gestalten voordoen, ontwikkeld heeft.

In deze ontwikkelingsreeks nu past volkomen het zoo merkwaardige fundament van de Brittenburg bij Katwijk, gelijk het ons door zoo talrijke afbeeldingen (vgl. hiervoor het voorafgaand artikel blz. 1) wordt bewaard en waarover reeds zooveel is geschreven, zonder dat men van zijn vormen een voldoende verklaring heeft kunnen geven. Prof. Roos heeft in een opstel in de Mnemosyne (1923) terecht gewezen op de overeenkomst van dit fundament met dat van het laat-Romeinsche castellum, ook al was hij zelf niet blind voor de verschillen die er tusschen beiden bestaan. Met meer recht nog zou hij b.v. de ruïnen van het kasteel van Courcy (afb. 22) met die van dat Romeinsche castellum hebben vergeleken. Na het bovenstaande behoeft het ons immers niet te verwonderen dat dit middeleeuwsche kasteeltype nog zoo zeer aan het Romeinsche doet denken; uit het voortbestaan der Romeinsche traditie en de herleving daarvan in Karolingischen tijd, waarvan boven sprake was, laat zich dit verschijnsel volkomen verklaren. In verband met wat we tot dusver met betrekking tot de Karolingische curtis en de vroeg-middeleeuwsche burcht zagen, zijn het nu evenwel juist de eigenaardige verschilpunten tusschen den Brittenburgplattengrond en dien van dat Romeinsche castellum, welke ons de verklaring van eerstgenoemde aan de hand geven. In de eerste plaats zouden we kunnen wijzen op het verschil in afmetingen van ons Brittenburgfundament zelfs met dat Romeinsche castellum hetwelk het, volgens Prof. Roos, het meest nabij komt, dat van Divitiacum; men moet beiden echter niet, gelijk hij deed, op verschillenden schaal, doch op ongeveer gelijken schaal geteekend naast elkaar zetten (Afb. 23). Verder is het, volgens ANTHES, wiens overzicht van deze laat Romeinsche castella (Bericht R. G. Forschung X, S. 161) speciaal door Roos geciteerd wordt, juist voor deze laat-Romeinsche castella karakteristiek, dat ze geen

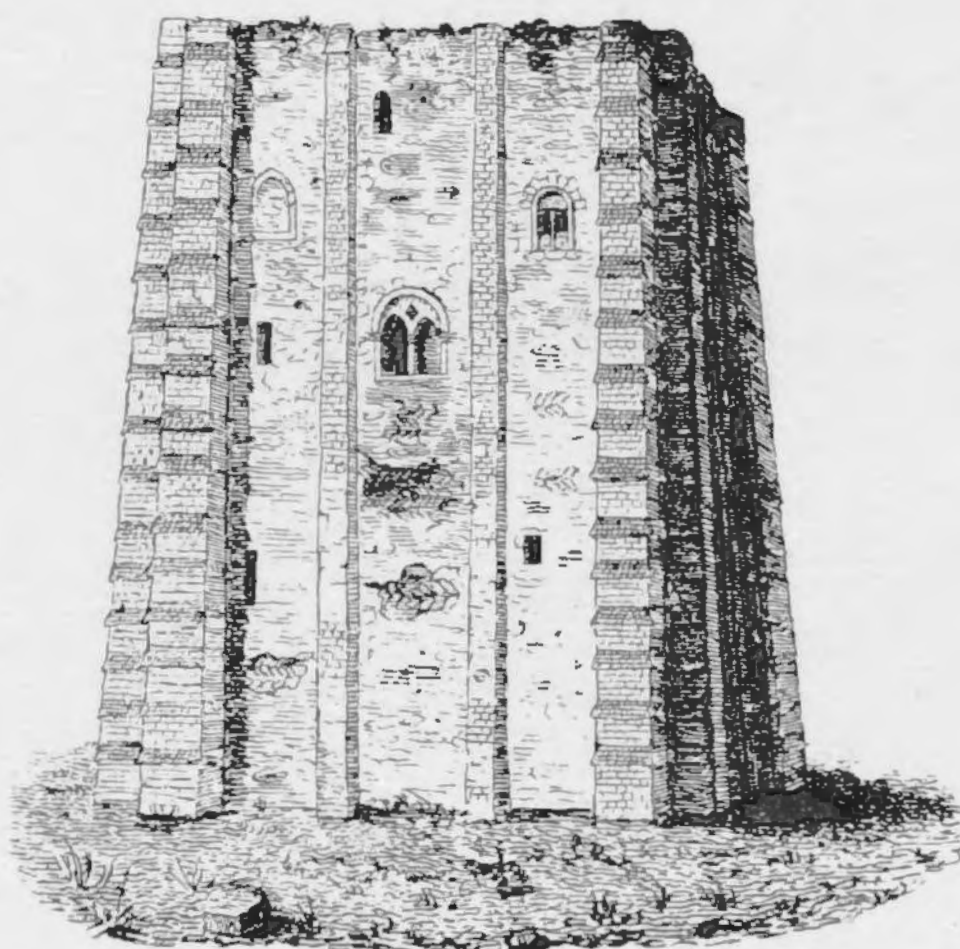
¹⁾ Op het feit dat de oude afbeelding van „Trajectum in 690” (vgl. S. Muller, Suppl. Cat. Top. Atlas, blz. 1), omstreeks het midden der vorige eeuw meermalen besproken en afgebeeld, volkomen juist de vormen van den curtis weergeeft en de vraag wat zich daaruit zoowel omtrent deze afbeelding als met betrekking tot het oude Trecht zelf laat concluderen, hopen we spoedig terug te komen.

middengebouw bezitten. Daarentegen zien we het geheele midden van het Brittenburgfundament ingenomen door een zwaren vierkanten bouw, die ook op zich zelf buitengewoon merkwaardig is. Het zware vierhoekige fundament vertoont n.l. aan de hoeken en aan

Afb. 26.

alle zijden rechthoekige uitspringende fundeeringen, klaarblijkelijk van steenen beeren, zooals men ze alleen maar bij hoogopgaand muurwerk, als dat van een toren, verklaren

Afb. 27.

kan. Juist zulke beeren zien we dan ook speciaal bij tal van bekende donjonruïnes; een voorbeeld daarvan geven we hier in de donjon van Nogent le Rotrou (Afb. 27) (zie verder ook CAUMONT l.l. Pl. LXVII e. v. v.). Het lijdt dus geen twijfel of hier heeft als middenbouw van onze Brittenburgruïne zulk een woontoren gestaan. Ook de verdeeling daarvan door een dwarsmuur in 2 vertrekken is een vaker voorkomend verschijnsel (vgl. CAUMONT l.l. Pl. LXVI).

Deze woontoren wordt dan omgeven door het merkwaardige muurwerk met zijn halfronde torens; vooral de dubbele toren aan de hoeken zoekt men weer bij Romeinsche castella vergeefs. We geven hier echter een aardige afbeelding (Afb. 28) van een kasteel, aan de Divisiiekroniek ontleend, hetwelk men zich als 't ware zóó op de Brittenburgfundamenten gebouwd denken kan. We zien hier

eveneens die eigenaardige dubbele torens aan de hoeken, terwijl bovendien vlak binnen den muur de woontoren zichtbaar is, juist zooals bij ons fundament. Overigens geeft een

vergelijking met kasteelruïnen als de reeds boven besprokene van Courcy (Afb. 22) een volledige verklaring van dit muurfundament van den Brittenburg.

Dan zien we verder nog op één van de middentorens twee dicht bij elkaar parallel loopende muren toekomen, klaarblijkelijk zwaar muurwerk, voor een eenvoudig afvoerkanaal, zooals men het heeft trachten te verklaren, onmogelijk dik, maar geheel begrijpelijk als de stutmuren van de aarden brug, die juist op deze plaats van een kasteelruïne te ver-

Afb. 28.

wachten is. Tenslotte ziet men, als een tot dusver onverklaarbaar verschijnsel, buiten aan de beide hoeken aan één zijde twee muren aansluiten, die, op grooten afstand van elkaar evenwijdig loopend, blijkbaar onder de duinen verdwijnen. Het raadsel van deze muren wordt opgelost wanneer we ons fundament vergelijken met plattegronden als die van de Gräfte bij Driburg (Afb. 21) of de burcht Sabatz (Afb. 20). We zien dan hoe dit slechts de muren kunnen zijn van een curticula, zooals die aan de curtis heeft aangesloten. Het

Brittenburgfundament past dus met zijn typische details precies in de ontwikkeling van den Frankischen koningshof tot vroeg-middeleeuwschen burcht. Het is een ontwikkelde Frankische curtis en wel een uit steen gebouwde, om dezelfde reden natuurlijk waarom ook b.v. het oude kasteel van Courcy van steen moet zijn geweest, omdat het geheel in het water lag; het is het prototype van wat men later een Waterburcht noemde. De steenen voor zijn bouw zal men waarschijnlijk gemakkelijk hebben kunnen verkrijgen uit den afbraak van het Romeinsche castellum, dat immers op een goeden K.M. afstand op de plaats van het Mallegat moet hebben gelegen (zie boven bl. 1, e. v.).

Zoo kunnen we dus ons Brittenburgfundament verklaren als een steenen curtis uit den tijd omstreeks Karel den Groote. We zagen reeds dat men bij meerdere oude kasteelen het vermoeden heeft dat zij oorspronkelijk tot deze vroegen Frankischen tijd terug gaan, al laat zich dit niet bewijzen omdat, gelijk vanzelf spreekt, in den regel latere perioden der vroege Middeleeuwen steeds veranderingen en verbouwingen moeten hebben gebracht. Hier heeft echter bij uitzondering die katastrofe, welke, gelijk we nog nader zullen zien, den plotseligen ondergang van de Brittenburg veroorzaakte en daarna het duinzand dat de overblijfselen bedekte, ons het beeld van dezen steenen koningshof ongerept bewaard. We begrijpen thans dus eerst recht van hoeveel historische waarde de ons door onze afbeeldingen en schilderijen overgeleverde plattegrond is.

Zoo hebben we hier dus ongetwijfeld een wachtpost aan den Rijnmond uit Karolingischen tijd, waarin evenals in de andere curtes aan de grenzen of in het onderworpen gebied, ook een koninklijke magistraat gevestigd zal geweest zijn.

En dat er door Karel den Groote werkelijk aan den Rijnmond zulk een wachtpost moet zijn gebouwd, laat zich dan ook uit de literaire overlevering met zekerheid aantoonen. In de Vita Karol. Magni van EINHARD (c. 17) lezen we n.l.: „Molitus est et classem contra bellum Nordmannicum, aedificatis ad hoc navibus juxta flumina, quae et de Gallia et de Germania septentrionalem influunt oceanum; et quia Nordmanni Gallicum litus atque Germanicum assidua infestatione vastabant, per omnes portus et ostia fluminum, qui naves recipi posse videbantur, stationibus et excubiis dispositis, ne qua hostis exire potuisset, tali munitione prohibuit”.

In onze Brittenburg hebben we dus dezen door Karel den Groote opgerichte Frankische „versterking” aan den mond van de rivier den Rijn te zien, die „vanuit Germania in de noordelijke zee stroomt”, en zeker wel in de eerste plaats voor bescherming tegen de Noormannen in aanmerking kwam.

Wat Karel de Groote trouwens hier deed was niets anders dan wat aan alle grenzen van het rijk gebeurde. Overal werd door hem een „limes” aangelegd door castella verdedigd en langs die limites waren in zulke burchten de edelen gevestigd, de „comites” aan wie de grensweer was toevertrouwd. Zulk een limes of marca wordt gewoonlijk genoemd met den naam tegen wien ze gericht zijn. Zoo lezen we van de grens tegen Saxers, Alvaren en Noordmannen gericht, de limes Saxonicus, Alvaricus, Nordmannicus en van de „custodes” dier limites (Ann. Regn. Franc. 819, 817, 826). Zeer vaak wordt ons de marca Hispaniae genoemd en de „comites” die deze Spaansche grens te verdedigen hadden (EINHARD, Ann. 797, Ann. Regn. Franc. 810, 821, 822, 829). Tenslotte kennen we ook tegen Brittannie de limes Brittannicus, met zijn „comites limitis Brittanniae”, van wie zeker ROLAND, Brittannici limitis praefectus, wel de meest bekende persoonlijkheid is (EINHARD, Ann. 799, 826. Vita Karol. 9). Zouden we hierin dan ook niet misschien een verklaring van den

overgeleverden naam van onzen burcht bij Katwijk moeten zoeken? Gericht naar Brittannie, aan den mond van de voornaamsten rivier heeft dit castellum zeker een belangrijk punt van die limes Britannicus gevormd; zou de naam „castrum Britannicum” hier niet buitengewoon goed voor gepast hebben?

Hoe dit echter ook zij, dat ons castrum bij Katwijk een stichting is van Karel den Groote, dat het deel heeft uitgemaakt van de grensverdediging van zijn rijk als zoodanig, en zooals het daar aan den mond van de hoofdrivier den Rijn gelegen was, een belangrijke rol moet hebben vervuld, dat mogen we thans wel als zeker aannemen. De comes van dien burcht die den Rijnmond en daarmee zeker ook de Rijnvaart heeft beheerscht moet zeker een niet geringen macht hebben uitgeoefend.

Zijn macht en die van zijn castrum is echter slechts van korten duur geweest. Immers het is, ongeveer een eeuw oud, een prooi der elementen geworden. In de Divisiechroniek lezen we namelijk een zeer belangrijk verhaal, waarop in onzen tijd echter gewoonlijk weinig acht wordt geslagen, doch dat in verschillende opzichten toch op zoo merkwaardige wijze wordt bevestigd.

„In het jaar onzes Heeren 860”, zoo verhaalt ons de oude Hollandsche Divisiechroniek, „openbaarden zich wonderlijke teekenen aan den hemel na welke gevolgd zijn droevige, jammerlijke plagen, als groote ongematigdheid der lucht, schadelijke en onverdragelijke stormen, en vloedden zeer overgaande haar gewoonlijke oevers op de manier van een zondvloed, en volle wateren; want de Rijn die voormaals placht te vloeien door Wijk bij Duurstede, Utrecht, Leiden en Katwijk in de Westerzee, is door de groote ophooping en overvloedigheid van het zeewater, als weleer de Jordaan achterwaarts gekeerd, zoodat in Holland, in 't Sticht en de Betuwe menschen en beesten in groote menigte zijn verdronken en gestorven waarom de lieden in Holland uit 't Sticht en in de Betuwe met eendrachtigen Rade, opdat zij er voortaan niet meer van te lijden mochten hebben, van Wijk bij Duurstede aan beide zijden een kleine beek uit den Rijn vloeiende, geheeten de Lek met een dijk beslagen en hebben zij alzoo den Rijn zijn vloed en loop naar Utrecht benomen en loopt hij nu van Vianen en Schoonhoven en voorts in de Maas en in de zee. Als de Rijn gestopt was werden de duinen bij Katwijk weer heel en schoten ineem, zoodat de Rijn ganschelijk gestopt is waar zij in zee placht te vloeien en de burcht van Brittannie of de burcht te Britten bleef buiten de duinen liggen in de zee verdronken, waar men nog het fundament van ziet als het laag water is, waar de heeren van Wassenaer van gekomen zijn, als vóór in Claudius' des Keizers Gesten geschreven staat”. Deze bedoelde plaats luidt als volgt:

„Keizer Claudius lag al die winter lang te Slavenburg en binnen dezen tijd, als sommige Kronieken zeggen, deed hij timmeren en maken omtrent den mond van den Rijn, waar ze in zee placht te vallen bij Katwijk een vuurbaak op grooten toorn, en werd geheeten Britten omdat hij neven Brittannie overlag. En van dezen toren en burcht placht men te vertollen van alle goederen die den Rijn neder kwamen en de zee werden ingevoerd. En op deze burcht zat een kastelein die die tolleren bewaarde en had tot zijn wapen een schild van lazuur met een gouden baar. En van dezen kastelein zijn gekomen de heeren van Britten, dewelke nu de heeren van Wassenaer zijn en voeren nog het wapen van Britten”.

We brengen hier even in herinnering hoe inderdaad onze opgravingen te Wijk bij Duurstede ons hebben geleerd dat zich daar langs den oever van een eenmaal machtigen Rijnarm,

die zoo belangrijke koopstad Dorestad ontwikkelde, die daar in Karolingischen tijd en zeker nog gedurende verreweg het grootste deel van de 9^e eeuw heeft gebloeid, om plotseling daarop te verdwijnen, zóó volkomen zelfs dat al spoedig haar naam nog nauwelijks meer wordt genoemd. De vondsten bij deze opgravingen gedaan toonden ons de ontwikkeling van het Karolingische aardewerk uit de 8^e eeuw e. v. tot het eerste optreden van het beschilderde Pfingsdorff-type (vgl. hiervoor onze opstellen: Oudh. Med. N. R. V.; Bericht. Röm. Germ. Forsch. XVI). Die machtige Rijnarm heeft, zooals onze opgravingen bewezen, dwars door de tegenwoordige stad gestroomd. Hij is geheel verdwenen doordat het Rijnwater op een bepaald oogenblik in werkelijkheid, gelijk de Divisiiekroniek verhaalt, door middel van een dijk in de Lek is afgevoerd. Het is duidelijk dat het afsnijden van dien Rijnarm waaraan Dorestad opkomt en bloei te danken had een plotseligen ondergang dezer plaats ten gevolge moet hebben gehad. Dat er dus zeer gewichtige redenen, ja feitelijk een noodtoestand moet hebben bestaan om tot zulk een ingrijpenden maatregel, waarbij de bloei van verreweg de voornaamste handelsplaats in den lande werd vernietigd, te doen besluiten spreekt van zelf. Slechts een algeheele bedreiging van het gewest, zooals dit in het verhaal der Divisiiekroniek wordt voorgesteld, kon zoo iets rechtvaardigen. De bloei van onze handelsstad zeker nog tot diep in de 9^e eeuw bewijst verder dat die afsnijding van dien Rijnarm en daarmee dus ook die katastrofe waarvan zij het gevolg was niet vroeger geschied kan zijn. De bekende oorkonde van 1165 waarin de dijk van Wijk bij Duurstede „antiquitus”, oudtijds, heet te zijn gebouwd, veroorlooft ons niet die gebeurtenissen veel later te dateeren, en zoo vinden we dus het verhaal van de Kroniek volkomen bevestigd. Er moeten plotseling hevige ongewone watersnooden zijn opgetreden omstreeks den tijd welken de Kroniek aangeeft. En het kan haast niet anders of bij die geweldige katastrofe, waarbij klaarblijkelijk de zee den Rijnmond is binnengedrongen, die spoedig daarop door het zand der opgewaaide duinen is bedolven en verstopt moet ook het Frankische castrum dat dien Rijnmond beheerschte zijn ondergegaan. In hoofdzaak mogen we dus zeker dat verhaal der Kroniek als historie aanvaarden.

Waarom zou het dan ook niet verder waarheid spreken? Waarom zou de Frankische Graaf, de kastelein die dezen verdwenen burcht bezet hield, niet de stamvader der Wassenaers zijn?

CORNELIUS AURELIUS, de schrijver waarschijnlijk ook van de Divisiiekroniek, vertelt ons in zijn Batavia dat die Brittenburg feitelijk reeds afgebroken was toen hij door de zee werd verzwolgen, dat de Wassenaer die daar kastelein was toen tot burggraaf van Leiden is gemaakt om de gewone Rijntollen te innen. Merkwaardig is verder ook nog een recapitulatie van de geheele geschiedenis bij JOH. A. LEIDIS V, c. XXX, waarin de katastrofe zelf, de aanleg van de Lekdijk, de overstroming en de verstopping van den Rijnmond, en de ondergang van het castrum Brittannicum worden vermeld, „in quo tyranni ab antiquo dicuntur inhabitasse, pyraticam vitam exercentes, thelonium et exactiones omnibus Rhenum intrantibus et exeuntibus inferentes. De quorum genealogia et Dominia Burchgravii Leidenses dicuntur suae generationis originem protulisse”.

De Wassenaers, de latere burggraven van Leiden, afkomstig uit dit verzonken Karolingisch castrum, als afstammelingen dus van den Karolingischen comes! De Leidsche burcht de directe opvolger van de Brittenburg! Ik meen alle redenen te hebben om aan te nemen dat ook in dit opzicht de overlevering de waarheid spreekt. Men zal zich herinneren hoe ik eenige jaren geleden op den Leidschen burcht een onderzoek heb ingesteld

(vgl. Oudh. Med. N. R. V¹), waarbij mij gebleken is dat er zich onder den heuvel waarop, op zijn laatst in de 12^e eeuw, de burcht in zijn tegenwoordige gestalte gebouwd is, een oudere door menschenhanden opgeworpen heuvel ligt, op welks top we de overblijfselen van een houten gebouw aantreffen, dat we echter niet nader konden definieeren. In het licht van wat we in het bovenstaande omtrent de ontwikkeling van den vroeg-middeleeuwschen burcht konden mededeelen, meen ik thans echter zeker in die terp met zijn gebouw op den top en de resten van paalwerk aan zijn voet (vgl. hierbij onze afbeelding 21) het overblijfsel van een chateau à motte te herkennen, gelijk het zich direct aan den curtis uit Karolingischen tijd aansluit en waarvan dan de donjon, gelijk zoo vaak het geval is geweest, uit hout was gebouwd. Het aardewerk op het niveau van dat houten gebouw gevonden

Afb. 29.

behoorde tot de vroegere vormen van het Pfingsdorfftype, dat is, gelijk we zeiden, tot dezelfde ceramiek die als laatste verschijnsel van dezen aard in Wijk bij Duurstede wordt gevonden, uit den tijd dus toen de katastrofe aan den Rijnmond ook den ondergang van deze handelsstad tengevolge had. Werkelijk is dus de burcht van Leiden althans chronologisch de directe opvolger van den Brittenburg geworden.

Nog op één zaak willen we hier de aandacht vestigen. We merkten op hoe de Brittenburg ons door zijn spoedigen ondergang het Frankische prototype van den lateren burcht zoo zuiver heeft bewaard, terwijl elders uit zulke voorloopers middeleeuwsche burchten zijn gegroeid, wier tijd van ontstaan dan feitelijk in het duister ligt. Verder zagen we hoe Karel de Grootte aan de monden der grooten rivieren dergelijke castra, gelijk we er hier een aan onzen Rijnmond vinden, heeft gebouwd. Deze rivier zelf had echter nog meer mon-

den in ons land, in de eerste plaats die waarmee hij, als voornaamste waterweg voor den handel naar het Noorden, in het Flevomeer uitliep, de Vecht. Zou het dus wel een toeval zijn dat we juist daar aan den Vechtmond het Muiderslot vinden en dat dit kasteel, hoewel zelf in zijn tegenwoordige gedaante natuurlijk uit een latere periode der middeleeuwen, toch in zijn grondplan en opbouw nog precies dezelfde vormen bewaart (Afb. 29), die we b.v. in Courcy als directe verwanten van castra als onze Brittenburg hebben leeren kennen? Zulk een toeval lijkt ons geheel buitengesloten, en dat vooral wanneer we zien dat Muiden reeds als belangrijke „villa” en tolstation in de oorkonden wordt genoemd in een tijd waarin baksteenbouw, als waaruit het slot thans is opgetrokken, nog ondenkbaar is, ja dat zijn ouderdom waarschijnlijk bijna tot de dagen van den Brittenburg zelf is te vervolgen. (Muller, Oudste Cartul. blz. 63).

J. H. HOLWERDA.

KURZER INHALT.

Das Fundament der angeblich am Ende des 9. Jahrh. an der alten Rheinmündung untergegangenen Brittenburg, das im 16. Jahrhundert öfters an der Meeresküste bei Katwijk zum Vorschein gekommen und durch mehrere Abbildungen, besonders durch ein für den Grafen v. WASSENAER im Anfang des 17. Jahrh. gemachtes, im 18. Jahrh. verschwundenes, aber jetzt im Museum zu Cassel wiederaufgetauchtes Gemälde (Vgl. oben S. 1 u. F) bekannt ist, kann unmöglich von einem Römischen Castellum sein. Höchstens zeigt es eine geringe Ähnlichkeit mit einem Castellum des späteren 4. Jahrh. (Abb. 26), aber die Funde, welche hier gemacht sein sollen, und die ebenfalls auf den genannten Abbildungen dargestellt sind, gehören alle dem 2. Jahrh. an. Die Aufschrift des Casseler Gemäldes (jetzt Besitz des Leidener Museums) lehrt aber, dass diese Funde nicht in dieser Brittenburgruine selbst, sondern um mehr als 1 K.M. südlicher beim Graben des ebenfalls auf dem Gemälde dargestellten Neuen Kanals gemacht worden sind. Was ist dann aber diese Anlage an der alten Rheinmündung eigentlich gewesen?

Im vorangehenden Aufsatz wird nachgewiesen, dass die Form des Fundamentes vollkommen in die Entwicklungsreihe vom Karolingischen Kastell zur frühmittelalterlichen Burg passt, so wie es uns jetzt besonders Schuchhardts Untersuchungen in Westphalen erlauben, uns sowohl jene Curtis aus der Zeit Karls des Grossen wie die erste Entwicklungsphase der frühmittelalterlichen Burg jedenfalls einigermaßen klar vorzustellen. Ein Vergleich unseres Fundamentes z. B. einerseits mit der von SCHUCHHARDT vorgeführten Abbildung der Burg Sabatz (Abb. 20) andererseits mit Burgen wie Courcy u. s. w. (Abb. 22) gibt eine vollkommene Erklärung des merkwürdigen Mauerringes, in dessen Mitte wir das Fundament eines wie gewöhnlich von Strebepfeilern gestützten Donjons erkennen (vgl. Abb. 27). Die beiden Mauern, welche sich an der den Dünen zugewandten Seite an den beiden Ecken des vier-eckigen Mauerringes anschliessen und einander parallel laufend unter den Dünen verschwinden, lassen sich als die Mauern der Curticula erklären. Wir dürfen also die Anlage an der alten Rheinmündung ungefähr in die Zeit Karls des Grossen datieren. Nun berichtet uns EINHARD (Vita K.M. c. 17) tatsächlich der Kaiser habe an den „ostia fluminum quae de Germania septemtrionalem influunt Oceanum“, derartige Castella aufgerichtet, in welchen natürlich dauernd ein „Comes“ gewohnt haben muss.

Der Verfasser der bekannten „Hollandsche Divisiëkroniek“ CORNELIUS AURELIUS (vgl. auch sein Batavia) gibt uns einen ausführlichen Bericht über die Geschehnisse an der Rheinmündung und den Untergang unseres Kastells am Ende der 9. Jahrhunderts. Er behauptet weiter, die Burg in der Stad Leiden sei der direkte Nachfolger desselben gewesen, ja das spätere Leidener Burggrafengeschlecht v. WASSENAER soll sogar von den Herren dieser Brittenburg abstammen. Auch das scheint zu stimmen. Denn aus meinen schon früher beschriebenen Ausgrabungen der Leidener Burg (vgl. Oudheidk. Med. N. R. V₁) ergibt sich, dass hier ursprünglich ein Chateau à Motte mit Holzturm lag, das, der gefundenen Keramik des frühen Pfingsdorffer Typus nach, ebenfalls um 900 erbaut sein muss, d. h. in der Zeit des Untergangs der Brittenburg.

Bemerkenswert ist es noch, dass sich auch an der zweiten Rheinmündung, wo die Vecht in die Flevosee mündete, wahrscheinlich ebenfalls ein derartiges Kastell aus der Zeit Karls des Grossen nachweisen lässt. Genau dort liegt doch das bekannte Muiderschloss (Abb. 29), dessen selbstverständlich spätere Bau noch einen merkwürdig altertümlichen, der Brittenburg ähnlichen Grundplan bewahrt, und das als Amuda schon im 10. Jahrhundert in den Urkunden genannt wird.

J. H. H.

DE VLUCHTBERG BIJ DE HOFSTEDE „BERGLUST” TE RITTHEM OP WALCHEREN.¹⁾

Naar aanleiding van het bericht dat deze vluchtberg in den winter van 1925—1926 ten deele afgegraven was, hebben de Heeren P. J. VAN DER FEEN, Conservator van het Zeeuwsch Genootschap, en J. A. HUBREGTSE uit Burgh op 19 Juni en 3 Juli 1926 een onderzoek ter plaatse ingesteld. Zij werden hierbij geholpen door den Heer B. J. DE MEY, Hoofd der bijzondere school te Ritthem. Deze vluchtberg en omgeving zijn eigendom van den Heer A. CEVAAL Wz. te O. en W. Souburg en in gebruik bij zoons van den eigenaar.

Aan het rapport dat over dit onderzoek werd opgesteld ontleenen wij het volgende:

„Aan ondergeteekenden was vóór het bezoek medegedeeld dat niets gevonden of te vinden was. In den ll. winter (wellicht ook in voorafgaande jaren) is de N.-O. zijde van den berg grootendeels door den gebruiker afgegraven en de afkomende grond over den aangrenzenden akker verspreid. Aan deze zijde ziet men dus een hooge, loodrechte, grootendeels versche, dwarse doorsnede door den berg. Het overgebleven deel van den berg is niet meer zoo hoog als oorspronkelijk, maar is nog aanzienlijk. Aan de Z.-W. zijde is de berg ook aangesneden, evenwel is hier een veel kleiner stuk weggenomen.

In de doorsnede aan de Z.-W. zijde, is een cultuurlaag over een lengte van ongeveer 3 M. duidelijk zichtbaar (Afb. 31). In de blootliggende doorsnede van dit woonvlak werden aangetroffen: asch(?), gebakken klei en drie laat-Karolingische scherven (grijs, waarschijnlijk van kogelpot). Blijkbaar is dus ook hier (evenals te Duivendijke, Schouwen) het lichaam van den berg opgeworpen boven een Karolingische cultuurlaag, die waarschijnlijk nog in de basis van den resteerenden berg aanwezig is en zich wellicht ook voortzet in den aangrenzenden akker, die hooger ligt dan de omgeving.

De loodrechte doorsnede aan de N.-O. zijde vertoont een laagsgewijzen bouw doch, voor zoover thans controleerbaar, geen woonvlakken.

Op den akker aan de O. zijde wees de kleur van den grond duidelijk aan tot hoever de afkomende aarde van de laatste afgraving verspreid was. Op dezen akker en aan den voet van den berg werden als losse vondsten (vermoedelijk dus uit den berg afkomstig)

1) Over dezen vluchtberg zegt J. C. DE MAN in zijn werk *Vluchtbergen in Walcheren, waarvan in 1887 nog overblijfselen te vinden waren: Archief uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 6, 1888, bl. 517 het volgende: „Op den ouden weg van het dorp Ritthem naar het veel latere Rammekens of liever naar het strand, nabij het dorp en vlak aan de grens van Nieuwerve, achter de hofstede „Berglust”, ligt een ongeveer 12 M. hooge, doch evenwel eenigzins afgegraven berg, die flink van voorkomen is. Het is een met gras bedekte heuvel, door de runderen zeer gezocht. Er staat een hooge boom op, die tot baken dient voor de schippers op de Schelde en dien men wel eens beklimt in gevallen van brandgerucht. De bewoner, de landman DE STEUR heeft mij, nu en vroeger, verzekerd, dat er op of in dien berg nooit iets gevonden is dan zavelachtige klei. Rondom het weiland loopt een sloot; de uitgang, die ook aan de hoeve gemeen is, ligt oostelijk”.

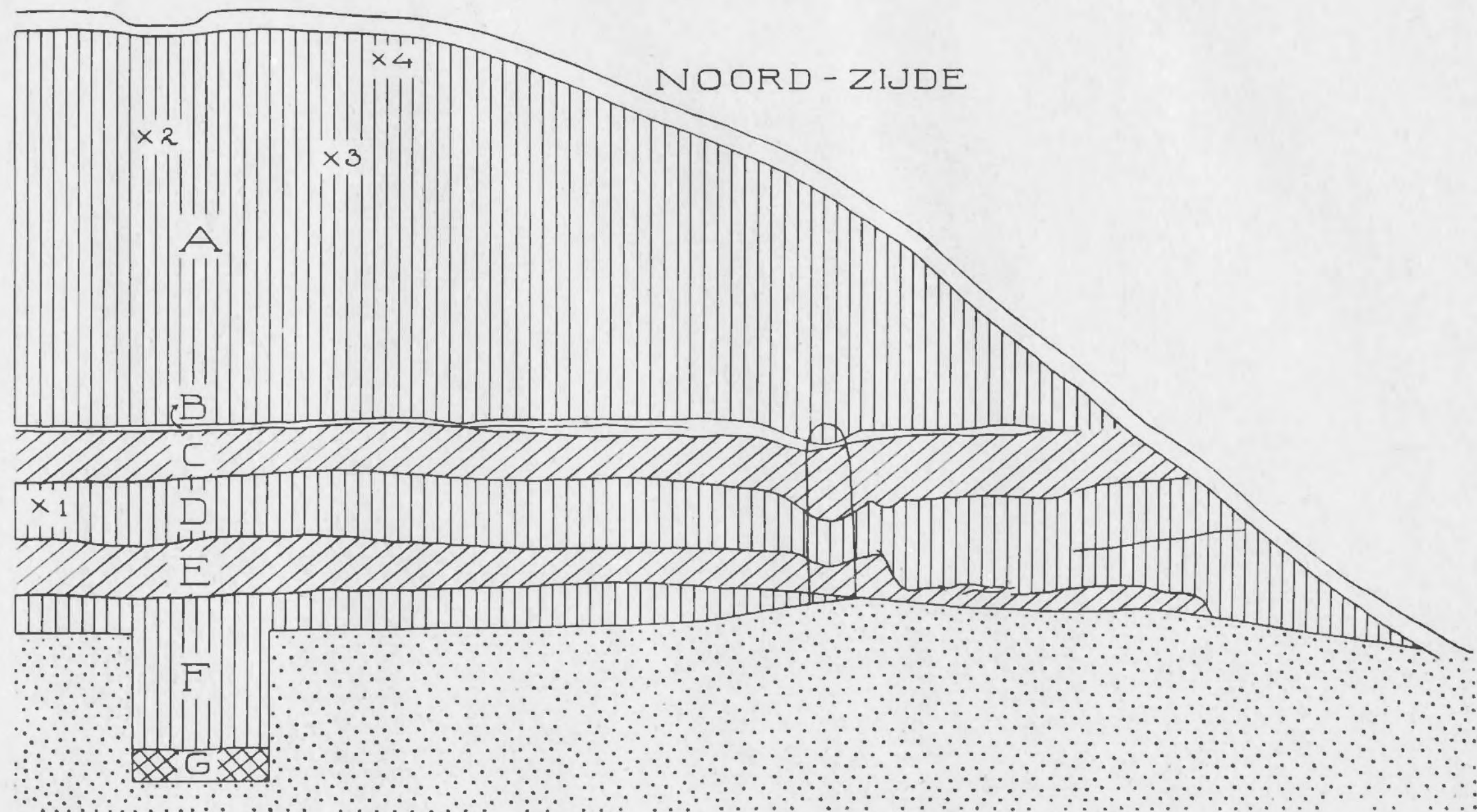
VLUCHTBERG TE RITTHEM

OPGRAVING 1926

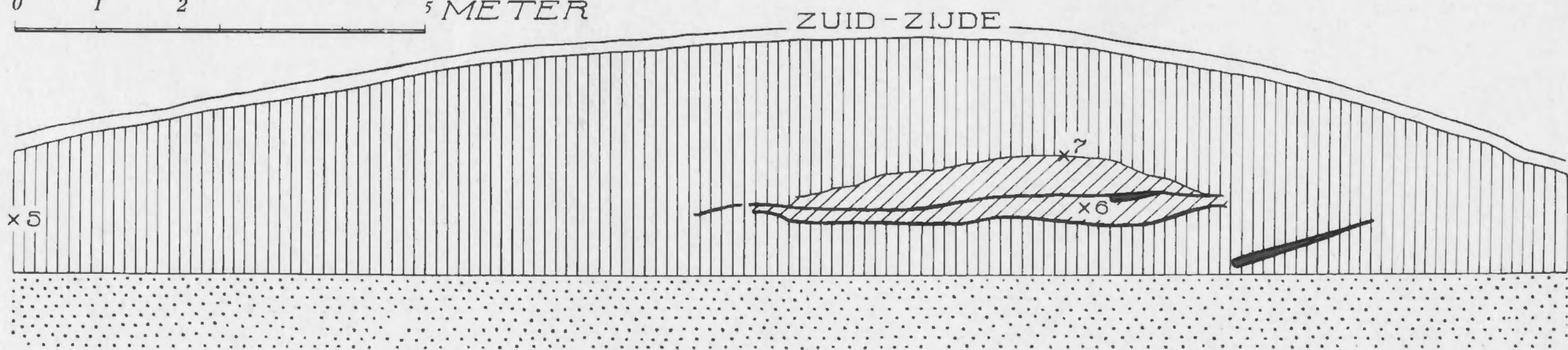
Ondh. Mededeel., N. R.

LEGENDA

- x SCHERVEN
- VERSCHILLEN DE LAGEN
- VASTE GROND
- NIET ONTGRAVEN

0 1 2 5 METER

Afb. 30.

verzameld: fragmenten van handmolensteen(en), een vuursteenknol, huisdierbeenderen en een vrij groot aantal Karolingische scherven, welke HUBREGTSE ongeveer 850—950 dateert. Krijtballetjes zooals door DE MAN (l. c. p. 447 en 533) beschreven en andere kalkconcreties werden aangetroffen”.

In het begin van de maand September 1926 kon ik aan de uitnoodiging van het Zeeuwsch Genootschap om ter plaatse een onderzoek in te stellen gevolg geven en dank zij de door de Heeren Mr. A. MEERKAMP VAN EMBDEN en P. J. VAN DER FEEN, resp. Secretaris en Conservator van genoemd Genootschap, genomen maatregelen, viel het mij niet moeilijk een kleine proefgraving te verrichten. Met een voorwerker benevens twee man uit Ritthem werd gedurende een drietal dagen gewerkt.

Eerst liet ik aan de Z.-W. zijde van de berg de rechtopstaande wand opnieuw

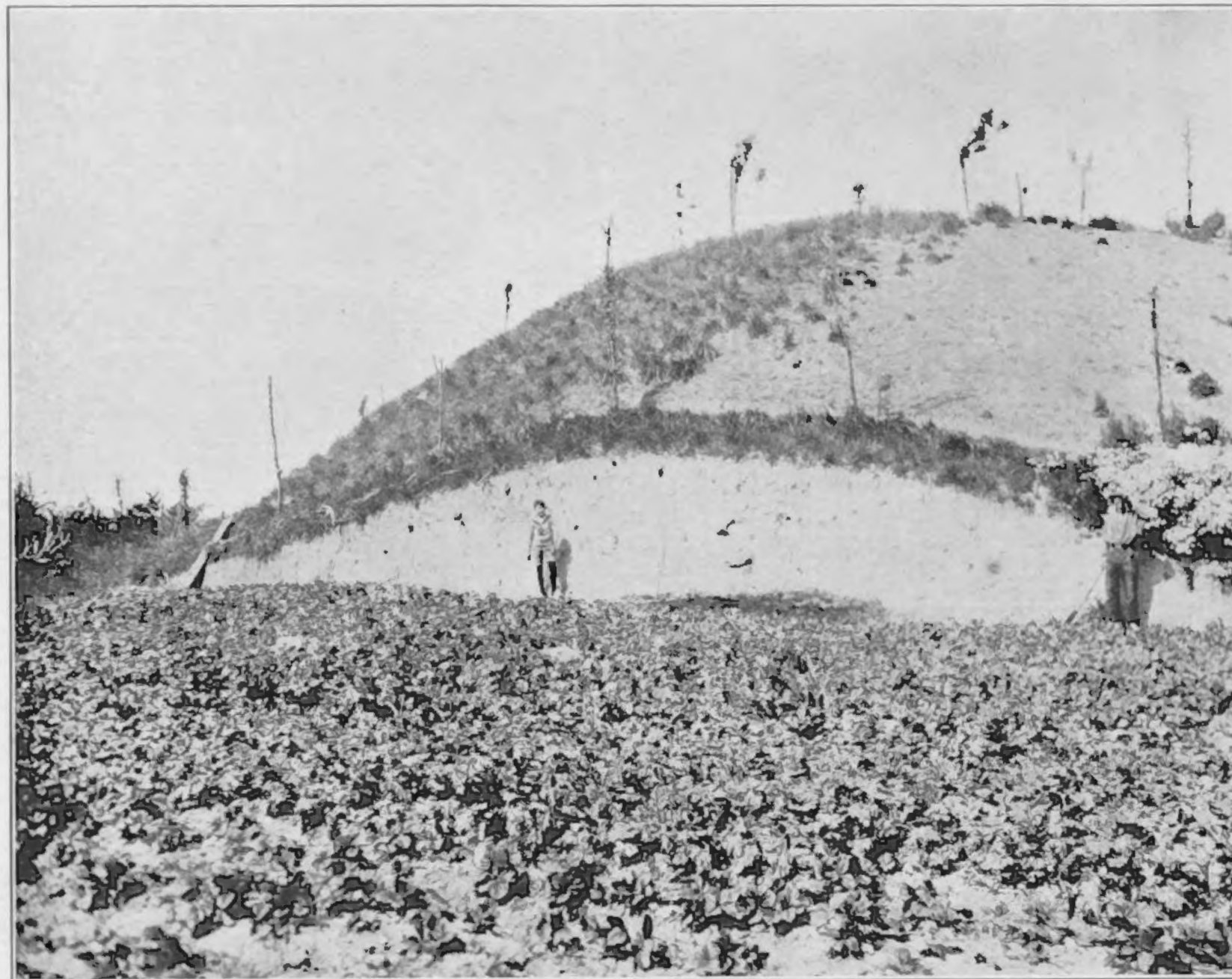

Foto P. J. v. D. FEEN.

Afb. 31.

afsteken. Tevens werd aan den voet van dezen wand en in de richting van dezen een greppeltje van een meter breedte gegraven. Deze greppel werd nog een tiental meter buiten den voet van den heuvel (aan den W. kant) doorgetrokken. Sporen van bewoning werden daarbij echter niet vastgesteld. Wel werden in den wand op enkele punten scherven gevonden (Afb. 30 onder, Nrs 5, 6 en 7) die wij hieronder nader zullen bespreken (Vgl. ook Afb. 31).

Ook de N.-O. zijde van den berg werd op deze wijze behandeld (Afb. 30 boven en 32). Hier werd in het horizontaal gegraven gedeelte aan den voet van den wand evenmin iets gevonden wat op een woonvlak zou kunnen duiden. Wel kwamen hier uit den rechtopstaanden wand meerdere scherven voor den dag die voor de dateering van den heuvel van het grootste belang zijn.

BESCHRIJVING DER VONDSTEN.

I. Z.-W. zijde: Nr. 5. Een drietal randfragmenten van schotels van hardgebakken, rood aardewerk. De buitenzijde van den rand is sterk geprofileerd; aan de binnenzijde ziet men sporen van slecht glazuur. (Afb. 33¹⁻³).

Daar dergelijk aardewerk ook gevonden werd in den Leidschen burchtheuvel en daar vrij nauwkeurig te dateeren is in de 11^e, mogelijk nog in de 12^e eeuw. (J. H. HOLWERDA: *Leidsche Jaarboekje* 1923—1924 bl. 24) moet voor deze scherven, aan den voet van den vluchtberg gevonden, een zelfde datering worden aangenomen.

Foto K. HELDER.

Afb. 32.

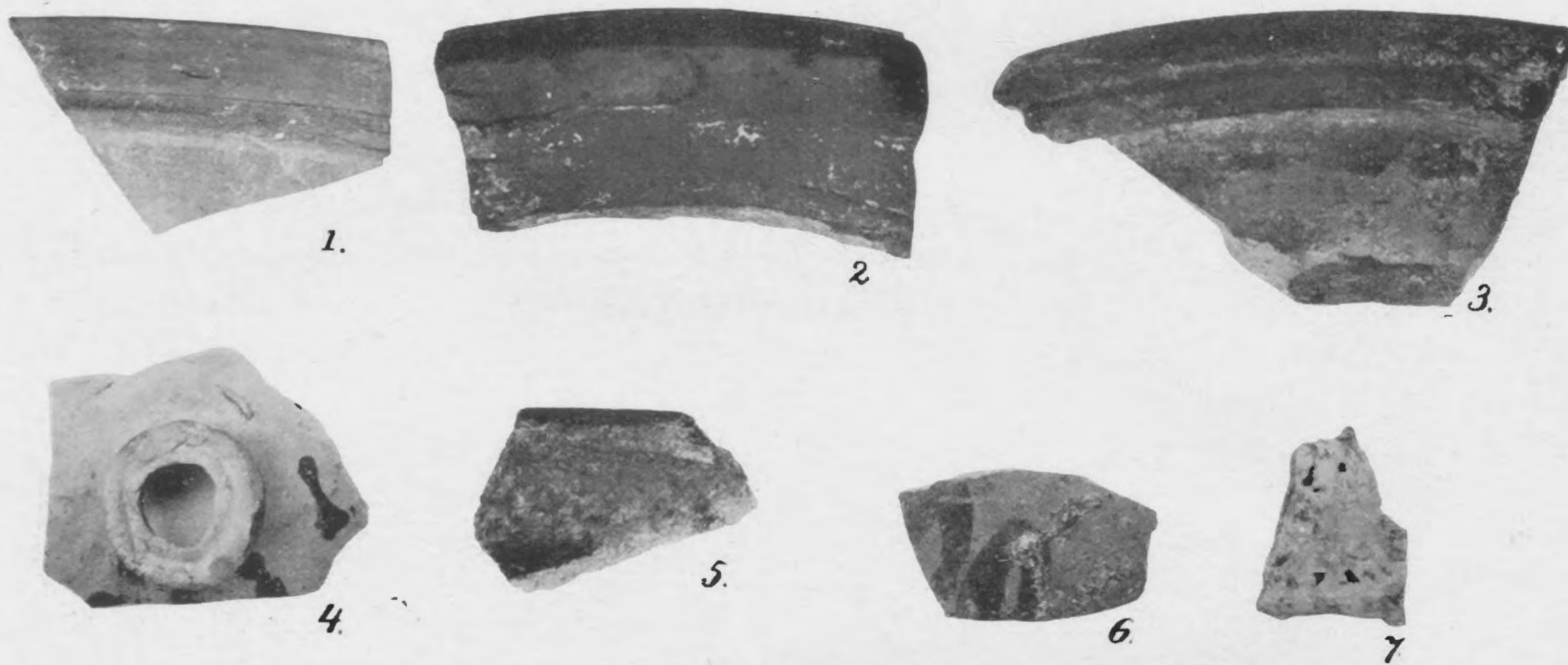
Nr. 6. Scherfje van klinkend, hardgebakken aardewerk: op de breuk licht paarsachtig-grijs van kleur. Het oppervlak zelf is geel en versierd met paars-bruine strepen. (Afb. 33⁶).

Dit aardewerk dat tot de groep der Pfingsdorfferceramiek behoort, lijkt mij vooral op grond der zeer groote hardheid in de 11^e eeuw of althans niet veel vroeger te moeten worden gedateerd. Cf. *Oudheidk. Mededeelingen*, N. R. I, 1920, bl. 48.

Nr. 7. Randfragment met hoekig profiel van een grauwe kogelpot. (Afb. 33³).
 Zeer hard baksel. Deze kogelpotten komen reeds vrij vroeg voor doch blijven
 langen tijd in gebruik. Wij kennen ze in ons land uit de Saksische schansen,
 zooals die van Montferland, enz. uit de boven reeds genoemde Burchtheuvel
 van Leiden enz. Ons stuk moet omstreeks de 10^e eeuw of later worden
 gedateerd.

II. N.-O. zijde: Nr. 1. Scherfje van hard gebakken witgeel aardewerk met ingedrukte drie-
 hoekversiering. (Afb. 33¹). Deze versiering is in Karolingische tijd zeer
 sterk verspreid. Wij dateeren dit stukje omstreeks de 10^e eeuw.

Nr. 2. Klein fragment van zeer hardgebakken, grijs aardewerk, waarschijnlijk
 van het oor van een pot of kan.

Afb. 33

Nr. 3. Fragment van een pot met tuit. De aarde is witgeel en klinkend
 hard. Wand en tuit zijn met oranje-bruine strepen versierd. (Afb. 33⁴).
 Het is bekend dat het Pfingsdorffer aardewerk, waartoe dit stuk behoort,
 in zijn latere ontwikkeling een dergelijke drukke beschildering vertoont.
 Daarom moet hier ook een dateering in de 11^e eeuw worden aangenomen.

Nr. 4. Kleinere fragmenten van grauwe kogelpotten. Vgl. boven sub Nr. 7.

Wij zien dus dat dit schervenmateriaal wijst op een tot stand komen van den heu-
 vel, of althans van het belangrijkste gedeelte daarvan, in de 10^e of 11^e eeuw of daarna. Wanneer
 wij echter nauwkeurig nagaan waar onze stukken zijn gevonden, dan wordt het duidelijk
 dat onze dateering voorloopig slechts als een ruwe schatting kan worden beschouwd.
 Immers de Z.-W. wand geeft slechts een coupe van den voet van den heuvel. Wij weten
 niet hoe de laag waarin de stukken Nrs. 6 en 7 zijn gevonden zich verhoudt ten opzichte
 van de lagen van den N.-O. wand. Wat de stukken Nr. 5 betreft, die geheel onder

aan den voet zijn voor den dag gekomen, deze hebben voor de dateering van den heuvel zelf slechts betrekkelijke waarde.

Anderzijds zijn in de onderste lagen van den N.-O. wand, die ons een coupe laat zien van het binnenste van den heuvel, geen vondsten gedaan. Eerst in laag D zien wij het kleine scherfje Nr. 1 en verder in laag A, die de meest aanzienlijke is en tevens de laatst opgebrachte schijnt te zijn, de stukken Nrs. 2, 3 en 4. Al is het dus zeker dat de Ritthemsche vluchtberg zijn defitieve gedaante heeft gekregen omstreeks de 11^e eeuw of daarna, toch is de mogelijkheid niet buitengesloten dat de onderste lagen reeds in de 10^e eeuw of zelfs in 9^e eeuw zijn opgeworpen. Doch schijnt ons tusschen de opeenvolgende ophoogingen geen al te groot tijdsverloop te zijn verstreken. Het verdere afgraven zal ons hier waarschijnlijk nog wel aanduidingen over verschaffen.

Voor wat betreft de wijze waarop deze vluchtberg is tot stand gekomen is vooral de N.-O. wand zeer leerrijk. Aanvankelijk schijnen niet al te dikke horizontale lagen grond te zijn aangevoerd. Het dunne donkere grenslaagje dat wij tusschen de verschillende lagen waarnemen, wijst er op, dat na iedere nieuwe ophooging, geen al te lange tijd is verstreken vóór de volgende ophooging heeft plaats gehad. Immers de genoemde donker gekleurde laagjes tusschen de ophoogingen moeten ontstaan zijn door den plantengroei die alras den versch aangevoerden grond bedekte. De laatste en aanzienlijkste ophooging A lijkt, zooals wij reeds opmerkten, in eens te zijn geschied.

De vraag of van den beginne af reeds de bedoeling heeft voorgezeten om een heuvel op te werpen tot op de hoogte zooals hij hier definitief werd bereikt — terwijl dit dan geleidelijk bv. telkens na een periode van enkele, (mogelijk tientallen) jaren zou zijn geschied; dan wel of het de omstandigheden zijn geweest die tot steeds hooger maken van den aanvankelijk lagen terp hebben geleid, kan hierbij in het midden worden gelaten.

De holte die wij in den N.-O. wand vaststelden (Afb. 30 en 32) lijkt mij ontstaan te zijn door een houten paal die geheel is vergaan. Dit verschijnsel is ook in leemgrond geconstateerd. Zoo zijn bv. te Vechten in de aldaar ontgraven Romeinsche legerplaats de houten heipalen, waarop de muren hebben gerust, vaak nog slechts als een soort holle buizen in de klei te herkennen: het hout is vergaan en de harde taaie klei behoudt den vorm van den oorspronkelijken paal. Welke beteekenis aan den hier geplaatsten paal moet worden gehecht is voorloopig niet te zeggen. Wel moet hij, naar het mij voorkomt, tot laag B of C worden gerekend. Het lijkt tevens waarschijnlijk dat hij dan nog een stuk boven deze laag uitstak. Dit uitstekende gedeelte moest dan reeds verdwenen zijn op het moment dat de laatste laag A werd opgeworpen.

Op de vraag of op de heuvelzool zelf of op de verschillende niveau's van de onderscheidene lagen F, E, D, C en B, resten van bewoning aanwezig zijn, moeten wij voorloopig het antwoord schuldig blijven. Wel zou de reeds boven genoemde aschige laag van den Z.-W. wand daar kunnen op duiden. De stukken vrij hard gedroogden en zelfs gedeeltelijk gebakken klei, die wij uit deze laag haalden en waarop de heeren VAN DER FEEN en HUBREGTSE reeds de aandacht vestigden, doen inderdaad sterk aan huttenleem denken. Dit kan evenwel nog niet als een bewijs worden beschouwd van de aanwezigheid van woningen precies op deze plaats: het is steeds mogelijk dat deze brokjes „huttlenleem”, evenals dit voor de scherven wel meestal het geval zal zijn, te zamen met den grond voor de ophooging, uit de onmiddellijke omgeving zijn aangevoerd.

Door dit voorloopig onderzoek is dus komen vast te staan dat wij hier met een heuvel — ongetwijfeld een vluchtheuvel — uit de tiende of elfde eeuw te doen hebben. Doch de mogelijkheid blijft bestaan dat, bij de verdere afgraving die de eigenaar voor heeft, nog nieuwe gegevens aan het licht komen: juist met betrekking tot het gebruik dat van dergelijke vluchtheuvels als wijkplaats bij watersnood werd gemaakt kunnen nog waardevolle vondsten worden gedaan.

Het spreekt van zelf dat een systematische opgraving op ruime schaal hier het meest kans op succes zou bieden; doch hier zouden zeer hoge kosten mee zijn gemoeid. Daarom lijkt het mij voorloopig het best dat de eigenaar zijn afgraving niet verder voortzet op de tot nog toe gevolgde wijze nl. door het vertikaal afsteken der randen, doch dat hij het slopen van den heuvel door horizontaal weggraven doorvoert. Zoo doende zou zich immers als het ware het proces van het ontstaan van den heuvel in omgekeerde richting voor ons herhalen. Indien er dan inderdaad op de in onze profielteekening (Afb. 30) aangeduide niveau's nog resten van bewoning aanwezig zijn (bv. van huizen, stallen, putten) dan zullen die wellicht niet aan de aandacht ontsnappen en zal met betrekkelijk geringe kosten eene eventueele nadere ontgraving kunnen plaats hebben. Zeer erkentelijk mogen wij daarom den eigenaar zijn die bereid bleek — tegen vergoeding van het meerdere werk dat door een horizontale afgraving ontstaat — op de aangegeven wijze te werk te gaan. De heer DE MEY, aan wiens belangstelling en bemoeingen het grootelijks te danken is, dat de aandacht op dezen heuvel werd gevestigd, zal geregeld het afgravingsproces volgen en wanneer noodig, het Zeeuwsch Genootschap waarschuwen.

Januari 1927.

A. E. REMOUCHAMPS.

RÉSUMÉ.

La Société zélandaise des Sciences de Middelbourg, ayant appris qu'une colline de refuge située près de Ritthem (partie méridionale de l'île de Walcheren) avait été entamée par le propriétaire dans le but de la raser entièrement, m'avait invité à procéder à des fouilles provisoires. Aux mois de juin et de juillet de l'année 1926 M. P. J. VAN DER FEEN, Conservateur de la Société zélandaise et M. J. A. HUBREGTSE de Burgh avaient déjà visité les lieux et dressé un rapport de ce qu'ils y avaient constaté. Nous en reproduisons p. 40—42 les passages essentiels.

Nos recherches commencèrent à Ritthem au début du mois de septembre 1926. Le propriétaire avait enlevé déjà le pied du versant N. O. de la colline ainsi qu'une plus grande partie du versant N. E. (Fig. 30, 31 et 32). Nous nous sommes contenté d'égaliser les parois verticales ainsi formées. En différents endroits du corps de la colline furent trouvés des tessons de potterie ancienne, décrits p. 43 e. s. (les numéros indiqués sur les dessins que nous avons fait des deux coupes verticales Fig. 30 correspondent avec ceux de notre liste descriptive). Ces débris appartiennent tous, sans exception, à l'époque carolingienne tardive: les fragments d'écuelles peu profondes de terre rouge avec des traces d'une glaçure de mauvaise qualité sur la surface intérieure (N°. 5), Fig. 33¹⁻³) appartiennent au même genre de potterie découvert par M. J. H. HOLWERDA dans la colline du château de Leyde (Leidsche Jaarboekje 1923—1924 p. 24) dans une couche datant du 11e siècle; le fragment avec déversoir d'un vase du type dit de Pfingsdorff avec traces de peinture (N°. 3 Fig. 33⁴) et le fragment de potterie de même couleur avec traces d'un décor de petits triangles imprimés à l'aide d'une roulette, (N°. 1 Fig. 33⁷) sont des pièces qui datent de la fin du 10e ou même du 11e siècle.

En résumé nous voyons donc que l'érection de la colline de refuge de Ritthem a pu commencer au 10e et que probablement son achèvement a eu lieu au cours du 11e siècle.

Pour ce qui concerne la méthode suivie par ses constructeurs, la paroi N. E. montre clairement qu'ils ont procédé par couches horizontales superposées (F, E, D, C, B) et que le dernier rehaussement considérable (A), qui devait donner à la colline sa forme définitive, a eu lieu en une fois.

Cette colline de refuge a-t-elle été habitée? Cache-t-elle encore des traces d'habitations ou d'étables? Nos recherches n'ont donné aucune certitude à ce sujet. Il est évident que pour élucider ces questions il aurait fallu procéder à des travaux par trop considérables et onéreux.

C'est pourquoi il nous a paru pratique de demander au propriétaire A. CEVAAL Wz. d'exécuter à l'avenir les travaux de nivellement par couches horizontales, de manière à ce que les traces possibles d'habitation ne puissent être détruites sans qu'on les ait remarquées. Celui-ci ayant acquiescé à cette demande, il faudra attendre jusqu'à ce que les dites traces apparaissent pour continuer notre examen provisoire.

A. E. R.

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

KOP VAN EEN ROMEIN UIT DEN TIJD DER REPUBLIEK

Voor wij tot de bespreking van de kunsthistorische beteekenis van dezen kop (Afb. 1 en 2) ¹⁾ overgaan, moet eerst een lans gebroken worden voor de echtheid er van. De Directie van het Museum is nl. overtuigd dat de kop een moderne copie is naar een dergelijk stuk in München; zij sluit zich daarmee aan bij een opinie, die reeds vroeger door FURTWÄNGLER (zie noot 1) werd verkondigd.

Nemen wij een oogenblik aan dat de kop valsch is, dan loont het de moeite te vragen uit welken tijd de vervalsching stamt. Het moet zijn van voor 1836, het jaar waarin de kop in het bezit van het Museum over ging. In elk geval moet hij dan gemaakt zijn in een tijd, die een fijn gevoel had voor den stijl van dergelijke stukken. Als men den kop in München vergelijkt ²⁾ vindt men zeer weinig verschil in behandeling, behalve alleen de iets sterkere accenten van licht en donker aan onzen kop.

In de eerste plaats komt in aanmerking het tijdvak, waarin eenerzijds CANOVA, anderzijds

¹⁾ Invent. I, 123. Gekocht in 1836 van den Heer RENDORP VAN MARQUETTE te zamen met eenige andere stukken; afk. uit Italië. Litteratuur: Gids v. h. Mus. te Leiden Grieksch. rom. etc. (1925) p. 19/20; Catal. v. d. Glyptoth. te München door FURTWÄNGLER onder N° 319 (hier voor onecht verklaard); BERNOULLI Röm. Ikonogr. I, 81 s. schijnt het stuk niet te kennen. Het marmer lijkt mij italiaansch te zijn. Benedenste gedeelte van den neus gerestaureerd, verder beschadigingen zonder beteekenis. Replieken te München, Parijs en in de Uffizzi te Florence.

²⁾ ARNDT-BR. Portr. 27 s.

THORVALDSEN werkzaam was ¹⁾. De richting van den tweede lijkt mij ten eenen male buiten gesloten; de kop is opgebouwd met een zoo onfeilbaar gevoel voor de structuur van den schedel onder de oppervlakte van de huid, dat men in al de werken uit die sfeer te vergeefs naar een parallel zal zoeken ²⁾. Het karakter van de sculptuur wijst m. i. beslist naar het Zuiden. Nemen wij thans CANOVA. Onder zijn werk vind ik twee stukken die aanleiding geven tot een vergelijking; in de eerste plaats zijn portret door hem zelf ³⁾, dan de meer dan levensgrootte buste van Napoleon in Palazzo Pitti te Florence ⁴⁾. Een ding is zonder meer duidelijk: de stemming is geheel anders. Geen van beide stukken vertoont de eigenaardige „torvitas”, de tot het uiterste gespannen uitdrukking, die den kop in Leiden kenmerkt. Deze grootere gelijkmatigheid is geen gevolg van het karakter van het model; ook waar CANOVA een dergelijk effect wil bereiken, schiet hij te kort. Men vergelijkte zijn

¹⁾ Over het principieele verschil bij gelijkenis in veel andere opzichten zie A. KUHN: Neuere Plast. p. 20.

²⁾ Zie bijv. de reproducties in Thorvaldsens Museum (duitsche uitgave).

³⁾ A. KUHN: Allgem. Kunstg. Plast II, fig. 1100; MEYER: CANOVA (zie noot 2 p. 50 links) fig. 87.

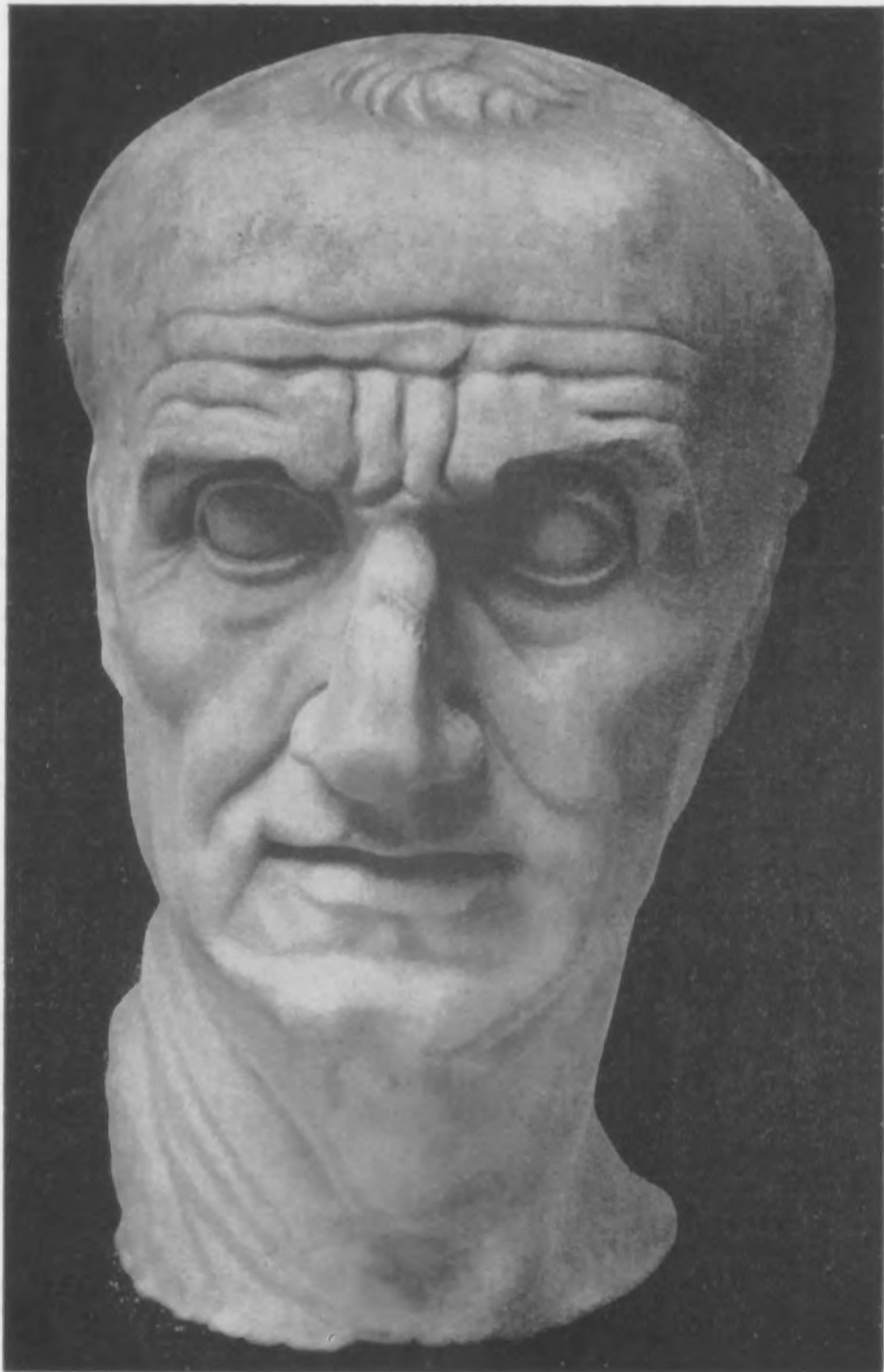
⁴⁾ Zie bijv. A. DAYOT: Napoléon raconté par l'image fig. op p. 218. MEYER: CANOVA (zie noot 3) fig. 29. Hoe geheel anders CANOVA een kop met rimpels behandelt ziet men uit de reproductie MICHEL Hist. de l'Art VIII, 1, fig. 113. Ook een kop als DANNECKERS SCHILLER (SPRINGER Kunstgesch. V⁷, fig. 25) heeft niets met dien in Leiden te maken.

beide figuren van vuistvechters ¹⁾, die door den bouw, vooral van hun lichaam ²⁾, duidelijker dan wat ook demonstreeren, dat zelfs deze Italiaan verre bij onzen kop achter staat, waar het gaat om het vast leggen van de inwendige structuur van het menschelijk lichaam. Ook CANOVA en wat met hem samen

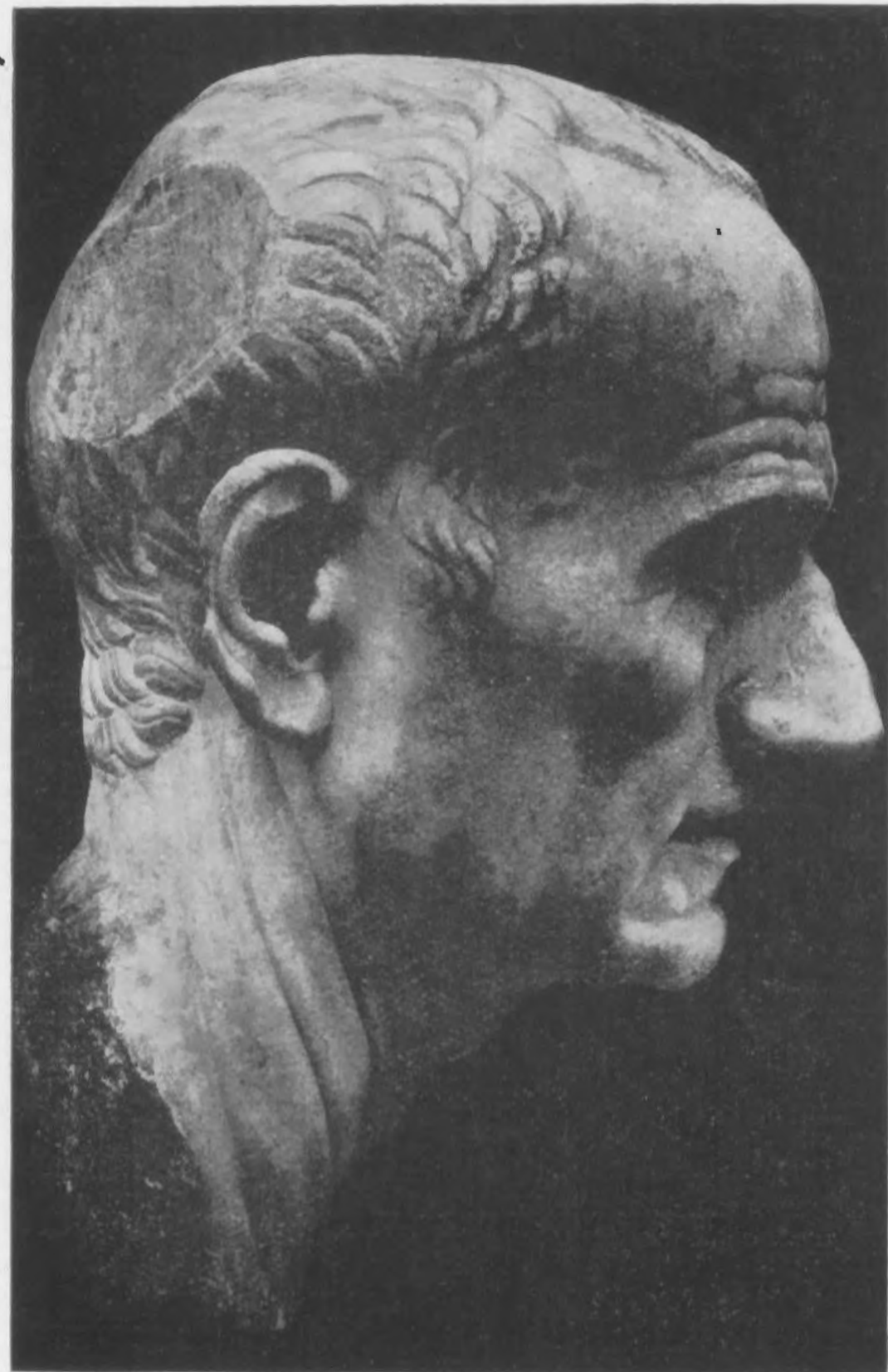
zich copieën naar antieke sculptuur bevinden. Ik citeer slechts de volgende stukken ¹⁾:

1) COYSEVOX (1640—1720), copie naar de groep van S. Ildefonso te Madrid (Brunn-Bruckmann 308) ²⁾.

¹⁾ Reproducties bevinden zich in mijn bezit. Ik

Afb. 1.

Afb. 2.

hangt komt dus niet in aanmerking als auteur.

Een eigenaardige parallel biedt ons voor een vroegere tijd het park van Versailles, waar

¹⁾ In het Vaticaan: de eene figuur KUHN Allg. Kunstg. Plast. II, fig. 1106. MEYER: CANOVA (zie noot 2) fig. 23 v.v.

²⁾ Evenzoo zijn HERCULES en LICHAS in Museo Torlonia zie KUHN Allg. Kunstg. Plast. II, p. 780; A. G. MEYER: CANOVA (VELHAGEN & KLASING's Künstlermonographieën) fig. 21 en 22.

noem hier nog enkele andere figuren: copie van den groep van MENELAOS (Brunn-Br. 309) door CORBIER (geb. 1860) en van den SCYTH, die zijn mes slijpt, uit den groep met MARSYAS (Bulle Schöne Mensch² pl. 181) door FOGGINI (een artist, wiens tijd ik niet heb kunnen bepalen; hij staat niet in THIEME-BECKER), vooral de laatste ondanks zakelijke nauwkeurigheid, stilistisch zeer verschillend.

²⁾ Van hem nog in het Louvre een „Vénus acroupie” (1686), typisch fransch geworden (Catal. Sc. mod. N° 1117). Reprod. G. BRIÈRE: Le Parc de Versailles pl. 50, 1.

2) VAN CLÈVE (1645—1732) copie naar de slapende Ariadne in het Vaticaan (Brunn-Br. 167; niet naar de antieke variant in Florence Pal. Pitti, Br.-Br. 168).

In beide gevallen blijkt, wanneer men copie naast origineel legt, dat de artist zijn eigen gevoel niet heeft kunnen wegdringen, en dat dit onbewust mede spreekt; in beide gevallen hebben de figuren een uitgesproken Fransche nuance gekregen. Geeft men zich rekenschap van deze verhouding en legt men dan den kop van Leiden naast dien van München, dan krijgt men dadelijk een anderen indruk ¹⁾. Duidelijk voelt men bij de figuren in Versailles het streven om een gegeven voorbeeld zoo getrouw mogelijk na te bootsen, wat toch nooit geheel gelukt. Hier daarentegen heeft men twee exemplaren van denzelfden kop, waarvan ons exemplaar eenige karakteristieke eigenschappen in hooger mate vertoont dan de andere. Maar men bespeurt geen enkel verschil in stijl van het zoeven behandelde genre tusschen hen.

Ten slotte eenige andere moderne stukken, die antiek willen zijn. In het Museo Capitolino te Rome ²⁾ bevindt zich een kop bedoeld als een portret van keizer Nerva. Terecht heeft de wetenschap dit stuk, met eenige restrictie, aan ALGARDI (1602—1654) toegeschreven. Dit is de eenige tijd, waarin een dergelijke behandeling van haar, wenkbrauwen en huid past. Bij geen kop uit den laten flavischen tijd zal men daarvoor parallellen vinden. Een ander stuk is een buste van keizer Vitellius ³⁾ waarbij eveneens opvatting en uitvoering geen twijfel laten aan den oorsprong in de 16^e eeuw. Het-

¹⁾ Een geheele serie vervalschingen vindt men afgebeeld FURTWÄNGLER: Neuere Fälschungen von Antiken (1899); deze maken een geheel anderen indruk!

²⁾ Stanza d. Imperatori N° 26: zie Catal. STUART JONES p. 194, pl. 50.

³⁾ Afgietsel in het Museum van Reproducties van Beeldhouwkunst te den Haag. Origineel in het Louvre: Salle d'Auguste, BERNOULLI Röm. Ikonogr. II, 2, 15 N° 19.

zelfde geldt voor den grooten kop van Septimius Severus te Leiden, terecht door de Directie modern verklaard, (Gids 1925, p. 20.) De flauwe behandeling steekt zeer af bij de geconcentreerde expressie van ons stuk, en des te meer valt het op, dat wij hier een zuiver origineele schepping voor ons hebben van hooge artistieke waarde.

Het feit dat van den kop meerdere replieken bestaan zonder dat wij weten wie de voorgestelde persoon is mag geen oogenblik aan worden gevoerd. Hetzelfde geval doet zich voor met den kop, die gewoonlijk Brutus minor ¹⁾ genoemd wordt, verder met het type „Seneca-Lucretius” ²⁾; ook is het nog niet zoo heel lang geleden, dat een in vele exemplaren bekend type eindelijk definitief als de dichter MENANDER is herkend ³⁾.

Men heeft aanstoot genomen aan het feit, dat de rimpels aan onzen kop een zoo geprononceerd karakter hadden. Dit détail kan ons veeleer helpen de plaats te bepalen, die onzen kop in de kunstgeschiedenis der Oudheid toe komt. Aangezien ik deze quaestie elders in grooter verband hoop te behandelen, kan ik hier de resultaten van mijn onderzoek samenvatten. Deze rimpels vinden huns gelijke in eenige koppen die bij de Fransche opgravingen op het eilandje Delos voor den dag gekomen zijn, speciaal de kop Mon. Piot 24 (1920) p. 94, fig. 2. De stijl hiervan (romeinsch maar in grieksch milieu) heeft zich ontwikkeld uit een vroeger stadium, waarin de gebondenheid der portretten uit de 3^e eeuw voor Chr. ⁴⁾ plaats maakte voor een andere, waarin de beweeglijkheid door sterke accenten van schaduw verkregen de hoofdrol speelde ⁵⁾. Deze effecten

¹⁾ HEKLER Bildnk. 189 b; 190.

²⁾ HEKLER 118 b—120.

³⁾ STUDNICZKA: das Bildnis Menanders: Neue Jahrb. 21 (1918) 1 ss.

⁴⁾ HEKLER 68—72; 74; 75 e. a.

⁵⁾ HEKLER 73 b; 81; 82 v. v.; 101 a; 103; 118—120; 123 e. a.

zijn in de koppen van Delos gebleven, de verdere opvatting is echter ten gevolge van reactie kalmer geworden. Onze kop verbindt die echter met een sterke pathetiek in de verdere behandeling, wat de andere richting in dezen tijd is; hij vindt zijn parallellen in andere stukken uit het Oosten.

Wij kunnen namelijk, zoowel uit portretten *en ronde bosse* als op munten, tegen 100 v. Chr. een beweging constateeren met Klein Azië en Rhodus als centra, verwant aan die van het groote fries van het altaar van Pergamum; men moet echter een verschil in tijd van bijna een eeuw in rekening brengen. Het algemeene kenmerk is de spanning, die, in tegenstelling met Pergamum, niet door het onderwerp gegeven is, maar als zuiver artistieke pose op is te vatten. Als representanten van dezen stijl mogen hier genoemd worden een kop in het Louvre ¹⁾, Mithradates VI Eupator genoemd (deze regeerde van 121—63 v. Chr.), verder de kop Athene N. M. 351 (Cavadias) ²⁾, die dezelfde grootsche opvatting in het modelé en de karakteristiek vertoonen, echter zonder de scherpe accenten. Van de munten verwijs ik hier naar Antiochus X van Syrie (94—83 v. C.), Mithradates VI Eupator van Pontus (121—63 v. Chr.), Ariarathes VI van Cappadocie (130—100 v. C.); ook Bocchus I van Mauretanie (\pm 100 v. C.) ³⁾.

Dit zijn meerendeels Grieken, of menschen die geheel vergriekscht waren. Hun type is althans geheel verschillend van dat van onzen kop, die buiten kijf een Romein weer geeft ⁴⁾. Ja, bij nadere bestudeering zien wij hier duidelijk de verwantschap met de koppen van den echten republikeinschen stijl. Het is een-

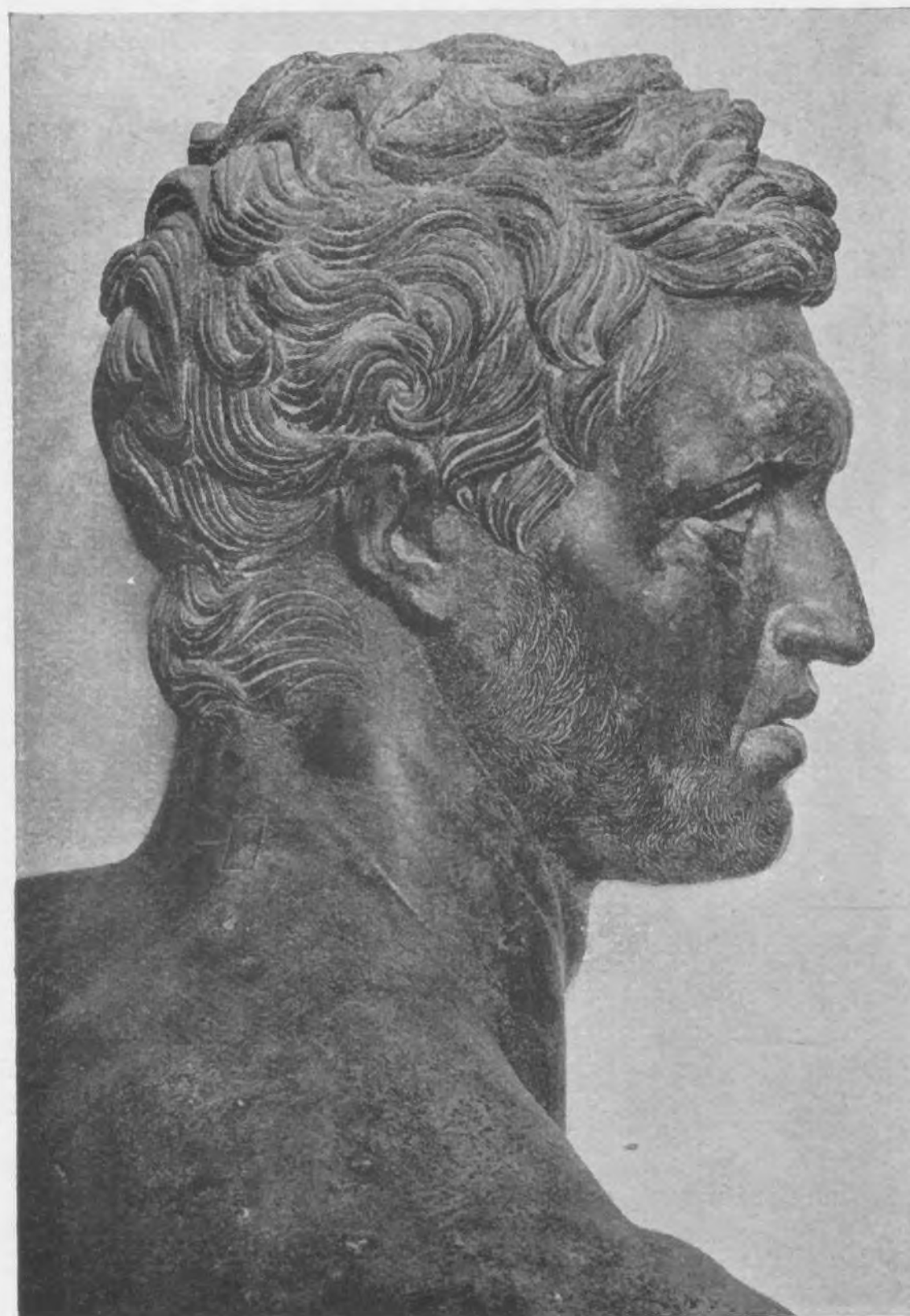
¹⁾ Catal. somm. Marbres ant. 1922 Salle de la Pallas de Vellétri p. 28 N° 2321.

²⁾ HEKLER pl. 125.

³⁾ Respect. IMHOOF-BLUMER: Portr. hellenist. u. hell. Völker pl. IV, 8; V, 3 v.; V, 22; VIII, 18.

⁴⁾ Vgl. de oostersche serie munten van M. ANTONIUS, Cat. Coins Rom. Rep. Brit. Mus. pl. 112, 16—20; 113 passim; 114, 1—12; 115, 10—16; 116, 16—17.

zelfde soort mensch maar door verschillende oogen gezien. De beslissing echter of een Griek dan wel een graeciseerend Romein dezen kop gemaakt heeft is moeilijk, maar met behulp van afb. 3 en 4 is het toch mogelijk zich een

Afb. 3. *Uit Hekler.*

overtuiging te vormen. Zij geven twee stukken die wat tijd aangaat niet zoo heel ver uit elkaar liggen: den kop van den Hellenistischen vorst in Museo delle Terme (HEKLER pl. 82 v.v.; vgl. hier p. 51 rechts noot 5) van \pm 160/150 v. Chr. ¹⁾ en dien van een Etruscische urn in het Museum te Leiden ²⁾ uit de laatste jaren van de 2^e eeuw v. Chr. dateerend ³⁾. Bij den Grieksch-schen kop sterker plastische behandeling, bij

¹⁾ Zie Röm. Mitt. 1923/4, 152.

²⁾ Inv. R. M. 2.

³⁾ Vgl. Meded. Rome VI (1926) 39 v.v.

den Italischen¹⁾, prae-Romeinschen een veel sterkere expressie, veel sterker naar voren brengen van de persoonlijkheid, zooals ook bij den Leidschen kop, ondanks de toenadering tot Grieksche behandeling der vormen. Ik voor mij zou dan ook aan de laatste oplossing den voorkeur geven. De Romein in den kop is te

Afb. 4.

sterk als Romein gezien dan dat een buitenlander dit zoo zou hebben opgevat²⁾. Maar de stijl, dien hij in zijn milieu geerfd had (vgl. den kop te Dresden³⁾), werd zoo met andere

¹⁾ Dat etruscische kunst italische is dringt de laatste jaren steeds sterker door. Uit veel litteratuur citeer ik slechts Cultrera in *Studi Etruschi* I (1926) 81 v.v.

²⁾ Van hoeveel belang dit is toont bijv. een vergelijking tusschen de portretten van Louis XIV door JEAN WARIN (*Michel Hist. de l'Art*. VI, 2, 441) en COYSEVOX (*ibid.* fig. 479) eenerzijds en hetzelfde door BERNINI (*ibid.* VI, 1, fig. 101) anderzijds.

³⁾ HEKLER pl. 138.

elementen doordrenkt in het Oosten, dat iets bijna geheel nieuws ontstond. Het is duidelijk waar een Romein op deze wijze gevormd kon worden: de connecties met Rhodus zijn te bekend, dan dat daarop hier behoeft te worden ingegaan. Het is opvallend, en het bevestigt onze veronderstelling, dat van eenige personen, wier portretten in deze serie thuis behooren, de verbindingen met Rhodus bekend genoeg zijn, nl. Cicero en Pompeius. Dit verklaart waarom zij het verkozen hun portret te doen uitvoeren in een stijl, die verwant was met dien der Rhodische artisten.

Vatten wij de resultaten van ons onderzoek samen, dan behoort de groep, waarvan dit portret deel uitmaakt¹⁾ in de 1^e helft van de 1^e eeuw v. Chr. thuis²⁾. De datum van de stukken, die vergeleken konden worden, bewijst dit, evenzoo de leeftijd van de personen, die tusschen de portretten van deze groep te identificeeren waren (Pompeius † 48; Cicero † 43, maar van beiden valt het tijdperk van aanzien vóór 50 v. Chr.). In zijn diepste wezen is de stijl romeinsch, mede wegens de uitgesproken voorkeur voor het persoonlijke en toevallige karakter van de ontwikkeling van onderdeelen van het gelaat, maar hier verbonden met een zekere mate van grieksch idealisme.

Men neemt den invloed waar van een pathetische richting, die in de laat Hellenistische periode in het Oosten bloeit en die zich mengde

¹⁾ Een der mooiste specimina is nog München Glypt. 309 (Furw.) = ARNDT-BR. *Portr.* 25/6. Het parische marmere van dezen kop wijst er op, dat ook hierin de artist „grieksch” wilde zijn (de kop in Leiden lijkt mij italiaansch marmere te hebben, zie boven). Overigens is juist deze kop in de behandeling nauw verwant met dien van Leiden, beide hangen sterker met grieksche tradities samen dan de andere.

²⁾ De namen MARIUS en SULLA in verband met deze koppen genoemd zijn dus geenszins a priori af te wijzen: zij geven goed den geest van den tijd weer. Of zij echter juist zijn zal m. i. moeilijk bewezen kunnen worden. „Maecenas” voor de repliek in het Louvre is echter onmogelijk.

met het echt Romeinsche karakter. Het is dus volkomen juist hier te spreken van een Graeco-romeinschen stijl, die parallel loopt met een nationaal Romeinschen ¹⁾, die met Grieksch Hellenistisch niets anders te maken heeft, dan dat hij eenzelfde stadium in de ontwikkeling van de geheele antieke kunst vertegenwoordigt, maar in een artistiek geheel verschil-

¹⁾ Zie bijv. HEKLER pl. 127 a; 130; 133; 134; 137; 138; 139; 140—143 e. a.

lend milieu. Dat deze twee zoo geheel verschillende richtingen in dien tijd naast elkaar voort konden loopen toont ons levendig de gisting, waarin toen de toestanden op elk gebied verkeerden. Pas met de Augusteïsche kunst zal de eenheid terug keeren; deze ziet men als het ware zich ontwikkelen in de jaren 30—20 v. Chr. C. C. VAN ESSEN.

den Haag, October 1926.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

VONDST VAN EEN ROMEINSCH BRANDGRAF TE MAASTRICHT.

Bij het verrichten van graafwerk in den kelder van een pand der Limburgsche Bankvereeniging aan het St. Servaasklooster tegenover het Keizer Karelplein te Maastricht, stieten de arbeiders 11 October 1926 op gebakken tegels en daarachter op een kruik en een beker, welke door het houweel beschadigd werden. De directeur, de heer C. H. BEELS, had de vriendelijkheid mij te waarschuwen en toen ik ter plaatse kwam, bevond ik, dat men een Romeinsch brandgraf had aangetroffen en dat slechts een gedeelte van den inhoud te voorschijn was gekomen. De directeur en de aannemer SCHENCK gaven mij daarop welwillend verlof het graf verder bloot te leggen en te onderzoeken, terwijl de opzichter MATTI gaarne bereid was mij daarin behulpzaam te zijn. Het bleek weldra, dat het graf uit groote, vrij dunne tegels was samengesteld. Twee rechtopstaande tegels aan elke zijde en één tegel aan elk der hoofdeinden vormden eene langwerpige rechthoekige ruimte, welke met drie horizontaal liggende tegels was afgedekt. Het graf lag ongeveer in de richting van Oost naar West, vlak bij en gedeeltelijk onder den Westmuur van het bankgebouw, drie meter onder den beganen grond en slechts 10 cm. onder de fundeering van den Westmuur. Aan de Oostzijde, waar de werklieden op het graf waren gestooten, was de dekteregel al verwijderd en het vaatwerk beschadigd eruit gehaald. De volgende dekteregel was in tweeën gebarsten en doorgezakt. Ten gevolge daarvan was een gedeelte van het vaatwerk, dat zich onder dien tegel bevond, gebroken en was de binnenruimte van het graf in den loop der jaren

met eene leemachtige aarde geheel gevuld. Het vaatwerk, dat hier te voorschijn werd gehaald, bestond uit eene gave schaal en uit eene schaal en kom, welke aan den rand beschadigd waren. Het bevatte nog resten van dierenbeenderen. De derde dekteregel was in een groot aantal stukken gebarsten, doch niet doorgezakt. De

Afb. 5.

grafruimte was zeker al geheel met aarde gevuld, toen de verbrijzeling plaats had, zonder twijfel bij het aanbrengen van de muurfundeering, welke slechts 10 cm. erboven ligt. Onder dezen dekteregel werd de aanwezigheid vermoed van eene aschurn, doch op eene diepte van 25 cm. werd slechts eene laag gebrande beenderen en botjes ter dikte van ongeveer 8 cm. aangetroffen. Ze werd bijna geheel in eenen grooten leemklomp besloten uitgenomen

om ze later nauwkeurig te kunnen onderzoeken.

Tot mijne groote voldoening waren de directeur BEELS en de aannemer SCHENCK aanstonds bereid de geheele vondst af te staan aan het Provinciaal Museum van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Limburg. Het Bestuur stelde die schenking zeer op prijs en besloot onmiddellijk het graf met zijn inhoud in den oorspronkelijken toestand op te stellen in de Romeinsche zaal. De rechtopstaande nog grootendeels gave tegels werden genummerd, voorzichtig uitgenomen en de talrijke tegelfragmenten zorgvuldig verzameld. De beeldhouwer G. HACK JR. herstelde de verbrijzelde tegels en het geschonden vaatwerk, met uitzondering van den beker. Zodoende kon het tegelgraf met zijn inhoud in het Museum worden opgesteld, zooals Afb. 5 het vertoont. Hier is echter de voorste dekteregel er afgenomen en over de twee andere gelegd. De inhoud van het graf, de verschillende stukken aardewerk er in gevonden, is op onze afbeelding er boven op geplaatst.

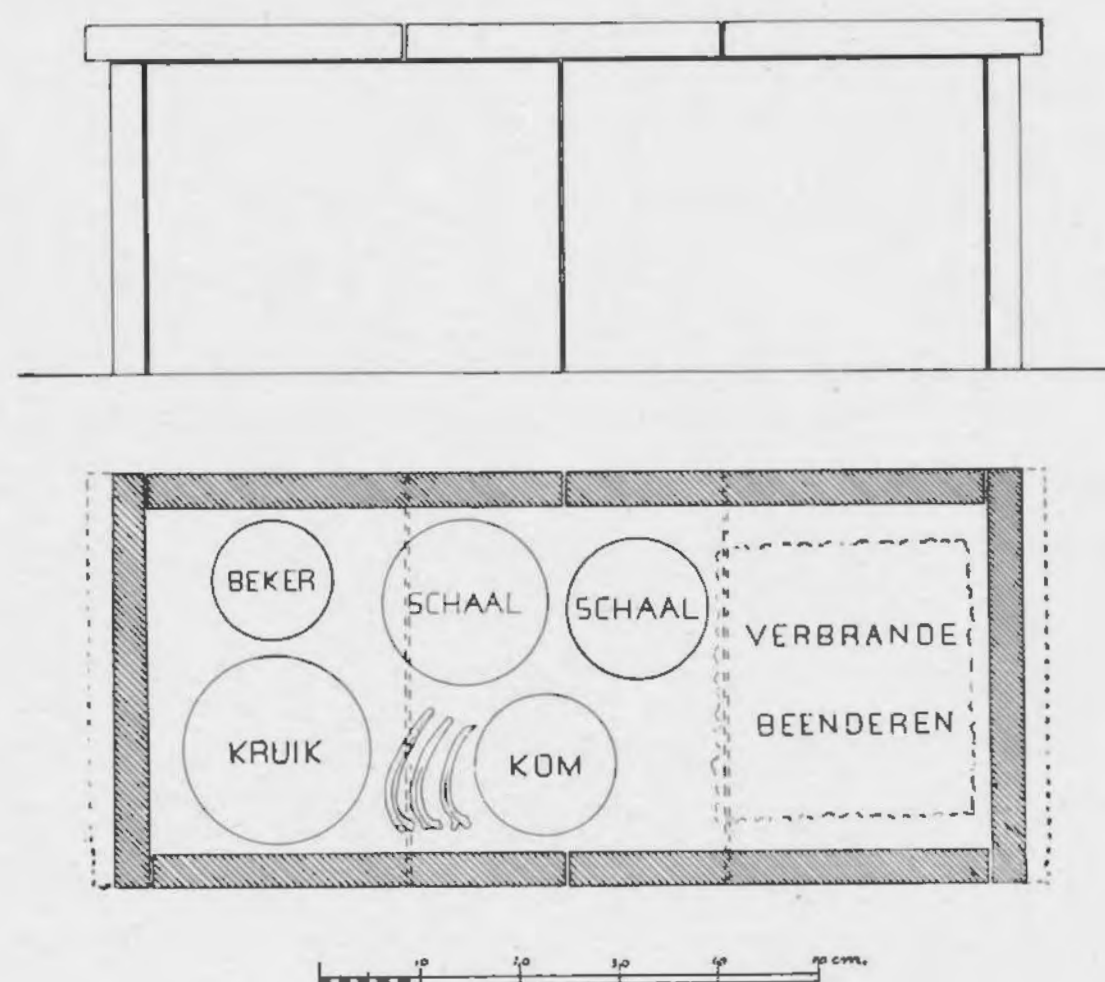
Eene kleine beschrijving moge hier volgen.

De tegels zijn gemiddeld 41,5 cm. lang, bijna 32 cm. breed en de dikte verschilt van 3,2 cm. tot 3,5 cm. Zij hebben ongeveer hetzelfde formaat als de tegels, waarmee de Romeinsche Basilica te Trier is opgebouwd, nl. dat van 1 voet op $1\frac{1}{3}$. Zij hebben eene gladde en eene ruwe zijde. Aan de gladde zijde ziet men bij elken tegel op twee plaatsen de sporen van kleibolletjes, welke er in gebakken waren, doch later zijn afgeslagen. (zie Afb. 5). Het zijn dus geen tegels, waarmede de muren werden opgemetseld, doch z.g. tegulae mammatæ geweest, welke ter bekleeding van muren werden gebruikt. Met de gladden kant naar buiten vormen zes daarvan de opstaande zijden van het graf, terwijl drie platliggende het afdekken. Zie den plattegrond, Afb. 6.

Het vaatwerk bestaat uit een beker, een kruik, twee schalen en een kom. (zie Afb. 6 en Afb. 5, waar de beker ontbreekt). Hiervan

is echter naar de scherven eene teekening gemaakt. (zie Afb. 7).

De beker is eene zg. deukbeker, met zes ovale deuken in den wand. Het grijsig wit en hard baksel is van buiten glanzend blauwig zwart gevernisd en van binnen dofzwart gesmookt. Op den wand zijn twee horizontale gearceerde ringen aangebracht, waartusschen de deuken zijn ingevat. De ribbel boven aan den rand is niet zuiver afgerond doch eenigszins gefacetteerd, zooals dat veelvuldig voorkomt bij de terra sigillata van de 4de eeuw. De geheele hoogte bedraagt 18,6 cm. en de

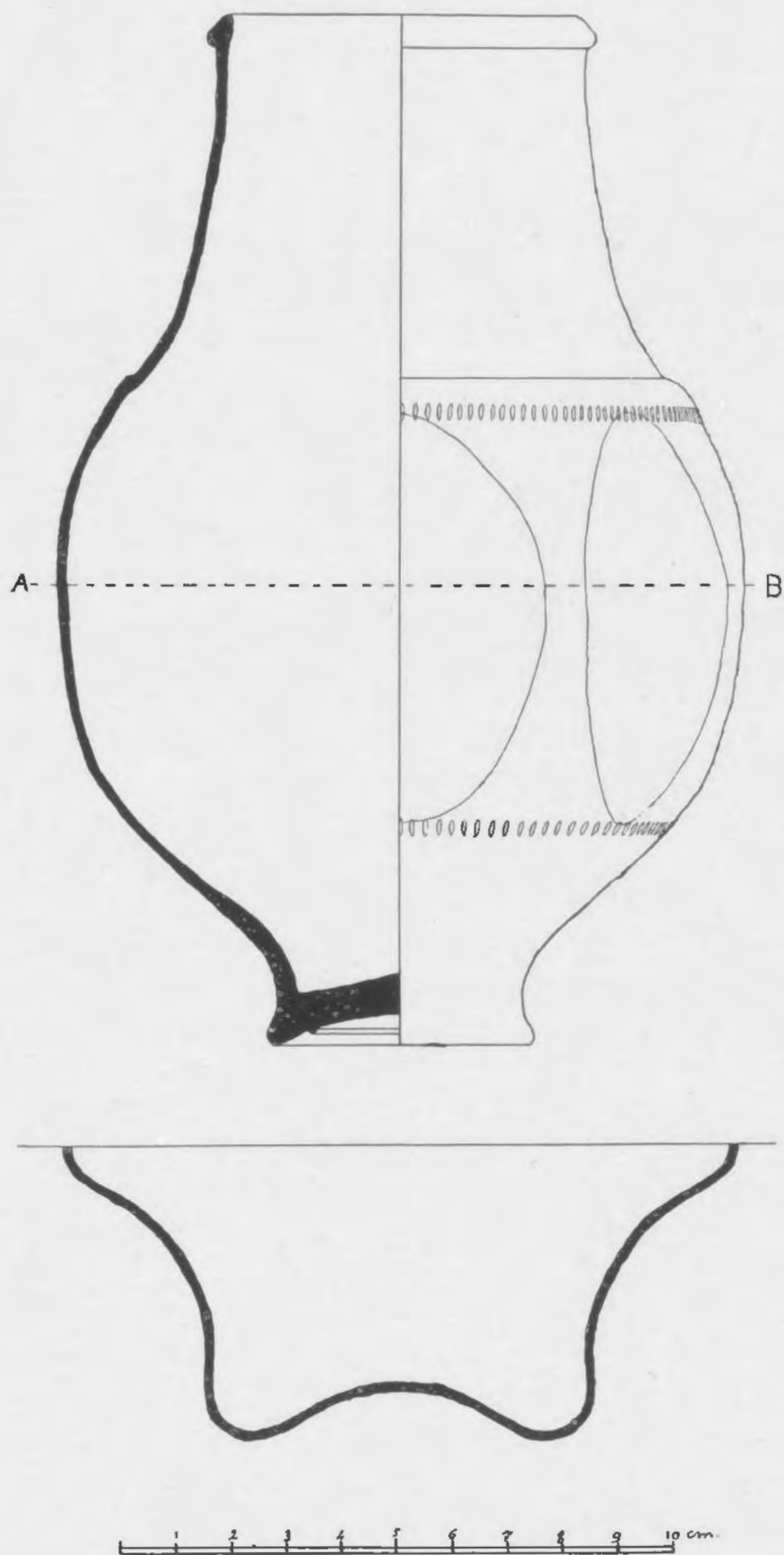

Afb. 6.

grootste doorsnede 12,4 cm. Daar de hals reeds vrij hoog is kan hij gedagteekend worden uit de 2de helft der 3de eeuw of het begin der 4de.

De kruik is een zeer merkwaardig stuk met een mooien vorm. Volgens het zeggen der arbeiders lag ze onderste boven in het graf. Het baksel is gelig wit en vrij hard. Om den kruik zijn drie bruinroode horizontale ringen aangebracht, het oortje is drieledig en de vrij lange hals is nog van eene geprofileerde stopvormige verhooging voorzien en sluit beneden trapsgewijze aan den buik aan. De hoogte bedraagt 30 cm., de doorsnede van den buik bijna 19 cm. en die van het hoëkig geprofileerd voetje 7,5 cm. Kruiken van deze soort

komen veel in Keulen voor en worden gedagteekend als uit den tijd der Konstantijnen. Ik ben echter van meening, dat ze evengoed als het rood gemarmerd vaatwerk, dat er vaak

Afb. 7.

mede samengaat, reeds kunnen aangetroffen worden in de 2de helft der 3de eeuw.

De twee schalen, een groote en een kleinere, zijn van dezelfde techniek en hebben denzelfden vorm. Het baksel is grijsig wit en glanzend lichtgrijs gevernisd met kleine witte plekjes. De licht naar binnen gebogen wand is van buiten een weinig gefacetteerd en van binnen

sluit hij aan den bodem aan met eene kleine versnijding. Ze zijn resp. 4,4 en 3,4 cm. hoog en hebben resp. een doorsnede van 16,5 en 14,5 cm. aan den wand en van 11,8 en 9,7 cm. onder aan den bodem.

De kom heeft eene vrij ruwe oppervlakte en kan onder grof aardewerk worden gerekend. Het grijsig wit baksel is van binnen en van buiten grauwgrijs gesmookt. Aan den rand, welke naar buiten is omgebogen bedraagt de doorsnede 14,5 cm., doch die van het voetje is slechts 4,6. De hoogte bedraagt 7 cm. Waar de buiging van den wand naar het voetje begint, is eene draaigroef aangebracht.

Schalen en kommen met techniek en vorm als de hierboven beschreven komen ook voor in de 2de helft der 3de eeuw, zoodat men veilig het brandgraf uit dien tijd kan dagteekenen, zeer waarschijnlijk zelfs dicht bij de 4de eeuw.

In de twee schalen, in de kom en in de nabijheid daarvan lagen overblijfselen van dierenbeenderen. De heer L. HAMELEERS, dierenarts te Maastricht, meende ze te kunnen determineeren als resten van kop, schouder, schenkel en ribben (zie Afb. 6) van een groot varken. Vermoedelijk heeft men dus varkensvleesch den doode voor zijn maaltijd mee in het graf gegeven.

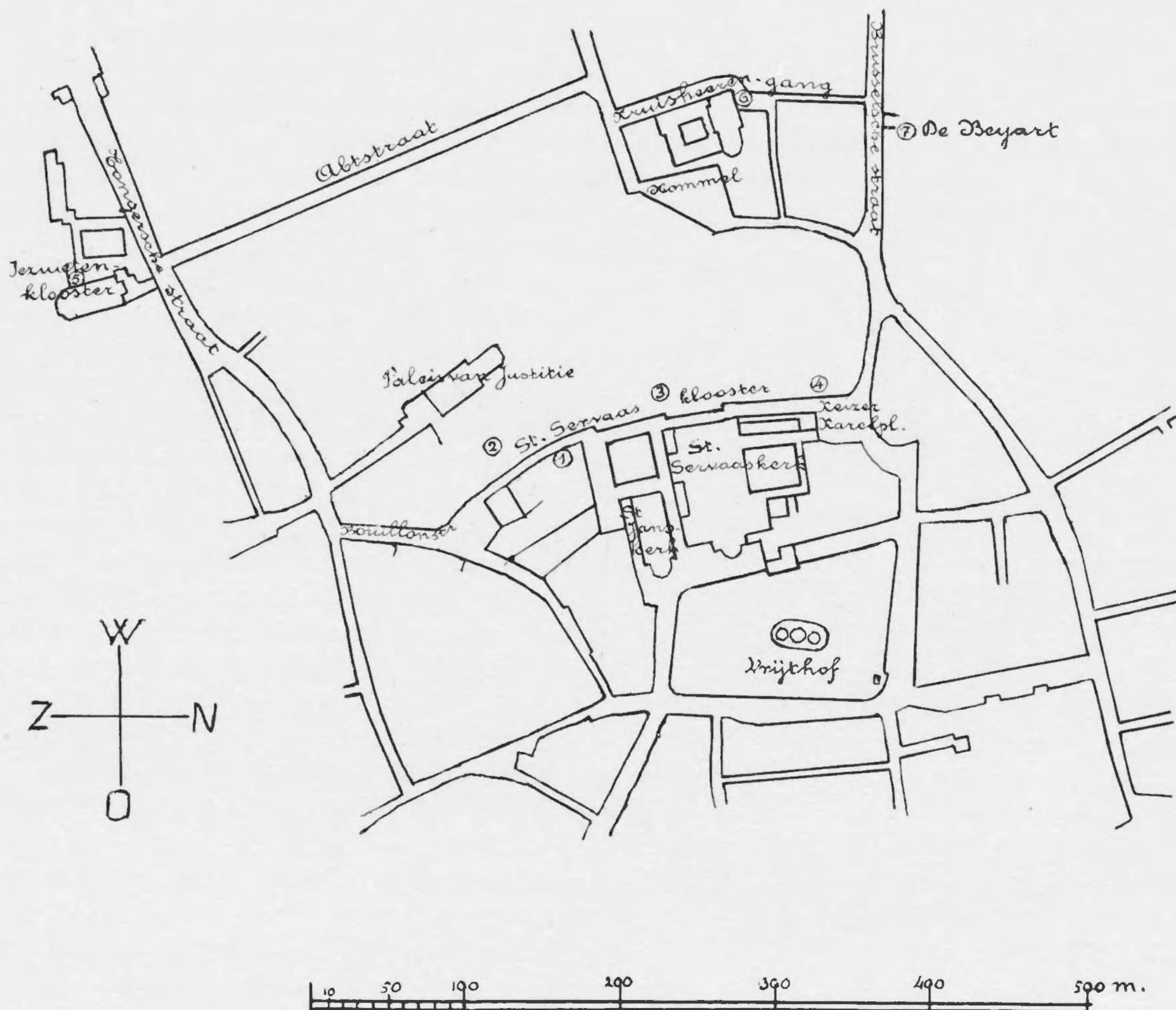
Wat nu de laag gebrande beenderen en botjes betreft, welke zich aan de Westzijde in het graf bevond, deze leverde bij nader onderzoek niets bijzonders op. Ze waren afkomstig van een volwassen mensch en daartusschen lag nog een enkel scherf van een urn of kan waarvan het gelig wit baksel van binnen licht- en van buiten donker-grauw gekleurd was. Ook kwamen eenige bijna geheel door roest vergane ijzeren nagels te voorschijn en vertoonden zich op regelmatige afstanden roode roestplekken in het leem. Deze leveren het bewijs, dat de overblijfselen van den doode, welke op den gebluschten brandstapel verzameld waren, oorspronkelijk gelegd zijn in een met ijzeren spijkers in elkaar geslagen houten kistje en dat ze na de vertee-

ring daarvan geheel en al omhuld zijn door de leemaarde, welke de grafruimte was binnengedrongen. Bij de opstelling van het graf in het Museum zijn die beenderenresten weer in een houten kistje gelegd.

De vondst van dit vrij late brandgraf aan het

Afb. 8). De eerste vondsten, die ik vermeld vind, hadden plaats, toen de gasleiding werd gelegd in de straat, welke den naam draagt van het St. Servaasklooster en loopt van de Bouillonstraat naar het Keizer Karelplein.

A. SCHAEPKENS zegt, dat bij die gelegenheid

Afb. 8.

uiteinde van het S. Servaas-klooster tegenover het Keizer Karelplein te Maastricht, wijst erop, dat de laat-Romeinsche begraafplaats ten Westen van de stad zich tot daar in Noorderlijke richting heeft uitgestrekt. Ik heb hierbij een kaartje gevoegd, waarop de voornaamste vondsten zijn aangegeven, welke volgens mijn weten op die begraafplaats zijn gedaan. (Zie

Romeinsch aardewerk werd gevonden (Antiquités découvertes à Maestricht in den *Messenger des sciences historiques* van 1858, blz. 372). Een volgende vondst in die straat had plaats in 1863 bij het bouwen van het huis van den adv. EUGÈNE VAN OPPEN. (Zie Afb. 8') Het vaatwerk, dat toen voor den dag kwam, wordt nog gedeeltelijk bewaard in het Museum

van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht. Deze voorwerpen zijn bepaald laat-Romeinsch en dagteekenen uit de 4de eeuw. Ze zijn beschreven door J. HABETS in zijne *Découvertes d'antiquités dans le duché de Limbourg* (Public. de la Soc. hist. et arch. dans le duché de Limb., dl. XVIII, blz. 83). Aan dezelfde straat werd in 1867 in den tuin van den heer P. HAHMES (zie Afb. 8,²) eene Rom. lamp van gebakken aarde gevonden. Ze berust ook in het bovengenoemd Museum en heeft het merk LCVPRI en niet LCVPI, zooals HABETS heeft gelezen. Toen nog aan dezelfde straat ongeveer 15 jaar geleden de tegenwoordige gebouwen van het klooster der Liefdezusters (zie Afb. 8,³) werden gezet, kwam Romeinsch vaatwerk, klaarblijkelijk uit graven, te voorschijn, dat door de arbeiders heimelijk van de hand werd gedaan. Een gedeelte daarvan kon in 1910 door het Museum worden aangekocht. Deze vindplaats ligt dicht bij het terrein der laatste vondst. (Zie Afb. 8).

In de richting van het Westen schijnt die Romeinsche begraafplaats zich nog ver te hebben uitgestrekt. Aan de Tongersche straat werden in 1861 bij het graafwerk voor de fundeeringen van de eetzaal van het Jezuitenklooster (zie Afb. 8,⁵) een groot aantal laat-Romeinsche graven ontdekt. Het aardewerk daarvan is beschreven in het bovengenoemd opstel van HABETS, blz. 81—83 en werd destijds bewaard in het Klein Seminarie te Kuilenburg. Hoogst waarschijnlijk zijn nog uit graven

afkomstig het Romeinsch aardewerk en andere voorwerpen, welke in de Kruisheerengang (zie Afb. 8,⁶) werden gevonden en 1908—1910 door het Gemeentebestuur van Maastricht aan het Museum ter bewaring werden toevertrouwd. Zelfs aan de Noordzijde der Brusselsche straat, waar vroeger het klooster „de Beyart” stond (Afb. 8,⁷), is Rom. vaatwerk aangetroffen. Als van dat terrein afkomstig berust in het Museum een mooi gaaf bord van late terrasigillata. Opmerkelijk is het, dat het geheele terrein, waarop bovengenoemde vondsten zijn gedaan op eene hoogte ligt, welke afdaalt naar het Oosten in de richting van de S. Servaaskerk en het Vrijthof. Aan dien kant schijnt de heidensche begraafplaats overgegaan te zijn in een christelijk coemiterium. De eerste bisschop van Maastricht, de H. Servatius vond er eene rustplaats omstreeks het jaar 385 en in de kerk, welke zich thans boven zijn graf verheft, treft men overblijfselen aan van oudchristelijke grafschriften en een steen met inscriptie van een Merovingisch kindergraf uit de 6de eeuw. Dat de Franken er hunne begraafplaats hadden, getuigt ook nog eene Frankische grafvondst in de S. Servaaskerk in het jaar 1919, alsmede de aanwezigheid van talrijke Frankische steenen sarcophagen, welke binnen en buiten het genoemde kerkgebouw worden aangetroffen. Op de Romeinsche bevolking van Maastricht schijnt bijna onmiddellijk de Frankische te zijn gevolgd. Laten wij hopen, dat weldra meerdere goed waargenomen vondsten dien overgang nog duidelijker zullen aantoonen.

Maastricht, 15 December 1926.

W. GOOSSENS.

ROOMBURG.

Men zal zich misschien herinneren dat ik in vroeger jaren meermalen mijn twijfel heb uitgedrukt omtrent de meening van 17^e eeuwse schrijvers dat er op den grond van het 15^e eeuwse klooster Roomburg, vlak ten

Afb. 9.

Oosten van Leiden, een Romeinsche vesting zou hebben gelegen. Het leek mij onwaarschijnlijk dat er uit zulk een vesting zoo goed als geen overblijfselen in ons Museum zouden zijn gekomen en de naam Roomburg zelf gaf voor het ontstaan van die oude meening een voor de hand liggende verklaring. Wel sprak

die oude litteratuur, in de eerste plaats CORNELIS AURELIUS, ons ook van eenige inscripties, welke hier ter plaatse zouden zijn gevonden; doch, gelijk bekend, vermelden andere schrijvers uit dien tijd de Brittenburg als plaats van hun herkomst en het bekende Brittenburg-schilderij geeft ons dan ook een afbeelding van deze steenen, gelijk ze nog op het huis Duivenvoorde bij Voorschoten worden bewaard. Bij de heerschende onzekerheid heb ik zelfs het vermoeden uitgesproken dat mogelijk Arentsburg — de eenige toenmaals bekende Romeinsche ruïne in deze streken — de vindplaats ervan zijn zou (men vgl. Nijhoffs' Bijdr. 1908, mijn „Arentsburg” blz. 155 en mijn opstel over Brittenburg in Oudh. Med. VIII ¹).

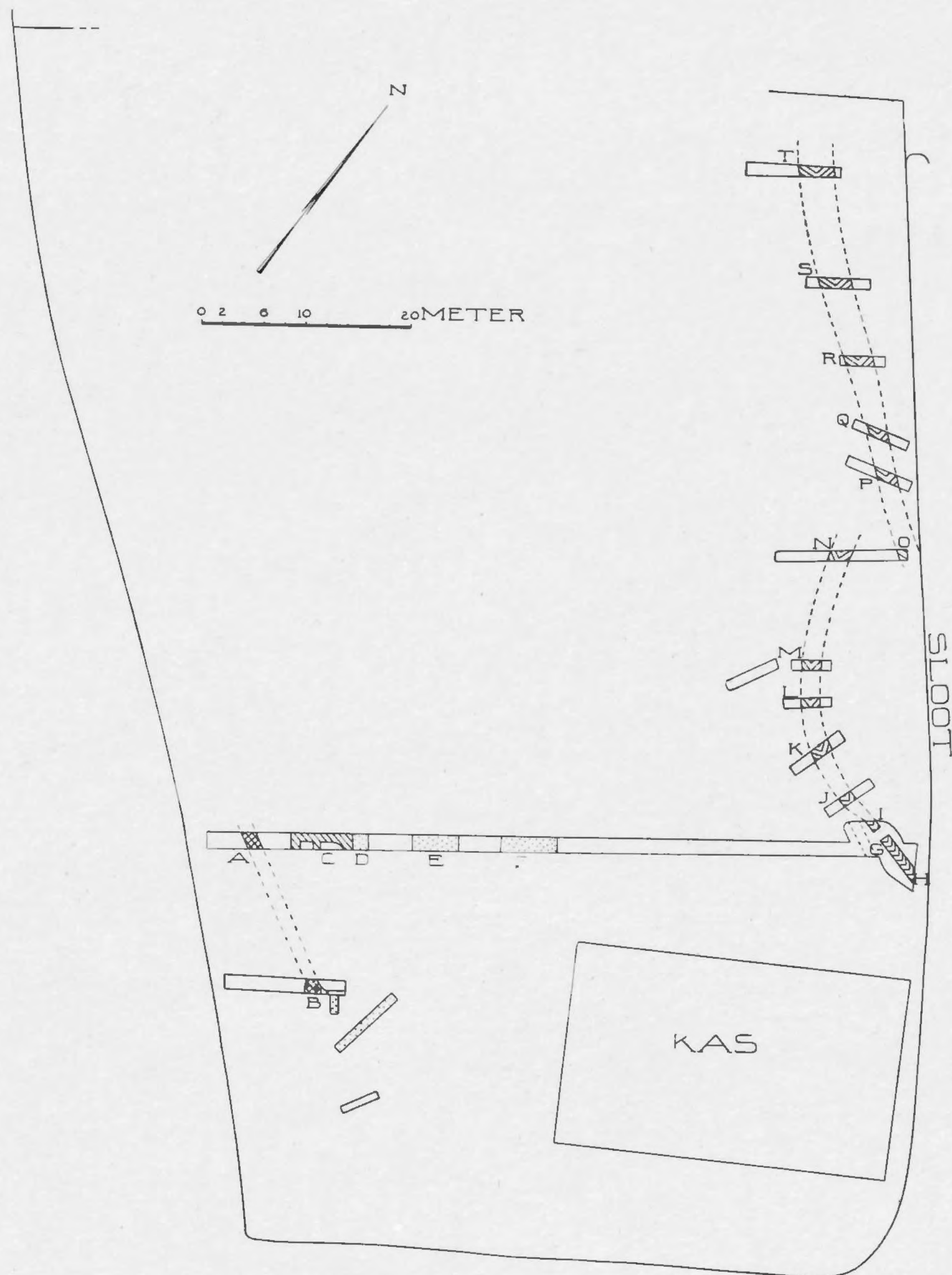
Mijn wantrouwen in wat die schrijvers der 16^e eeuw e. v. ons in dit opzicht vertelden is echter misplaatst geweest. De afgelopen zomer heeft mij het bewijs gebracht dat werkelijk op Roomburg eenmaal een Romeinsche Castellum gelegen heeft. Een onderzoek van een andere kwestie, het nabijgelegen Rodenburg betreffende, had mij met Dr. REMOUCHAMPS op dit terrein gebracht, juist op een plek waar werkelijk een aantal Romeinsche scherven aan de oppervlakte lagen. Verdere navraag leerde ons dat ook de heer A. DE KONING, pachter van dit terreingedeelte, meer dergelijke vondsten had gedaan, zoodat, al was het aantal daarvan nog altijd betrekkelijk zeer gering, mij de aanwijzingen toch voldoende leken om met goed resultaat een onderzoek in te stellen.

In Juli j.l. kon ik door het bedoelde terreingedeelte een lange sleuf trekken, op ons kaartje Afb. 10 weergegeven. In het Zuidelijke uiteinde daarvan (bij A) kwam voor den dag een met donkeren grond aangevulde greppel met schuin toeloope wanden en platten bodem, blijkbaar een zorgvuldig gegraven palissadegreppel, op den rand waarvan nog zelfs een houten paal

aanwezig was (coupe Afb. 12); in de vulling een aantal scherven van Romeinsch aardewerk. Het verlengde van deze palissadegreppel, ja waarschijnlijk zijn ombuiging in noordelijke

gere sporen vernield moesten zijn, doch tevens door het puin heen het grondwater hevig opborrelde en alle onderzoek onmogelijk maakte.

Iets noordelijker in onze eerste sleuf, bij C

Afb. 10

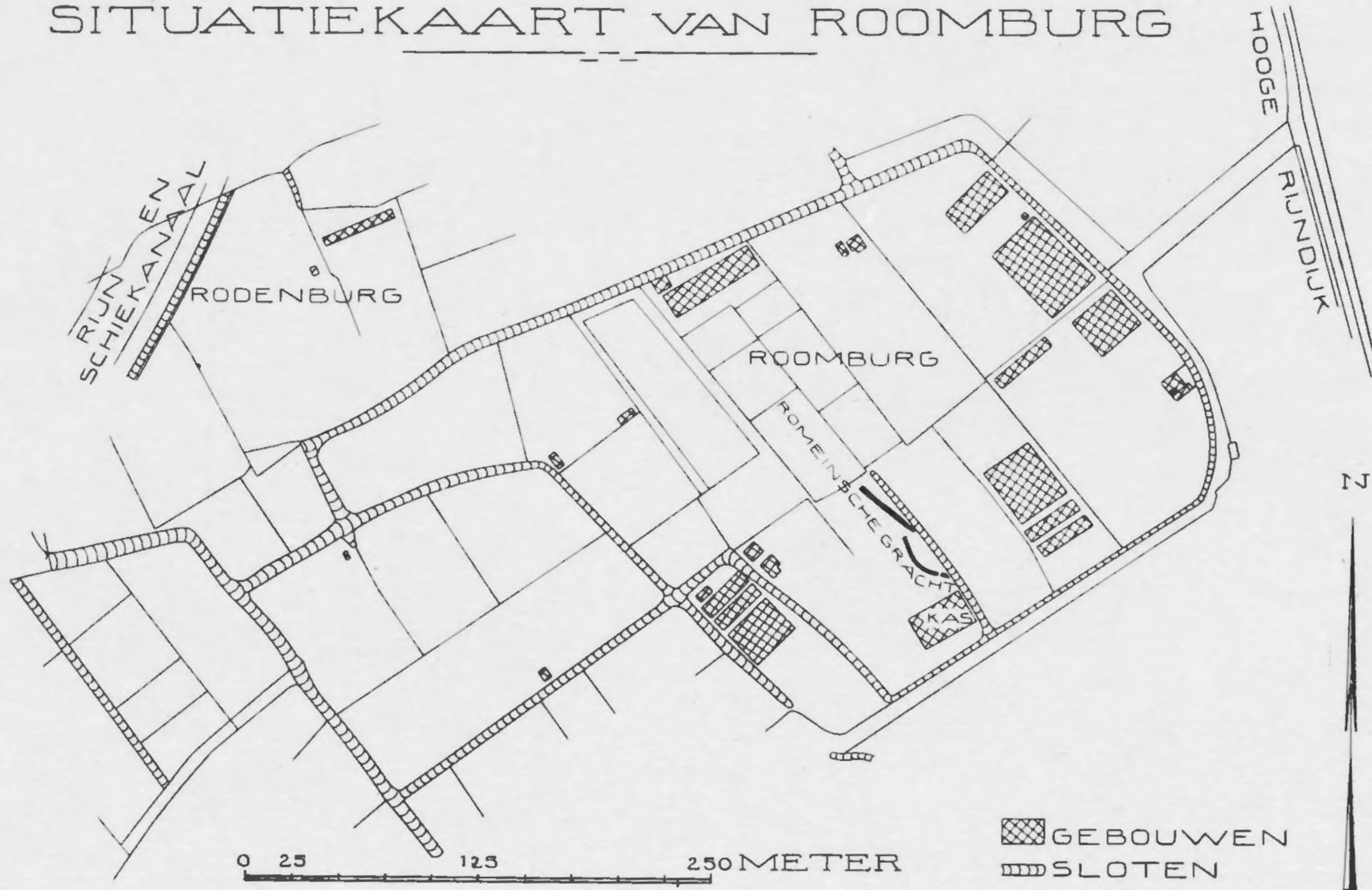
richting werden nog in een evenwijdig gegraven sleuf, Afb. 10 bij B, weergevonden. Overigens was de grond hier en verder noordelijk tot groote diepte met later Middeleeuwsch bouwpuin aangevuld, zoodat niet slechts alle eventueele vroe-

vonden we eenige duidelijke, hoewel zeer diep uitgegraven grondsporen uit Romeinschen tijd, welke mogelijk aan een klein gebouw moeten worden toegeschreven; ook hierin een aantal scherven van aardewerk.

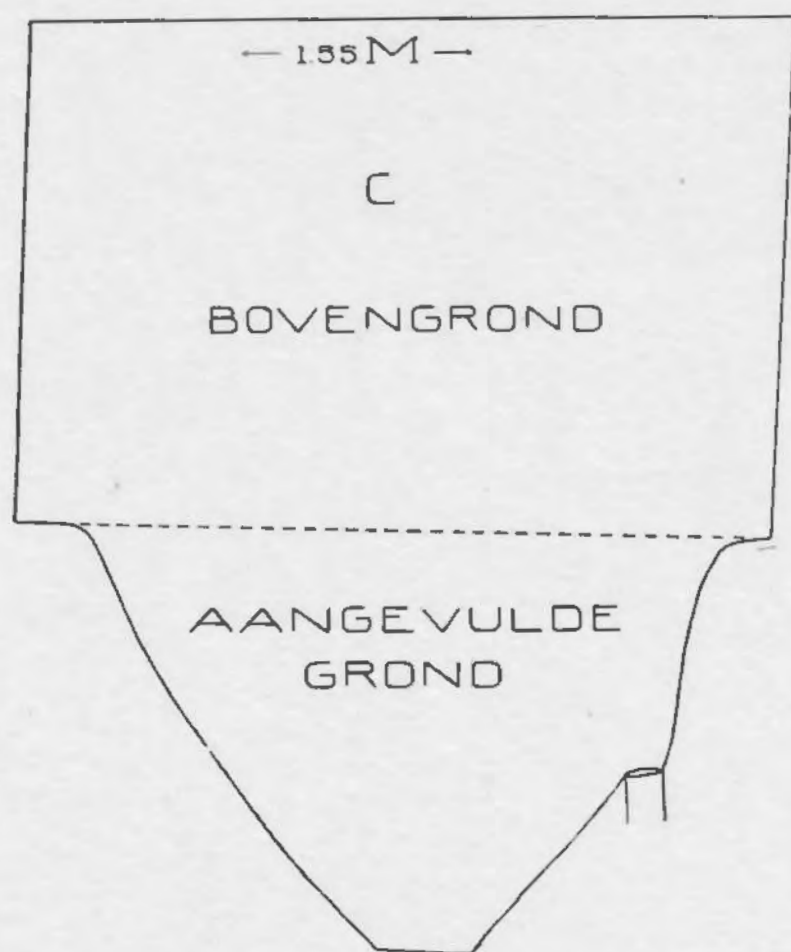
Meer noordelijk troffen we echter weer spoedig een drietal breede met Middeleeuwsch puin gevulde fundamentgreppels *D—F* aan, klaar-

Bewezen de tot dusver beschreven overblijfselen wel al de aanwezigheid van Romeinen op dezen grond, tot een eigenlijk Castellum

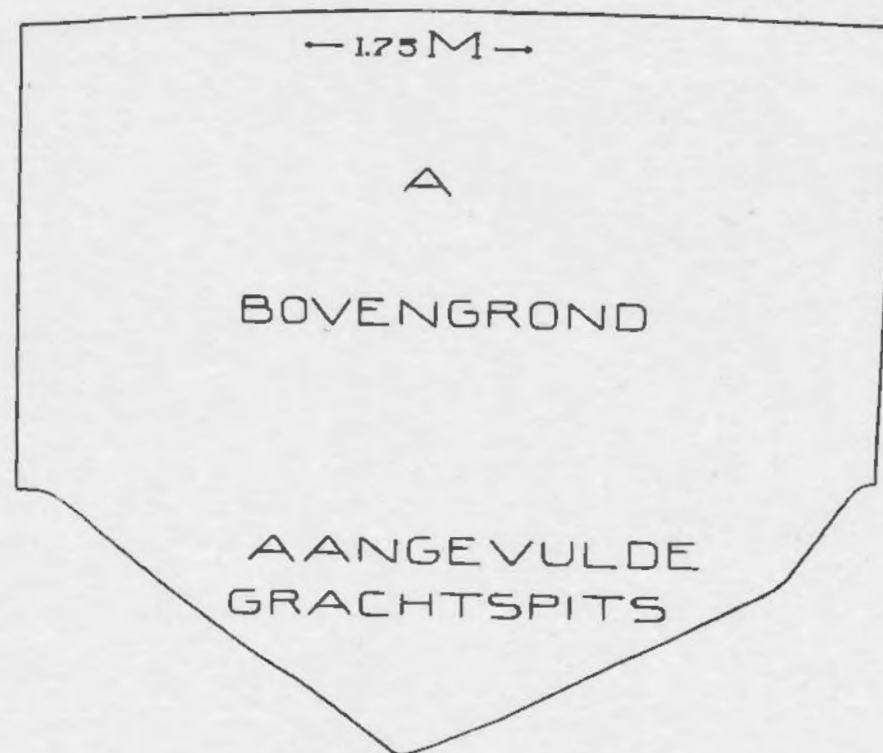
SITUATIEKAART VAN ROOMBURG

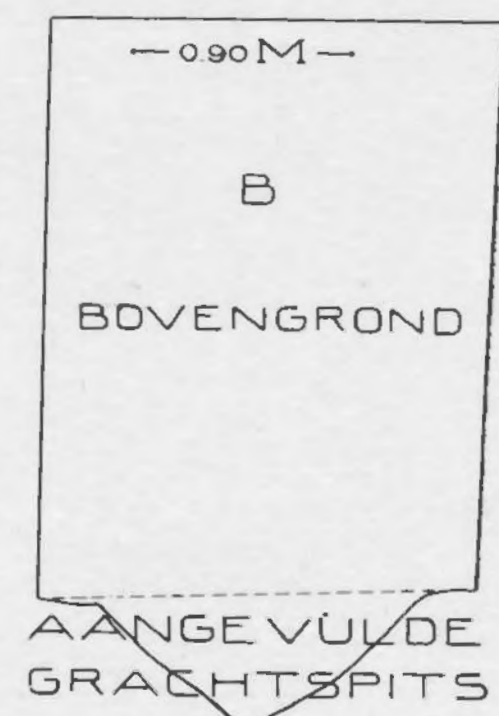
Afb. 11.

Afb. 12.

Afb. 13.

Afb. 14.

blijkkelijk van den lateren kloosterbouw afkomstig, waarbij eveneens weer dadelijk het water door het puin heen te voorschijn kwam.

behoorden ze niet, hun beteekenis was vrij onzeker. Eerst geheel in het N. einde van onze sleuf doorsneden we zonder eenigen twijfel

de gracht van een Romeinschen militairen aanleg. Bij *H—I* zat werkelijk zeer duidelijk herkenbaar over een afstand van ± 7 M. het ondergedeelte van een spitse gracht in den grond.

Onze teekening Afb. 13 toont ons de coupe daarvan bij *a*, terwijl ook op de foto (Afb. 15) de spits duidelijk zichtbaar is (bij \times), ja zelfs

niet veel verder vervolgen. Naar het W. toe (bij *G*) vertoonde zich eerst een kleine onderbreking in de gracht, die daarna echter weer verder scheen te gaan (bij *I*). Van de gracht op dit punt geeft Afb. 14 de doorsneeteekening. Hoewel de onderbreking niet volkomen verklaarbaar was, was toch reeds twijfel uitgesloten of we hadden hier werkelijk de gracht

Afb. 15.

ook nog hoger in den grond (bij $\times\times$) het onderscheid tusschen vasten bodem en grachtvulling is waar te nemen. In de vulling van de gracht kwam een aantal Romeinsche scherven voor den dag en ook het typische terra cotta beeldje (mogelijk een Venus), van de bekende Keulsche fabriek waarschijnlijk, uit omstreeks het midden van de tweede eeuw n. Chr., hetwelk onze Afb. 9 weergeeft. In de richting van de sloot (vgl. Afb. 10) liet zich deze gracht natuurlijk

van een Romeinsch Castellum voor ons. Blokken tufsteen in de gracht gevonden hadden zeker behoord tot de vestingmuur binnen de gracht, een stuk geprofileerde steen waarschijnlijk tot eenig gebouw van de vesting.

Was dezen zomer de gelegenheid tot onderzoek tot zóó ver beperkt, de zaak leek belangrijk genoeg om een poging te doen het verloop van de gracht te vervolgen, hetgeen wegens de sterke beteeling van dit groenteland

slechts in het late najaar zou kunnen geschieden. We zouden ons daarbij moeten bepalen dit verloop in meer oppervlakkige greppels te doen nagraffen, daar ook het water vooral in dit seizoen dieper graven verhinderde. Onze plattegrond Afb. 10 vertoont hoe dit dan ook geschiedde, hoe in een vijftal greppels (*K—N*) de gracht na de onderbreking bleek om te buigen. Bij *N* moet deze ombuigende gracht spoedig haar einde hebben. Immers ze nadert daar reeds vrij sterk de zuiver recht loopende gracht *O—T*, welke weer vrijwel dezelfde rechte richting heeft als het eerste stukje *H—I*. De verklaring van deze eigenaardig gebogen gracht geeft ons tevens die voor de onderbreking waarvan we boven spraken. Blijkbaar hebben we hier juist een ingang van een Castellum voor ons tusschen de punten *N* en *O* gelegen, vóór welke een afzonderlijke z.g. titulusgracht ombuigt (een dergelijke aanleg komt o. a. nogal eens in Engeland voor, b. v. vgl. Curle Newstead blz. 23 en 38). Over een lengte van ongeveer 75 M. was hier dus buiten twijfel de zuidelijke zijde van een Romeinsch Castellum vastgesteld.

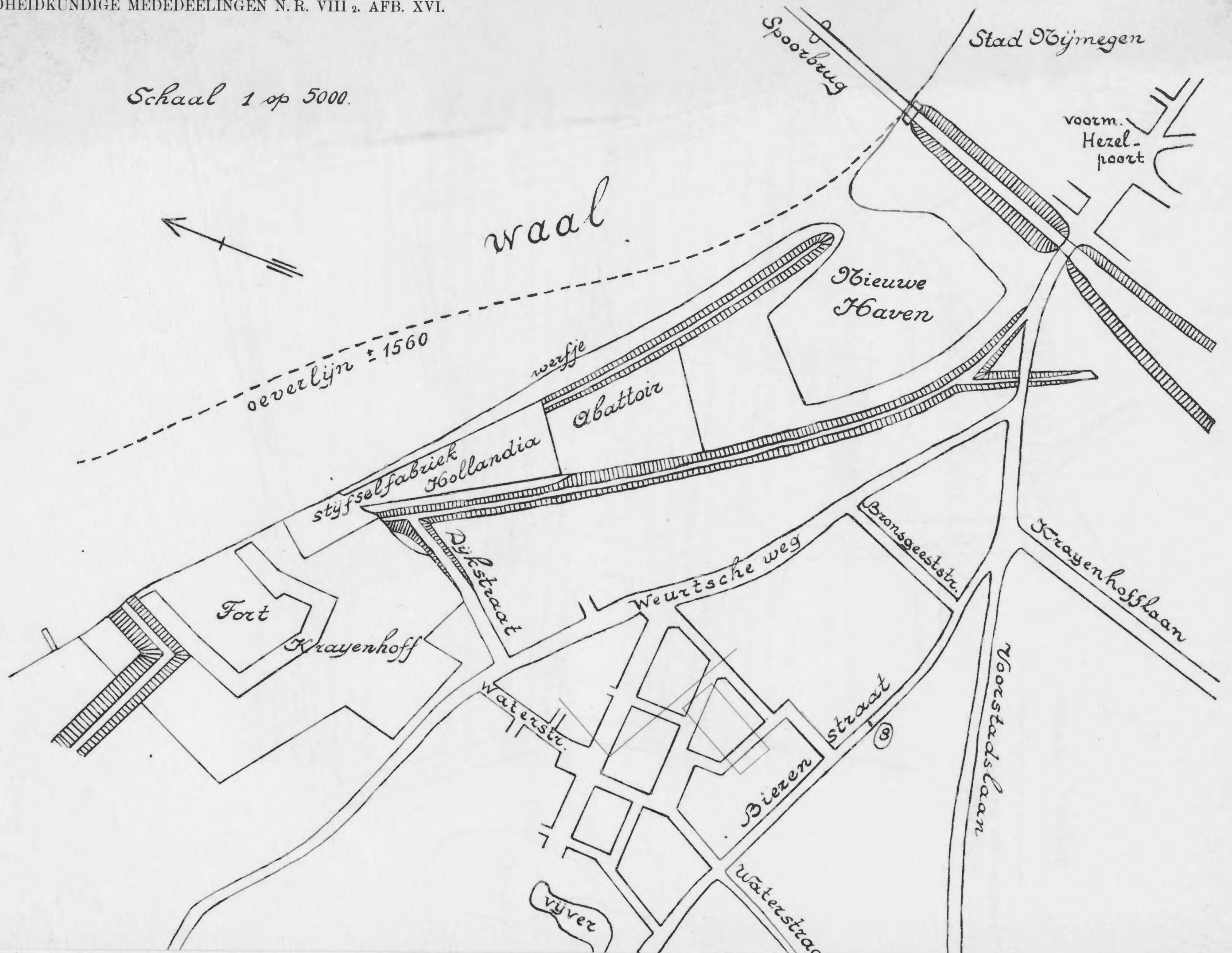
Wanneer we nu de ligging van dit Castellum in het geheele omgevende terrein nagaan (Afb. 11), dan zien we hoe het gelegen moet hebben binnen den hoek gevormd door den Rijn en het tegenwoordige Rijn- en Schiekanaal, de vroegere Rodenburger wetering. Deze

Rodenburger wetering, waarin immers bij het graven van genoemd kanaal bij Cronestein een Romeinsche boot gevonden is, hebben we reeds vaker genoemd als deel van de gracht van Corbulo. Het terrein ten N. van onze vestinggracht, waar dus de vesting zich over heeft uitgestrekt, is op sommige punten vrij hoog en we kunnen ons niet onttrekken aan den indruk dat de tegenwoordige sloot, welke het terrein van Roomburg aan de zijde van den Hoogen Rijndijk afsluit vrijwel, evenwijdig loopt met onze vestinggracht en zeer wel kan zijn ontstaan uit de gracht, die in Romeinschen tijd aan de N-O zijde de vesting omsloot; ja het is alsof we ook verder in het N-O gedeelte van dit terrein iets van den vorm van het oude vierhoekige Castellum voor ons zien.

We moeten het hier echter voorloopig bij laten. Een verdere ontgraving in dit geheel met moestuinen bedekt terrein zou zeer moeilijk en vooral zeer duur worden; ook is het te vreezen dat de latere kloosterbouw hier reeds zóóveel van het oude heeft vernietigd dat een eenigszins volledig beeld toch niet meer te verkrijgen zal zijn; we mogen echter van nu af aan ook Roomburg bij Leiden met zekerheid meetellen onder de Romeinsche Castella in ons land, blijkens de vondsten van aardewerk, in hoofdzaak uit de 2^e eeuw na Chr.

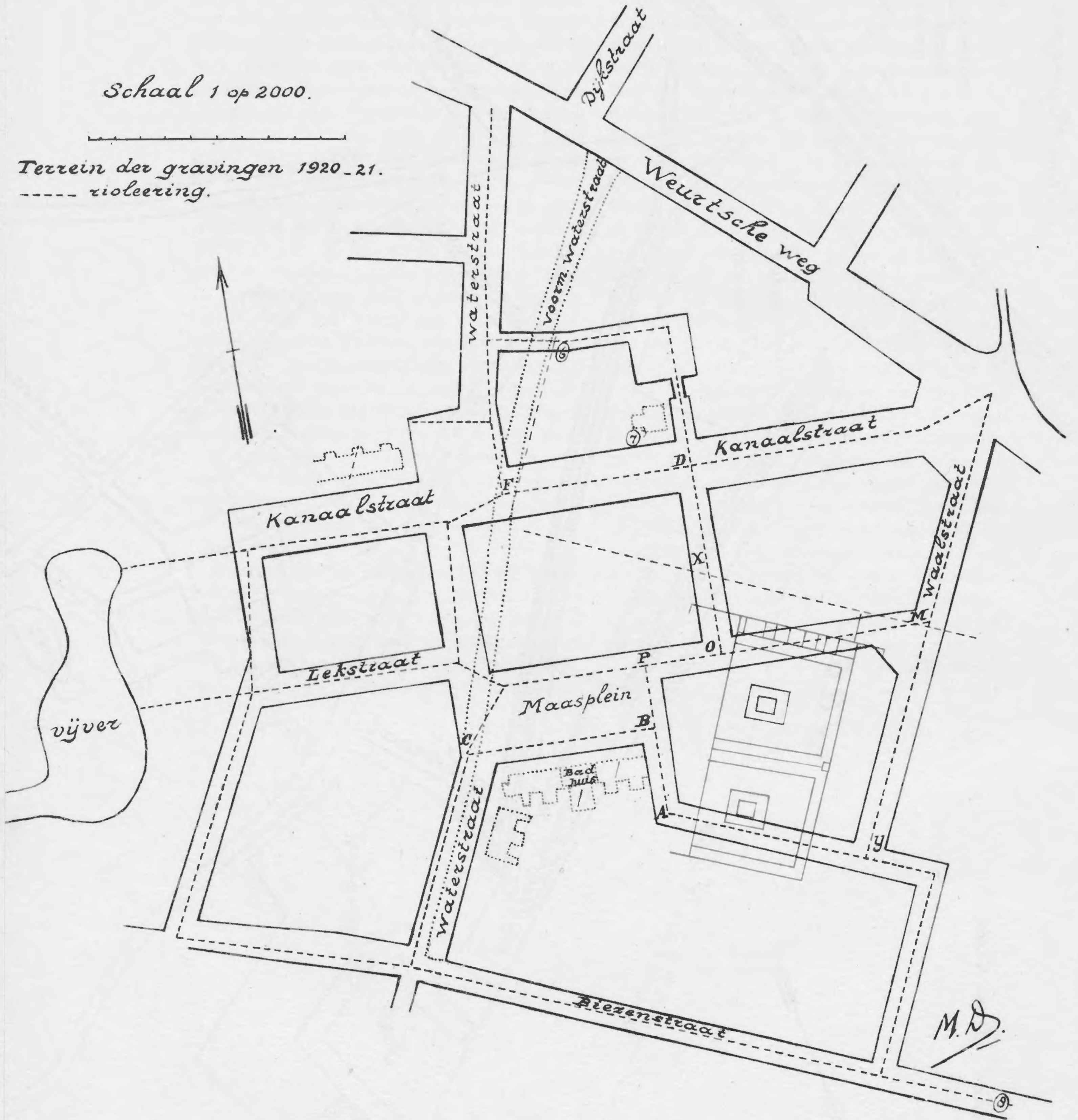
J. H. HOLWERDA.

Schaal 1 op 5000.

Schaal 1 op 2000.

Terrein der gravingen 1920-21.
----- rioleering.

HOOFDARTIKELEN

ROMEINSCH NIJMEGEN. II¹⁾.

ULPIA NOVIOMAGUS.

De in het volgende te beschrijven vondsten werden gedaan op een terrein dat ten Westen van de latere stad, op ongeveer één K.M. buiten de voormalige Hezelpoort en dicht bij de rivier de Waal, is gelegen (zie afb. 16).

Het landschap draagt er een heel ander karakter dan aan de Oostzijde der stad. Terwijl dáár het *Oppidum Batavorum* en de legerplaats van het 10e legioen op een van uit het Oosten komend heuvelplateau werden teruggevonden, bevinden wij ons hier in de vlakte die zich vanaf den voet van dat plateau, van ouds „de Roomsche Voet” genaamd, haast ongebroken tot in het verre Westen uitstrekt. Deze vlakte ligt slechts weinig boven den gemiddelden stand der rivier²⁾; dicht bij de stad draagt dan ook een deel ervan den naam van „de Biezen” en heet een ander in 16^e eeuwse stukken nog geregeld „de Mars”. Een zware bandijk is noodig om het hier gelegen land — voorzoover niet met huizen bebouwd, meest grasland — tegen overstroming te beveiligen, en de weg naar het „Land van Maas en Waal” loopt er over een dam van een paar Meter hoogte doorheen.

In vroegere tijden was deze streek meer dan eenige andere in de nabijheid van Nijmegen bekend om haar rijkdom aan overblijfselen uit Romeinschen tijd. De SMETII, IN DE BETOUW en anderen vermelden dit uitdrukkelijk, en onophoudelijk vinden we in allerlei vondstberichten hier thuisbehorende plaatsnamen als „de Winseling” en „de Lennepekamer” genoemd. Ter inleiding laten we enkele dier berichten hier volgen.

De eerste plaats verdient ongetwijfeld een passage uit het door den bekenden Nijmeegschen oudheidkundige Ds. JOHANNES SMETIUS Sr. (geb. Aken 1599, † Nijm. 1651) geschreven werk *Oppidum Batavorum*³⁾.

1) Vgl. Oudh. Med. n. R. II, 1, blz. 6.

2) Het hier meer in het bijzonder te bespreken terrein ligt op ongeveer 10 M. † A. P. De middelbare rivierstand is 8.66 M. † A. P., in den winter 1925—26 steeg de Waal bij open water tot 13.76 M. † A. P.

3) JOHANNES SMITH. *Oppidum Batavorum seu Noviomagum* (A'dam, 1644 en 1645) p. 32—33. Dezelfde passage komt ook voor in de door denzelfden schrijver voor Constantijn Huygens samengestelde *Commentatiuncula in C. Corn. Taciti Hist. Lib. V, Caput XIX.*, die door IN DE BETOUW in 1785 werd uitgegeven (zie aldaar p. 25—29). Naar aanleiding van deze uitgave merkt de samensteller van het literatuuroverzicht in *C. I. L. Vol. XIII, 2a pars* op p. 621 terecht op: *Betouwius auctorem magis celat quam prodit.*

Infra urbem, sub clivo, ad quartum lapidis jactum in ripa, tractus planus est quadratus, quo late hodie etiamnum, certa veteris structurae monumenta et rudera, continuata serie cuiusvis patent, laterum in primis, vasorumque testaceorum fragmenta, laeto colore insignique laevore candicantia. Materia rubrorum probior est, quam hae regiones intra decimum saeculum viderunt, multa illorum literis etiam picturisque insignita, Romanam antiquitatem aperte loquuntur. Quando nunc campus ille, in quo oppidum olim fuit, proscinditur, vel liratur, quovis pene sulco, maxime si pluviae impetu terra proluatur, plurima istius generis spectare legereque licet. Ripa fluvii tota hic rudrata est, fluviusque ab omni hominum memoria, hodieque plurima ista eruit, detegitque, dum pro vario impetu, ventorumque tempestate, vasa leviuscula modo secum trahit, modo absorpta rejicit, ponderosiora vero limo, arenaque dispulsa subductaque retegat. Nostrate vulgus locum Winselingh vocat. . . . Maior certe fluvii vis ripae advoluta, illam hac parte olim exedit, hodieque plurimum arrodit. Quoties flumen exundans intra alveum redit, vel tantillum intumescens Euro-noto impellitur, qui istis ruspendis et conquirendis intenti sunt, mox eo, nec frustra, convolant. Hic nummos aeneos, argenteos, aliquando et aureos; hic annulos signatorios, et matronales, gemmas varia sculptura insignes, jaspides, achates et onyches; frequentissime fibulas, stylos, clavos, ansas, claves, sigilla, et omne aeneum antiquae suppellectilis genus; hic marmora, lateres, tegulas literatas, coctilia, figlina, vitrea, plumbea monumenta inveniunt; ut pretiosiora non occurrant, raro tamen, aut nunquam frustra sunt, semper aeramenta quaedam, aliasque eius generis minutias certo domum referre solent.

Fundamenta quidem olim maximam partem eruta fuerunt, ut novis posteriorum seculorum structuris servirent, campusque nihil impeditus segeti vacaret; topi tamen lapidis caritas superioribus annis, interceptis ex hostico, et vicinitate commerciis, fecit ut eius conquirendi causa, reliquias istas scrutari coeperint nautae quidam, aliique cives, emptisque vel conductis, qui isto tractu jacent agris, fossorum operis aliquot pedum altitudine, ima veterum aedificiorum, parietum, cellarum, puteorum, cloacarumque, quae reliqua erant fundamenta investigarunt. Detecta hic pavimenta, fornices, columnarum bases, et lapidum, ossiumque moles, et fragmina, ferramenta, atque alia plurima, quae numerare longum esset. Vidi ipse parietum incrustationes, calce probe subacta, tenacissimis coloribus pictas, testas, nummos, lateres me astante ejici. Inventa est non semel magna nummorum vis aeneorum, tinctorum, argenteorum, etiam aureorum. Hic refossae arae I. O. M. et Fortunae inscriptae. Marmor, quod Matronis Aufaniabus positum fuit. Hic etiam machina ferrea, quae ante curiam urbicam hodie jacet.

Een bij het voorgaande passende illustratie levert een Nijmeegsch raadsbesluit van 7 November 1628: „WOLTER COLFF is in coop gelaeten een partije duyffsteenen gegraven „op seeckere soeven hondt landts in de Marsch aen de Winselingh geleeghen, het Clooster „ten Hessenberch toestendich, die ton tott eenen gulden in loco t'ontfangen. Und wordt „den Rentmeister ISAAC VAN DEN BERCH geauthoriseert dieselve duyffsteenen met die maete „aen den voorsz. COLFF te leveren”.

Wat JOHANNES IN DE BETOUW (geb. in 1732, uit een Nijmeegsch geslacht, te 's Heerenberg, waar zijn vader destijds predikant was, † Nijm. 1820) in de vele op zijn naam, of op dien van zijn zoon, staande geschriften over het Romeinsche Nijmegen mededeelt is grotendeels slechts een — dikwijls slordige — herhaling van wat anderen schreven en verdient over het geheel weinig vertrouwen. Het volgende meen ik echter hier een plaatsje te mogen geven: „Grondvesten en kelderachtige holligheden van een zwaar gebouw, waar „schijnlijk zijnde geweest een sterkte, of (gelijk zommigen zich verbeelden) een munt- en

„wisselhuis der Romeinen, worden ter deezer plaatze bij laag water op den bodem der Waal „met haaken of boomen gepeild” 1).

Een door J. W. VAN DRUYNEN (geb. Nijm. 1790. † aldaar 1854) gehouden Nijmeegsche kroniek over de jaren 1819—1853, die in handschrift berust in de bibliotheek van het Nijm. gemeentemuseum, vermeldt voor 1826 de volgende vondst: „Belangrijk was de „voortzetting aan het fort Krayenhoff en vond men bij het graven verschijde oudheden „als pannen, tegels, stukken van zuilen en capiteelen, enz.”.

Tenslotte vinden we nog in de *Nijmeegsche Courant* van 16 September 1834 het volgende bericht: „Sedert eenige dagen is men van landswege bezig met het doen van „een kleine opgraving in de buurt van het fort Krayenhoff, een vierde uurs buiten de „Hezelpoort gelegen, ten doel hebbende het nasporen van de rigting der Romeinsche muur- „werken waarvan sedert den aanleg van dat fort eenige brokken boven den beganen grond „uitstaken. Deze onderneming heeft aan den dag gebracht de fondamenten van twee regt- „hoeks-zijden van een groot vierkant, zijnde de eene zijde tot hiertoe lang bevonden omtrent „90 el en de andere omtrent 60 el. Het middenvak is nog niet zoover ontbloot dat de „vorm herkenbaar is, doch de algemeene aanleg doet eenigszins denken, gelijk men meent, „aan vrij groote badstoven (*thermen*). Het is voor de wetenschappen te hopen dat men, „voortgaande, in staat moge zijn om, niettegenstaande de moeilijkheden van het lokaal en „de vernieling of verbouwing van een groot gedeelte bij den aanleg van het fort, de „bestemming van het gebouw in het algemeen en van eenige voorname deelen met waar- „schijnlijkheid te bepalen”. Van C. LEEMANS zelve vernemen we dat dit onderzoek door hem onder leiding van REUVENS werd verricht. Het schijnt niet zonder belang geweest te zijn daar LEEMANS, in de gewone vergadering van de afdeeling Letterkunde der Kon. Akademie van Wetenschappen op 11 November 1878, zich o. a. hierop beriep bij zijn verdediging van de vaderlandsche archaeologen tegen een door de Commissie van Rijksadviseurs voor de Kunst uitgebracht verslag²). Zeer jammer is het dus dat omtrent de uitkomsten ervan niets naders bleek te vinden. VAN SCHEVICHAVEN schijnt nog enkele overblijfselen van het toen onderzochte gebouw te hebben gekend. In de *Prov. Geld. en Nijm. Crt.* van 13 en 14 Oct. 1895 schreef hij: „Thans zijn daar in die met gras begroeide „velden geen andere oudheden meer te zien dan een paar blokken Romeinsch beton in „een weitje ten Oosten van het fort”. En in zijn *Penschetzen uit Nijmegen's Verleden*, „3e bundel (Nijm. 1904) p. 81: „Slechts ligt er nog een brok betonmetselwerk in de gracht „aan de Oostzijde van het glacis van het fort Krayenhoff, terwijl er, een eind verder, een „dergelijk stuk uit den grond steekt, overblijfselen misschien der in 1834 ontblootte bouw- „vallen”. Mij is het, ondanks herhaalde inspectie van het bedoelde terrein, niet gelukt van deze muurbrokken iets terug te vinden.

Uit de vele ter beschikking zijnde vondstberichten werden juist deze uitgekozen, omdat zij het bijzonder karakter onzer vindplaats duidelijk doen uitkomen. Hier werden eeuwenlang niet alleen de gewone cultuurresten, maar ook overblijfselen van blijkbaar

1) (JOH. IN DE BETOUW). *Iets betreffende de gevondene oudheden op de Winseling, Lennep-kamer en den Roomschen Voet.* (Nijm. 1802), p. 6.

2) Zie *Staatscourant* van 25 April 1878 en *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, 2e reeks, dl. 8 (A'dam 1878) p. 277.

aanzienlijke, steenen Romeinsche gebouwen gevonden en moest dus in Romeinschen tijd een niet onbelangrijke nederzetting hebben gelegen. Vóór HOLWERDA's onderzoekingen was dit de eenige nederzetting uit dien tijd die in of om Nijmegen met zekerheid kon worden gelocaliseerd; dáárna liet het zich verwachten dat hier de aanvulling der op de heuvels ten Oosten der stad geconstateerde chronologische gaping te vinden zou zijn.

't Is dus niet te verwonderen dat deze streek sinds lang een bijzondere aantrekkingskracht uitoefende en dat met verlangen werd uitgezien naar de gelegenheid die ook hier den grond zou doen spreken.

De uitbreiding der stad bleef echter lang zich uitsluitend naar andere windstreken richten en de lage graslanden beneden de stad bleven gesloten. Terwijl de Oostelijke hoogten door geruchtmakende ontdekkingen van rijke grafvelden en belangrijke nederzettingen wijd en zijd de aandacht trokken, bleef hier alles stil en spoelde slechts de Waal in de buurt van het voormalige fort Krayenhoff zoo nu en dan wat scherfjes aan.

Was er eigenlijk nog wel veel te verwachten?

Toen PLATH in zijn werk over het Valkhof ¹⁾ erop aandrong dat aan de Westzijde der stad stelselmatig nasporingen naar Romeinsche overblijfselen zouden worden gedaan, antwoordde VAN SCHEVICHAVEN in een bespreking van dat werk, dat zulks waarschijnlijk geheel nutteloos zou blijken. En wie eenigszins op de hoogte was van wat de grond hier in den loop der eeuwen had te verduren, moest met den Nijmeegschen archivaris wel vreezen, dat alles er vernield en vernietigd zou zijn.

SMETIUS vertelde ons reeds dat de Waal ter plaatse haren linkeroever *olim exedit hodieque plurimum arrodit*. In volgende eeuwen is de rivier daarmee voortgegaan ²⁾ en de kaart van Nijmegen en omgeving die door den bekenden cartograaf JACOB VAN DEVENTER in ± 1560 met — voorzoover te controleeren — voldoende nauwkeurigheid werd geteekend ³⁾, stelt ons in staat om de grootte van de op die wijze verdwenen landstrook eenigermate te bepalen. Het blijkt dan (zie afb. 16) dat sedert het midden der 16^e eeuw een strook is weggevreten, die bij de huidige spoorbrug puntvormig begint, doch tegenover het abattoir — d. i. ongeveer 450 M. verder naar beneden — reeds ± 75 M., en vóór het voormalige fort Krayenhoff — dus na nogmaals 500 M. — niet minder dan ± 150 M. breedte heeft (op beide deze plaatsen loodrecht op de tegenwoordige oeverlijn gemeten). Een groot deel van de nederzetting werd dus door het water verzwolgen.

De rest werd bijna even grondig door menschenhand vernield. Wederom is het SMETIUS die ons erover inlicht hoe, vóór en in zijn tijd, de bouwresten tot in de fundamenten werden weggebroken. Het ligt voor de hand dat men ook in latere dagen dat wat nog bruikbaar of geldswaardig was, niet rustig in den grond heeft laten zitten. De geschiedenis van den eerbiedwaardigen Nijmeegschen burcht toont overduidelijk, hoezeer men belust

1) Dr. KONRAD PLATH, *Het Valkhof te Nijmegen en de nieuwste opgravingen*. (A'dam 1898), p. 88. Besproken door v. SCHEVICHAVEN in de *Nederlandsche Spectator*, 1898, No. 39.

2) Zie bv. de Raadsbesluiten van 8 Juni 1740 en 23 September 1744.

3) Gefacsimileerd in JACOB VAN DEVENTER, *Nederlandsche Steden in de 16^e eeuw*, (Nijhoff, 's Grav.), als No. 75.

bleef op den goed geld opbrengenden „duifsteen” en hoe men zich nooit ontzag zelfs dáár te breken en te vernielen om partijtjes van dat materiaal te bemachtigen.

Nog andere zaken bleken óók de moeite van het graven waard. Reeds SMETIUS vermeldt de in den grond aanwezige *ossium moles* en de straks genoemde kroniek van VAN DRUYNEN bericht hoe, nog in 1844, diverse antiquiteiten gevonden werden „bij het delven „naar beenderen in de nabijheid van het fort Krayenhoff” 1).

Een groote rol in het vernielingsproces speelden verder de diverse werken die, zoowel ter belegering als ter verdediging der versterkte stad Nijmegen, hier voor en na werden uitgevoerd. Of de aanleg en opvolgende wijzigingen van de buitenwerken der vesting zelve hier vlak bij de Waal veel schade hebben aangebracht, valt te betwijfelen. SMETIUS zegt in het reeds aangehaalde werk *Oppidum Batavorum* op blz. 35: *Non audio tamen fundamenta hac regione (i. e. extra urbem ad meridiem), tam vasta, vel frequentia usquam detegi, ut operae pretium sit, immisis fossoribus tophe quaerendo occupari. Ut nec illo spatio, quod intra tertium lapidis jactum infra urbem ad ripam sternitur, quamvis et illic quaedam fortuito inveniuntur.* Ook geven, voorzoover ze ons bekend raakten, de vondsten die op het vestingsterrein bij het graven der Nieuwe Haven in 1852—53 werden gedaan, geen reden om aan te nemen dat dáár iets essentieels te vernielen viel.

Van vroegere belegeringen zijn ons niet voldoende bijzonderheden bekend. Maar bij de laatste, die van 1794, legden de Franschen in de nabijheid van het latere fort Krayenhoff loopgraven en batterijen aan en moet dus veel zijn vernield 2). Daarna kwam het fort „Oost-Indië”, dat op de snijding van den Hoogeweg (ongeveer samenvallend met de huidige Water- en Dijkstraten) en den Weurtschen Weg was gelegen en, alhoewel reeds in 1829 gesloopt 3), tot voor kort op de kadastrale kaart zich nog duidelijk afteekende. Ten slotte — en dit vooral — werd in 1824 en volgende jaren aan den Waaloever, juist dáár waar overblijfselen der Romeinsche nederzetting allereerst waren te verwachten, het groote fort Krayenhoff gebouwd dat tot in onze dagen bleef voortbestaan.

Wellicht zou aan deze lijdensgeschiedenis nog het een en ander zijn toe te voegen. Maar wat hierboven werd opgesomd lijkt reeds meer dan voldoende, om de straks aangehaalde waarschuwing van VAN SCHEVICHAVEN gewettigd te doen achten.

Toch bleek in 1911 dat alle hoop niet behoefde te worden opgegeven. In dat jaar werd in den Weurtschen Weg en de sindsdien aangelegde Dijkstraat een naar de rivier voerend riool gelegd en werden eenige reeksen van arbeiderswoningen daar gebouwd. De bouw dezer woningen leverde niets: tengevolge van de lage ligging van het terrein werden geen kelders gegraven, terwijl de groote hardheid van den bovengrond het mogelijk maakte de betonfundeeringen op uiterst geringe diepte te leggen. Een paar kalkkuilen en de rioolsleuven

1) Ook bij de gravingen van 1911 en van 1920—21, waarover in het vervolg zal worden gesproken, werden zeer veel beenderen, soms met karvrachten tegelijk, gevonden. Hoornpitten kwamen geregeld voor den dag.

2) F. H. A. SABRON, *De oorlog van 1794—95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*, (Breda 1892—93), Dl. I, p. 353 e. vlgg., kaart No. 24.

W. C. SCHÖNSTEDT, *De Wallen van Nijmegen*. (Nijm. 1889), p. 60.

3) Zie Raadsbesluiten van 30 Dec. 1828 en 28 Febr. 1829 en advertentie in de Nijmeegsche Courant van 20 Jan. 1829.

leverden een zeer groote hoeveelheid van allerlei overblijfselen van Romeinsche cultuur, waaronder — volgens destijds gemaakte aantekeningen — ook meer kostbare zaken als bronzen beeldjes en geëmailleerde fibulae. Maar belangrijker was dat ik in de ter plaatse van de huidige Dijkstraat gegraven rioolsleuf, duidelijke sporen van een door brand verwoest Romeinsch bouwwerk (misschien dat van LEEMANS uit 1834) meende te zien. Grootendeels zullen deze nog wel onder den Westelijken berm van het naar den Waalbandijk opgaande deel dier straat aanwezig zijn. Er viel destijds niet aan te denken om dit spoor verder na te gaan, zoodat ik me moest beperken tot een memoriepost en het bijeenbrengen eener verzameling van weinig kostbare, doch de vindplaats karakteriseerende voorwerpen.

Het was vooral de herinnering aan deze waarneming die verwachtingen wekte, toen in 1918 door de gemeente Nijmegen, met het oog op de volkshuisvesting en den aanleg van het Maas-Waalkanaal, achtereenvolgens verschillende perceelen land aan beide zijden der Waterstraat tusschen den Weurtschen Weg en de Biezenstraat gelegen, werden aangekocht en in 1919 besloten werd deze door aanleg van wegen en rioleering geschikt te maken voor den bouw van eenige honderden woningen met bijbehooren.

Bedoelde perceelen waren destijds kadastraal bekend als: *Neerbosch, Sectie A, N°. 93, 94, 96, 358, 359, 407 en 1367* (dit laatste vroeger een deel van *N°. 1245*) en tezamen ruim 9 H. A. groot.

Wel waren het niet die stukken welke ik toen het liefst zou hebben zien doorgraven: ze lagen aan de Zuid- of landzijde van den Weurtschen Weg, terwijl alles erop wees dat de resten der nederzetting vooral aan de rivierzijde van dien weg moesten worden gezocht. Doch er viel niet te kiezen, en tenminste zou nu door een groot, aaneengesloten, oogenschijnlijk zeer gaaf terrein een heel complex van diepgaande sleuven worden getrokken (afb. 17).

In het voorjaar van 1920 werd een aanvang gemaakt met de rioleering van het terrein en begon ik dus terstond dit regelmatig te bezoeken. Eens voor goed zij hier gezegd dat van het begin tot aan het einde der diverse hier achtereenvolgens uitgevoerde werken voortdurend groote hoeveelheden van Romeinsche cultuurresten voor den dag kwamen, te veel om ze met de beschikbare, geringe hulpmiddelen geheel te verwerken. Ik meen echter het meest karakteristieke te hebben gered, en bracht vooral een zeer groote en belangrijke verzameling van gladde en versierde terra-sigillata-fragmenten bijeen, waarvan ik hoop later nog eens een beschrijving te zullen kunnen geven.

Begrijpelijkerwijze werd echter op de eerste plaats uitgezien naar resten van gebouwen en wegen. Reeds in de eerste weken meende ik een paar malen daarop wijzende verschijnselen te bespeuren. Doch deze bleven geïsoleerd en kunnen achteraf, nu de werkelijke toestand van den ondergrond bekend is, ten deele op andere wijze worden verklaard. Enkele dezer waarnemingen zullen verderop nog worden te pas gebracht.

Het werd zomer eer eindelijk de sleuf OM (afb. 17 en 18) werd gegraven, die belangrijker zaken kwam melden. In de tengevolge van de groote hardheid van den bovengrond nagenoeg verticaal staande wanden dezer sleuf werden vele met fijn puin en metselspecie gevulde gaten van onregelmatigen vorm waargenomen. Deze waren niet van dien aard dat ze terstond aan resten van een gebouw deden denken, maar vielen voorloopig alleen door hun groot aantal op. Het is dus een gelukkig toeval dat juist op deze plaats een rioolsleuf werd gegraven.

ven, daar dergelijke sporen, naar achteraf bleek, op geen andere plaats in zoo opvallend groot aantal zich zouden hebben vertoond en dus aanleiding tot nader onderzoek zouden hebben gegeven. Daarenboven bleven in dit stadium van het werk, tengevolge van elders op het terrein door den aannemer ondervonden tegenslag (hooge stand van het grondwater), de sleuven lang onberoerd openliggen, zoodat de wanden ervan rustig konden worden onderzocht.

Een zeer breed puingat (± 3.25 M. breed) loste zich bij schoonmaak in twee afzonderlijke, door een smal dammetje scherp en duidelijk gescheiden deelen op en deed toen aan een uitgebroken muurhoek denken. Dit gaf aanleiding tot het opmeten en in teekening brengen van de geheele sleuf, waardoor bleek dat alle aanwezige puingaten twee aan twee vereenigd konden worden tot twee onderling loodrecht staande stellen van evenwijdige strooken. Natuurlijk werd er nu zorgvuldig nagegaan of ook in andere rioolsleuven soortgelijke sporen voorkwamen. Achtereenvolgens vonden we er nog enkele in de sleuven O X en A Y, die volgens de bij het bestek behorende situatietekening zeer wel met het in sleuf O M gevondene verband konden houden.

Dit alles moest op deze plek toen wel het vermoeden doen rijzen dat resten van een gebouw waren ontdekt, en wel van een gebouw van ongewone en, met het oog op de omstandigheden, verontrustende grootte en importantie.

In geen geval mocht natuurlijk de goede kans die hier geboden werd om iets over dit Romeinsch Nijmegen te weten te komen, worden verwaarloosd: hier moest ingegrepen worden en wel, daar het scheen dat bebouwing zeer spoedig zou volgen, zonder verwijl. Daar niemand anders disponibel bleek, nam dus schrijver dezes op zich voorloopig voor één week een systematisch onderzoek ter plaatse in te stellen. De gelden noodig om vier werklieden gedurende dien tijd te doen graven, werden uit het opgravingsfonds der *Ned. Anthropologische Vereeniging* ter beschikking gesteld; pogingen om in Nijmegen zelf supplementairen steun te verkrijgen, faalden.

Ik nam dus een week vacantie en begon op 9 Augustus het onderzoek. Natuurlijk viel er, met het oog op de te verwachten grootte van het gebouw, de belangen der a. s. bouwheeren en de beschikbare middelen en tijd, niet aan te denken om alles bloot te leggen. Getracht moest worden door een gering aantal sleuven, zoo eenvoudig en goedkoop mogelijk, de voor een eventueelen plattegrond noodige gegevens te verkrijgen. Daarenboven moest rekening gehouden worden met de primitieve hulpmiddelen die ter beschikking zouden zijn voor het uitzetten der te graven sleuven en het opmeten van eventueel te vinden resten. Het leek daarom goed de sleuven evenwijdig te leggen aan de assen van een door de rioleering reeds aanwezig rechthoekig assenstelsel X O M, die met de vermoedelijke hoofdrichtingen van het gebouw hoeken van gunstige grootte vormden en door de in de punten X, O, M, enz. te construeeren rioolputten steeds terug te vinden zouden blijven. Deze opzet is bij voortdurende zeer gelukkig gebleken, zoodat zoolang mogelijk eraan is vastgehouden. Alleen op het Zuidelijk deel van het terrein (ten Z. van sleuf A Y) moest, ten gevolge van door den met de a. s. bebouwing belaste bouwkundige gemaakte bezwaren, — niet ten voordeele van het werk — ervan afgeweken worden.

Na een week gravens waren de resultaten van zóódanigen aard dat aan ophouden niet meer kon worden gedacht. Er werd dus, zoo goed en kwaad het ging, een finantiële regeling getroffen en, daar ik zelf niet meer voortdurend op het terrein aanwezig zou kunnen zijn, nam de namens de gemeente bij het rioleeringswerk aanwezige opzichter, de heer G. A. KRABBE, het toezicht op de intusschen met het werk eenigszins vertrouwd

geraakte gravers welwillend voor zijne rekening. Ik kwam intusschen meermalen daags op het terrein, regelde daar de werkzaamheden en deed persoonlijk alle waarnemingen en opmetingen.

Zóó werd nog 3½ week (tot en met 9 September) voortgewerkt. Eenerzijds was toen schijnbaar een geheel verkregen, anderzijds werd het toen te bezwaarlijk zóó nog door te gaan. Vertrouwd werd dat bij het maken der fundeeringen voor de te bouwen huizencomplexen, vanzelf nog wel het een en ander zou opgehelderd worden.

Aan het einde der bovenbesproken campagne was de geheele hierbij gevoegde plattegrond (afb. 18) verkregen behalve die van de beide centrale gebouwen X en XI. In hoofdzaak hadden we dus twee naast en tegen elkaar gelegen binnenpleinen, om elk waarvan blijkbaar aan drie zijden een gang had gelopen, en waarbij zich in het Noord-Oosten een reeks van 9 vertrekken van onderling gelijke diepte doch verschillende breedten, aansloot. In tegenstelling met de omgeving die voortdurend groote hoeveelheden scherven e. d. bleef leveren, waren binnen en in de onmiddellijke nabijheid van het gebouw zeer weinig resten van gebruiksvoorwerpen voor den dag gekomen. Van kelders en verwarmingsinrichtingen was niet het minste spoor gevonden. Alles wees er dus op dat we niet met een particulier, doch met eenig voor den publieken dienst bestemd gebouw te doen hadden.

Tevergeefs werd in den opvolgenden winter gezocht naar de aan zulk een bouwwerk toe te kennen beteekenis. Ook de geraadpleegde deskundigen wisten op deze vraag het voldoende antwoord niet te geven. Dit zou eerst het volgende jaar het terrein zelve doen, toen bleek dat we in 1920 slechts de wijde omlijsting gevonden hadden van twee kerngebouwen die zich niet hadden laten raden, al bleek dan ook achteraf uit gemaakte aantekeningen, dat tòch zeer flauwe sporen van één ervan reeds waren waargenomen en opgemeten.

In het voorjaar van 1921 werd begonnen met het maken der fundeeringen voor de geprojecteerde woningen. Aanvankelijk leek het dat de hierop gebouwde verwachtingen niet zouden worden vervuld. In verband met de lage ligging van het terrein werden slechts twee op vrij aanzienlijken afstand van ons gebouw gelegen kelders gegraven, terwijl overigens, met het oog op de groote hardheid van den bovengrond, de betonfundeeringen niet op den vasten, natuurlijke grond werden aangelegd en de fundeeringssleuven dus de voor ons onderzoek noodige diepte niet bereikten. Gelukkig echter kwam in dit laatste spoedig verandering, en werden op bepaalde afstanden vierkante gaten dieper uitgegraven, waardoor de fundamente met kleine betonzuiltjes, z. g. porren, op den geboren grond kwamen te rusten. Deze porgaten hebben ons trouw ingelicht over wat onder den grond verborgen zat: zij althans bereikten eventueel aanwezige muurresten en brachten daaruit puin en metselspecie naar boven.

Door hierop acht te geven werd allereerst op zeer vele plaatsen bevestiging verkregen van de juistheid der in den vorigen zomer gedane opmetingen en der daarop berustende teekening ¹⁾. Doch ook werden zóó nog niet vermoede muren gevonden. In Maart kon ongeveer in het midden van het Zuidelijke, in April op overeenkomstige plaats in het Noordelijke binnenplein de aanwezigheid van bouwresten worden vastgesteld. Op laatst-

1) De hier bedoelde waarnemingen werden niet in de bijgaande teekening opgenomen.

genoemde plaats teekende zich zelfs door het tusschen de porgaten neergeworpen puin een groot deel van een min of meer vierkant gebouwtje af en werden in de onmiddellijke nabijheid hiervan een stuk van een zware gegroefde zuilschacht en flinke brokken van Romeinsch mortelgietwerk gevonden.

Het stadium waarin het bouwwerk ten tijde dezer waarnemingen verkeerde liet niet toe terstond op deze nieuwe gegevens in te gaan. Uit den aard der zaak kwamen deze immers voor den dag op plaatsen waar woningen zouden worden gebouwd, en de bovenbeschreven wijze van fundeeren liet niet toe dáár vooralsnog verdere gravingen te doen. Er moest worden gewacht tot de muren zouden zijn verzezen, om dan te zien wat nog zonder nadeel voor het bouwwerk en den aannemer hiervan, zou kunnen worden gedaan. Eerst in de maanden Juni tot Augustus kon meerdere malen — ten deele met namens het opgravingsfonds der Ned. Anthropologische Vereeniging beschikbaar gestelde werkrachten — gedurende eenigen tijd hier worden gegraven. Tot slot werd op 3 September 1921 een, daartoe ten deele tot op den grondslag ontgraven, stuk welbewaard metselwerk door den heer SCHREGEL van het R. M. v. O. te Leiden gefotografeerd.

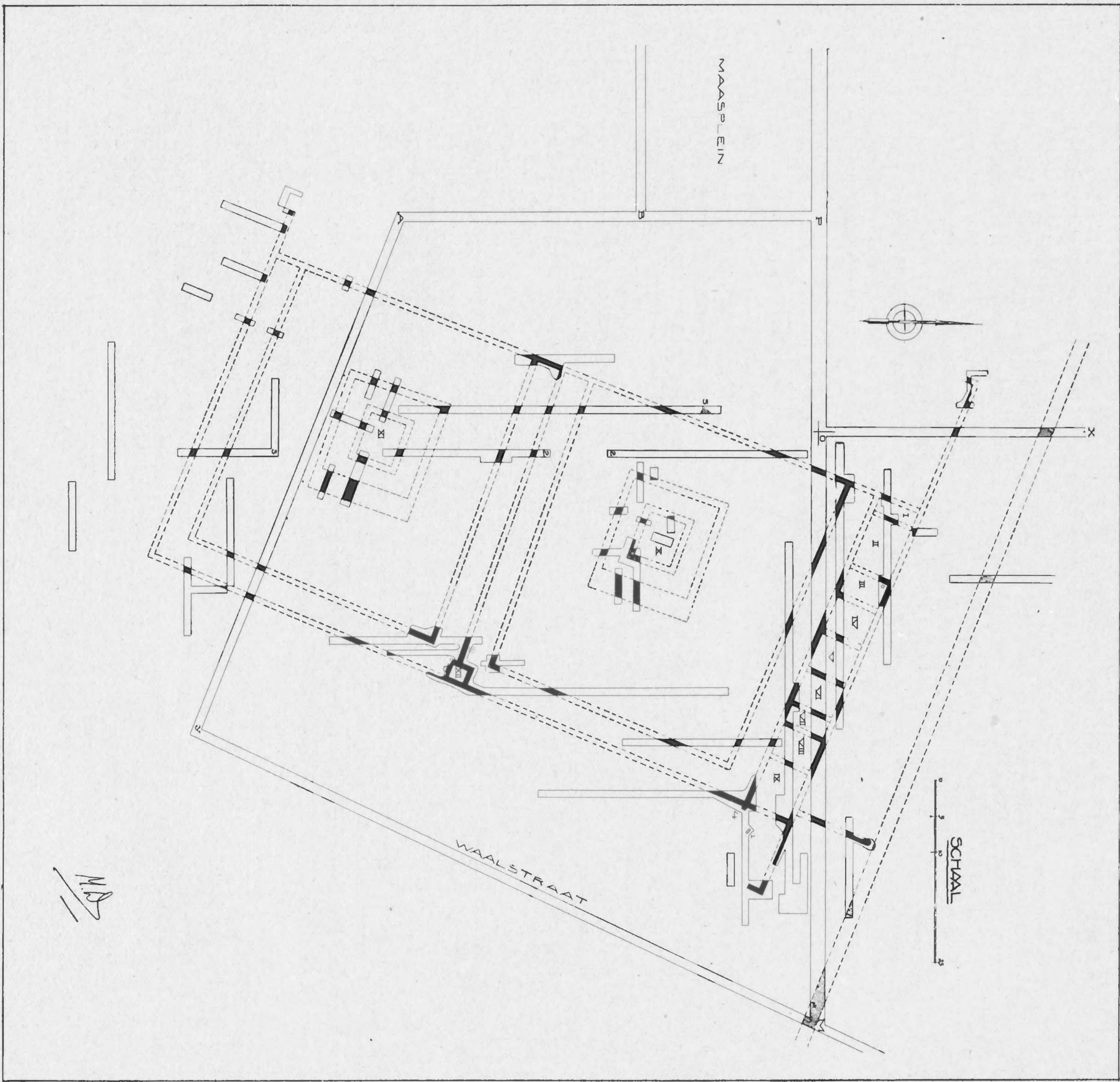
Sindsdien is tot het laatste toe het terrein geregeld bezocht, en nauwkeurig nagegaan wat daar bij verdere gravingen nog voor den dag kwam. Wat nog aan mogelijke muurresten werd gevonden zal in het vervolg besproken worden. Daar deze niet van bijzonder belang leken en verdere gravingen bijna onoverkomelijke bezwaren zouden hebben meegebracht, werd naar de voortzetting ervan geen opzettelijk onderzoek meer ingesteld.

In den loop van den winter 1921—22 werden de resultaten uitgewerkt, zoodat in het verslag der Nijmeegsche gemeentelijke „Commissie ter bevordering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst” over 1921 een voorloopig bericht betreffende de vondst kon worden opgenomen ¹⁾. Naar aanleiding hiervan meende genoemde Commissie zich tot den Raad der gemeente Nijmegen te mogen wenden met verzoek om restitutie der ten behoeve van het onderzoek voorgeschoten gelden. Hierop werd in de Raadszitting van 20 December 1922 gunstig beschikt.

De resultaten worden door de bijgevoegde plattegrondteekening gegeven (afb. 18). De gegraven sleuven (X O M Y A B P O ten behoeve der rioleering) zijn door volle lijnen, de gevonden muursporen door volzwarte vulling aangeduid; de streepjeslijnen geven aan hoe deze laatste tot doorlopende en onderling verband houdende muren gecompleteerd worden gedacht. Over de geharceerde strook zal afzonderlijk worden gehandeld.

Ter verklaring van het soms wat grillig lijkende beloop der sleuven dienen hier enkele der ondervonden bezwaren gereleveerd te worden. Reeds tijdens de gravingen van 1920 waren op het terrein zeer groote hoopen zand en geweldige tassen metselstenen opgeslagen, die herhaaldelijk hinderlijk in den weg lagen en niet konden worden verplaatst. Daardoor moest soms een sleuf ontijdig worden beëindigd of onderbroken, en konden meerdere wenschelijk geachte sleuven niet worden gegraven. O. a. kon daardoor de dubbele midden-

1) Dit werd grootendeels overgenomen door Prof. Dr. A. W. BYVANCK in zijn overzicht over de jaren 1920—22 (*Oudheidkundig Jaarboek*, 3e Jrg. p. 42—45).

Afd. 18.

MBS

gang niet nader worden onderzocht (in 1921 vonden we door het graven van een kalkkuil hiervan nog eenige met de teekening kloppende sporen) en bleef een midden door het Noordelijk binnenplein geprojecteerde sleuf achterwege, die het Noordelijke kerngebouw reeds toen zou hebben doen vinden. Voor het terrein ten Zuiden der sleuf A Y voegden zich hierbij nog de reeds vroeger vermelde bezwaren.

De gravingen van 1921 moesten verricht worden te midden van een in vollen gang zijnd, intens bouwbedrijf, immers in de meest onmiddellijke nabijheid van heele reeksen van in aanbouw zijnde woningen, die het gezochte voor ruim de helft aan nasporing onttrokken.

Voor voldoende nauwkeurigheid der teekening kan worden ingestaan. De opmetingen moesten wel met uiterst primitieve middelen worden verricht, maar de hieraan verbonden bezwaren schijnen door het uitvoeren van velerlei controlemetingen met succes te zijn ondervangen. Daarenboven werden de verkregen uitkomsten dagelijks in een werkteekening op groote schaal (1 op 100) verwerkt en was het dus mogelijk voorkomende moeilijkheden nog op het terrein zelve tot oplossing te brengen. Eerst nadat alles tot klaarheid was gebracht werd tot het weer dichtwerpen der sleuven overgegaan. We konden dan ook reeds opmerken dat de juistheid der teekening van 1920 bij de gravingen van 1921 telkens weer bleek.

Een ernstig bezwaar was het in 1921 dat het bij het opmeten der toen gevonden resten niet meer mogelijk was van de in het vorig jaar gebruikte vaste punten uit te gaan, daar deze door den veranderden toestand van het terrein niet meer rechtstreeks te bereiken waren. De beide centrale gebouwen werden dus van uit nieuwe, door de in aanbouw zijnde huizenblokken geleverde, vaste punten opgemeten en de ligging van deze laatste ten opzichte van het oude assenstelsel door zorgvuldig gecontroleerde metingen vastgesteld.

Bij het superponeeren van de teekeningen van 1920 en 1921 kwamen ongezocht de beide centrale gebouwen geheel symmetrisch ten opzichte van den dubbelen middengang te liggen. Ook dit kan voor de betrouwbaarheid der opmetingen pleiten.

Gevonden werd de plattegrond van een nagenoeg rechthoekig gebouw, waarvan de lange zijden ongeveer in de ZW-NO richting waren gelegen. In de hoeken ervan (althans in drie der hoeken, de vierde kon om vroeger gegeven reden niet worden onderzocht) liepen de muren der korte zijden over verschillende lengten vrij door om dan met een (tweemaal op positieve wijze geconstateerde) rechthoekige, binnenwaarts gerichte knik plotseling te eindigen. Zonder deze uitsteeksels was het bouwwerk ongeveer 96.50×46 M. groot.

Aan de NO-zijde werd van de omsloten ruimte allereerst een (binnenwerks) ongeveer 5.75 M. breede strook ingenomen door een reeks vertrekken (I tot IX) van varieerende breedte. De rest werd door een schuin op de lange zijden van het gebouw staanden muur in twee ongeveer gelijke deelen verdeeld, in ieder waarvan aan drie zijden (*niet* aan de NW-zijde) met de buitenmuren evenwijdig loopende fundamentstrooken werden gevonden. Blijkbaar hadden we hier dus twee binnenpleinen die aan drie zijden door een gang van (binnenwerks) ± 3.50 M. breed waren omzoomd geweest.

Ongeveer in het midden van elk dezer pleinen lag één van twee onderling geheel

gelijke gebouwen (X en XI). De hiervan gevonden resten leverden een nagenoeg kwadraten binnenbouw van (inwendig) ongeveer 5.25×6.25 M., waaromheen door evenwijdig loopende en aan den ZO-kant opvallend breede fundamentstrooken, een gang van (binnenwerks) omstreeks 2.75 M. breedte werd afgeteekend. Bij deze centrale gebouwen moet opgemerkt dat hunne afmeting in de ZW-NO-richting niet op rechtstreeksche wijze kon worden vastgesteld. Hunne aanwezigheid werd immers pas ontdekt toen volledig onderzoek niet meer mogelijk was. Gelukkig bleek uit de in 1920 gemaakte aantekeningen dat op althans twee der drie plaatsen, waar het Zuidelijk gebouw door de toen gegraven sleuven moest zijn doorsneden, uiterst flauwe sporen waren waargenomen en opgemeten. De zonderlinge vorm die voor een van deze beide was genoteerd, vond nu zijn verklaring in het feit dat ter plaatse een muurhoek was getroffen. De uiterst slechte staat van conservatie waarin de resten van het betreffende gebouw verkeerden, maakt, met de zeer ongunstige omstandigheden waaronder de bedoelde waarnemingen werden gedaan, het zéér wel mogelijk dat op de derde plaats van snijding een daar aanwezig spoor ons is ontgaan.

Voor de overeenkomstige afmeting van het Noordelijk gebouw hebben we geen enkel precies gegeven. Dit is bijzonder jammer daar juist hier een deel der fundamenteen nog ongeschonden bewaard bleek. De volkomen overeenstemming van alles wat van de beide centrale gebouwen werd waargenomen mag echter doen veronderstellen dat ook in dit opzicht gelijkheid heeft bestaan. Bovendien werd door deze aanname een tekening verkregen die in allerlei, hier niet te omschrijven bijzonderheden geheel klopt met wat bij het maken der porgaten ter plaatse was waargenomen.

In het midden tegen de binnenzijde van den langen ZO-buitenmuur en binnen den de beide pleinen scheidenden dubbelgang werd nog een zeer klein vertrekje (XII) van (inwendig) ongeveer 2.25×1.75 M. gevonden. De opvallend asymmetrische ligging hiervan tenopzichte van de muren van den dubbelgang zou kunnen doen vermoeden dat deze gang later aan het complex was toegevoegd, en toen dan natuurlijk midden tusschen de beide centrale gebouwen door aangelegd. Uit onze waarnemingen is echter niets ter bevestiging van een dergelijke veronderstelling bij te brengen.

Buiten het beschreven complex, op ongeveer 12 M. van en tennaastenbij evenwijdig aan den NO-buitenmuur, lag een ongeveer 2 M. breede, in de tekening geharceerde, strook van flinke stukken natuursteen zonder metselspecie, die blijkbaar nooit een muur had gedragen. Deze strook kon over een lengte van ongeveer 170 M. worden vervolgd. Een dergelijke naar het NO gerichte strook scheen ter plaatse van de voormalige, sindsdien iets naar het Westen verlegde en van richting veranderde, Waterstraat haaks bij de eerstgenoemde aan te sluiten (afb. 17).

Na wat in het voorgaande over de lotgevallen van ons terrein werd verhaald zal het niet verwonderen dat er buiten het grondplan weinig viel vast te stellen. Evenals van andere te Nijmegen in den vroegen voortijd bestaan hebbende gebouwen (bv. het *praetorium* van de legerplaats van het 10e legioen) bleek van ons complex bijna nergens ook maar één steen op zijn plaats gebleven. Gevonden werden slechts fundamentsleuven met onbruikbaar afbraakpuin gevuld. Dat die sleuven over het algemeen toch nog zonder veel bezwaar te herkennen en te volgen waren, is te danken aan den aard van den ondergrond, waarin ze werden uitgediept. Onder de bovenlaag van zwarten cultuurgrond bevindt zich namelijk over het geheele terrein een laag zeer stijve, lastig te verwerken, gele leem die niet alleen

de fundamentsleuven zoo zuinig mogelijk heeft doen graven, maar ze ook bij de slooping heeft doen sparen. In de meeste gevallen kon — en moest dus terwille van de zuinigheid en de a. s. bebouwing — worden volstaan met tot even in de leemlaag te graven. Hier en daar echter — vooral in het Zuiden en een deel van het Westen — bleken ook de sleufwanden vernield, en moesten de scheidingen op grootere diepte worden gezocht.

Voor waarnemingen betreffende de diepte waarop de grondslag der fundamenteen was gelegd, waren we dientengevolge bijna uitsluitend aangewezen op de ten behoeve der rioleering gegraven, diepe sleuven. Gevonden werden daar diepten varierende van 100 tot 185 c.M. onder het gemiddeld op 10.20 M. + A.P. gelegen maaiveld, een groote speling dus waaruit echter toch niet veel valt te besluiten. Immers ook de hoogte van het maaiveld en de dikte der cultuurlaag varieerden op onregelmatige wijze, en op één plaats was men destijds op een laag uiterst harden ijzergrond gestuit. Gezegd kan worden dat alle muren, behalve die waarvan de grondslag op — 100 c.M. lag, gefundeerd waren op of even in de grintlaag die over het geheele terrein onder de reeds genoemde natuurlijke laag geleem voorkomt. Een dergelijke uitkomst werd verkregen toen een goed bewaard gebleven hoek van het fundament van het Noordelijke centrale gebouw van binnen en van buiten tot op den grondslag werd ontgraven. De bijzonder geringe diepte van 100 c.M. kwam slechts voor bij den muur die in het Noordelijk binnenplein evenwijdig aan den binnenmuur der vertrekkenreeks werd gevonden. Deze schijnt werkelijk minder diep gefundeerd geweest te zijn. Hetzelfde zullen we voor alle op overeenkomstige wijze in het complex voorkomende muren moeten aannemen. Het straks aan te geven doel waartoe deze muren werden gebouwd liet toe hieraan minder zorg te besteden.

In plaats van de dikten der muren konden slechts breedten van bij het uitbreken noodzakelijkerwijze beschadigde fundamentsleuven op niet altijd overeenkomstige hoogten worden gemeten. Er werden dus, ook voor eenzelfde muur, sterk uiteenlopende waarden gevonden. De uiterste hiervan waren, wanneer we van de centrale gebouwen afzien, 55 en 90 c.M. Omtrent de relatieve, zich in de dikte afspiegelende belangrijkheid van de door de diverse muren vervulde functies zijn dus hier geen conclusies te trekken.

Bij het Noordelijke centrale gebouw was, zooals reeds werd gezegd, het fundament van het binnenste muurvierkant, zoover dit kon worden onderzocht, gespaard gebleven. De eenige hoek, die hiervan nog toegankelijk was, werd achtereenvolgens aan binnen- en buitenzijde tot op den grondslag ontgraven, (afb. 19) ¹⁾. Ongerekend een kleine versnijding van 6—8 c.M. die aan de ZW-buitenzijde op ongeveer 80 c.M. boven den grondslag werd aangetroffen, waren de muren ervan 90 c.M. dik, zoodat dit deel van het complex (en dus ook het overeenkomstige deel van het Zuidelijke centrale gebouw) zwaarder gefundeerd was dan de omringende gebouwen. Bij de ontgraving bleek de grondslag op ongeveer 175 c.M. beneden het toenmalige maaiveld, dus op ongeveer 8.40 M. + A.P., te liggen. Ook hier was men tot even in het onder de natuurlijke leemlaag zich bevindende grinthoudende zand gegaan. De hoogte van het bewaarde metselwerk bedroeg maximaal 110 c.M. De steensoort, waaruit hier en elders de fundamenteen waren samengesteld, werd gedetermineerd als van den Boven-Rijn afkomstige devonische leisteen ²⁾. In het metselwerk troffen we hiervan stukken aan met een lengte van 30—40 c.M. bij een breedte van 20—25 c.M.

1) De meetlat, op de foto voorkomende, bleek verschoven en moet dus worden weggedacht.

2) Ook werden nog al wat stukken Grauwacker zandsteen aangetroffen.

Merkwaardig is dat we dezen natuursteen sindsdien te Nijmegen overal hebben aange- troffen waar Romeinsche gebouwen moeten hebben gestaan (o. a. de hoofdgebouwen der legerplaats, de ontmanteling en afgraving van het fort Krayenhoff, de uitbreiding der buiten den Waalbandijk gelegen stijfselabriek „Hollandia” in 1925).

Het metselwerk zelve werd door den heer IR. J. J. WEVER, oud-directeur van Gemeente- werken te Nijmegen, beschreven als te zijn: „zeer goed uitgevoerd fundamentwerk met

Afb. 19.

„zorgvuldig vlak gehouden buitenoppervlak en tamelijk wel horizontaal loopende voegen, „samengesteld uit leisteen in met grove grint, als ter plaatse aanwezig, gemengde kalk- „mortel”. De bovenbouw kan uit tufsteen hebben bestaan. Zoowel ter plaatse van het beschreven fundament als elders in het gebouw en den omtrek daarvan, vonden we dit materiaal, ook in grootere en sporen van bewerking dragende stukken; verder bevond zich aan de buitenzijde van den korten ZW-buitenmuur van den ombouw een laag van met

veel stukjes tuf gemengde kalkresten, die we ons door het afbikken van den door de afbraak gewonnen steenen ontstaan zouden kunnen denken.

Het buitenste muurvierkant was bij beide centrale gebouwen nagenoeg geheel uitgebroken. Alleen in de breede fundamentstrook van het Zuidelijke kerngebouw vonden we nog een groot, doch, voorzoover blootgelegd, vormeloos brok vast metselwerk, dat door de beschreven omstandigheden niet verder kon worden onderzocht. Een onderzoek bij het Noordelijke gebouw op meerdere plaatsen ingesteld, deed hier, evenals bij het binnenste muurvierkant, op ongeveer —175 c.M. den grondslag vinden. De ZO-muur ervan had bij beide centrale gebouwen een fundamentstrook van 280—300 c.M. breedte nagelaten en moest dus een bijzondere beteekenis hebben gehad. Overigens vonden we hier breedten van 100—120 c.M.

Ter bepaling van de hoogte waarop ten tijde der nederzetting de begane grond was gelegen, zijn geen directe gegevens voorhanden. Van waterpassing kon geen sprake zijn en de enkele op ver uit elkaar liggende punten gedane waarnemingen, die ter zake zouden kunnen dienen, missen hierdoor een groot deel van hun toch al twijfelachtige waarde.

De hoogte der bewaard gebleven fundamenten zou tot 9.50 M. + A. P. of hooger voeren: we zullen echter zien dat de vloeren der centrale gebouwen waarschijnlijk hooger dan de omgeving hebben gelegen. Op enkele plaatsen werden nog resten gevonden van wat een plaveisel zou kunnen zijn geweest. Het merkwaardigste was wel de vondst van drie ongestempelde Romeinsche tegels van $22 \times 22 \times 6\frac{1}{2}$ c.M. die buiten het gebouw en dicht bij den NO-hoek hiervan (afb. 18, punt 1) aaneengesloten in een rij neven elkander lagen. Hun onderkant lag, zonder specie, op geheel schoonen leemgrond, hun bovenkant op ongeveer 9.60 M. + A. P. De meest Noordelijke vertoonde duidelijke sporen van slijtage. Of we hierin resten van een bevloering mogen zien, lijkt twijfelachtig, omdat de richting der gevormde rij geen verband hield met die der omringende muren. Een andere rest van bevloering vormde misschien de laag veldkeien, die we over een oppervlak van ± 30 dM² in den NW-hoek van vertrek VI, tegen den buitenmuur aan, op schoonen leemgrond vonden liggen. De bovenkant lag hier op ongeveer 9.35 M. + A. P., dus enkele d.M. lager dan de straks besproken tegels. Zonder belang leken de enkele flinke stukken leisteen die we in sleuf 2 op twee plaatsen (één in het N., een in het Z.-binnenplein) en in het OW-loopend deel van sleuf 3 op een enkele plaats, neven elkaar op de leemlaag liggende vonden. De bovenkant dezer steenen lag op laatstgenoemde plaats op ongeveer 9.50 M. + A. P.

Toch behoeft alles te zamen genomen voor de hoogte van den voormaligen beganen grond geen al te groote speling te worden gelaten. Diverse gegevens laten toe ze zoowel naar boven als naar beneden eenigermate te begrenzen, zoodat ze, ruw genomen, op 9.50 M. + A. P. kan worden gesteld.

Na de vondsten van 1921 kon er geen twijfel meer bestaan omtrent het doel, waartoe ons gebouwencomplex was opgericht. De beide centrale gebouwen (X en XI) hebben immers den door tal van vondsten in het omringende buitenland overbekenden plattegrond der z. g. Gallo-Romeinsche tempels. En daar die gebouwen de kern van ons complex vormden, de

rest daarvan blijkbaar slechts de omlijsting was, moet ons geheele bouwwerk dus aan den godendienst gewijd zijn geweest.

We willen allereerst de beide tempels nader beschouwen. Het is duidelijk dat onze droeve resten opzichzelve weinig omtrent dergelijke gebouwen kunnen leeren. Elders vond men echter herhaaldelijk méér van den oorspronkelijken bouw bewaard, zoodat in de buitenlandsche litteratuur allerlei ter zake dienende gegevens bleken te vinden. Wij citeeren daaruit als volgt:

Vesly = LÉON DE VESLY. *Les Fana ou petits Temples gallo-romains de la Region normande* (Rouen, 1909).

Lehner = HANS LEHNER. *Der Tempelbezirk der Matronae Vacallinae bei Pesch* (*Bonner Jahrbücher*, Heft 125 (1919), p. 74—162).

Hettner = FELIX HETTNER. *Drei Tempelbezirke im Trevererlande*. (Trier, 1901).

Hettner Nachtrag = † F. HETTNER. *Nachtrag zu dem Werke „Drei Tempelbezirke im Trevererlande“*. Herausgegeben von Dr. J. JACOBS, München. (*Trierer Jahresberichte* III (1910), p. 49—67).

Marberg = JOSEPH KLEIN. *Der Marberg bei Pommern an der Mosel und seine Kultstätte* (*Bonner Jahrbücher*, Heft 101 (1897), p. 62—116).

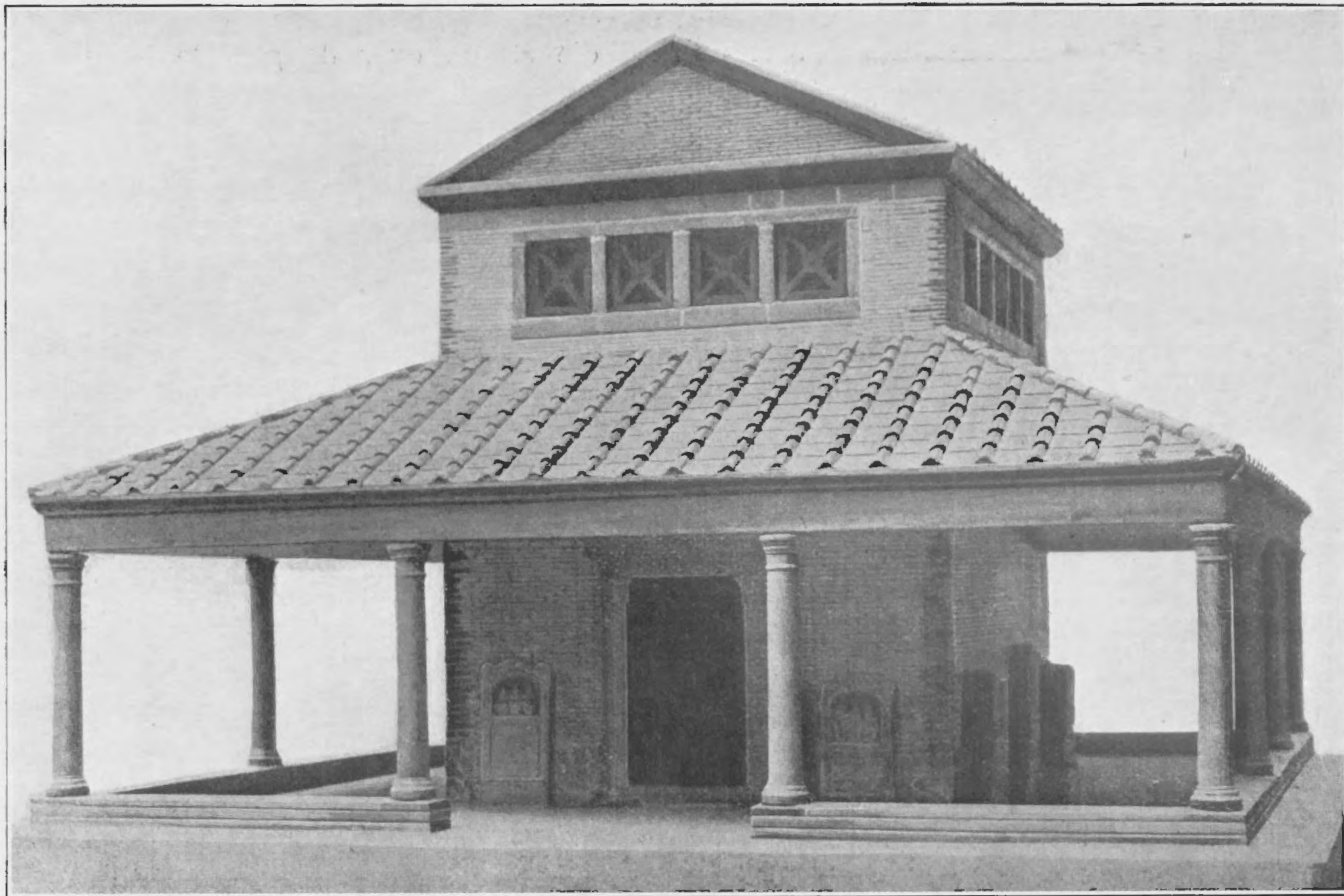
Silchester = GEORGE E. FOX F. S. A. and W. H. ST. JOHN HOPE M. A. *Excavations on the Site of the Roman City at Silchester, Hants.* (*Archaeologia or miscellaneous Tracts relating to Antiquity*, published by the Society of Antiquaries of London. Second Series, Vol. II, 2 (1890), p. 733—758 en Vol. VII, 1 (1900), p. 87—112).

Vooral de beide eerstgenoemde zijn belangrijk, omdat daarin de voorhanden gegevens worden gecombineerd en samenvattende beschouwingen worden geleverd. Zelfs vinden we in elk van deze een poging om dit tempeltype, met behulp van wat hier en daar ervan bekend raakte, in teekening en maquette te reconstrueeren. Het zou jammer zijn hiervan geen gebruik te maken om een idee te geven van den aard der gebouwen die zich eens op onze fundamenten verhieven. We verwijzen dus naar de reconstructie die *Geheimer Baurat* SCHULTZE te Bonn heeft ontworpen en reproduceeren de door *Lehner* op Taf. XXVII en XXVIII daarvan gegeven afbeeldingen (afb. 20, 21 en 22). Dat we aan deze de voorkeur geven is niet alleen omdat ze direct het meest plausibel lijkt ¹⁾, maar ook omdat ze *achteraf* geheel bleek te kloppen met de resten van een dergelijken tempel, die zich te Autun (Frankrijk) nog hoog boven den grond verheffen (*Lehner* p. 140—141, Taf. XXIX en XXX).

Terstond blijkt ons nu, welke functies door de beide muurvierkanten, waaruit de plattegrond onzer centrale gebouwen bestaat, werden vervuld. Het binnenste vierkant droeg de wanden van een rondom gesloten vertrek, waarin de eigenlijke *cultus* plaats vond (*cella*); het tweede, grootere, daarentegen slechts een lagen muur (*stylobaat*), waarop zich zuilen verhieven, die een tegen den muur der *cella* rustend afdak droegen. Rondom de *cella* liep dus een overdekte, aan de buitenzijde open gang of galerij, waarbinnen wijgeschenken, speciaal de met wijdingsopschriften voorziene offersteenen of altaren, stonden opgesteld. Bij onze tempels was de *cella* binnenwerks 5.25 × 6.25 M. groot, de zuilengang

1) Sommigen, o. a. DREXEL in *Vierzehnter Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (1922), p. 64, meenen dat het zadeldak door een tentdak moet worden vervangen.

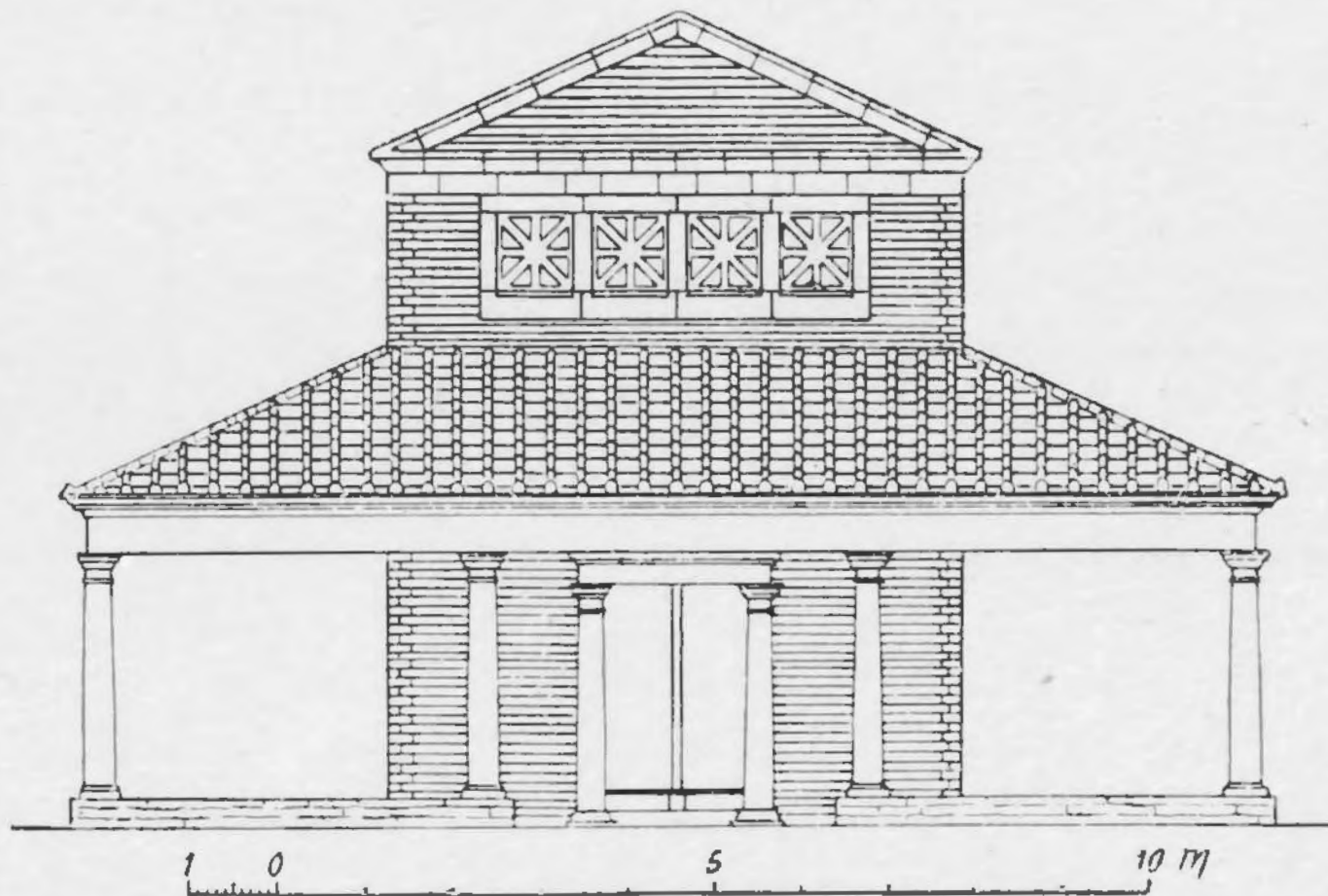
± 2.75 M. breed. Wanneer we deze afmetingen vergelijken met wat elders daarvoor werd

Afb. 20.

gevonden, kunnen we constateeren dat ook hier de regel geldt dat het grondplan van dergelijke gebouwen nagenoeg, doch niet zuiver, een kwadraat is. Slechts bij uitzondering wordt een aanleg in zuiveren kwadraatvorm vermeld. De absolute afmetingen die door *Vesly* en anderen worden gegeven, loopen sterk uiteen, het meest echter komen maten van de orde der onze voor.

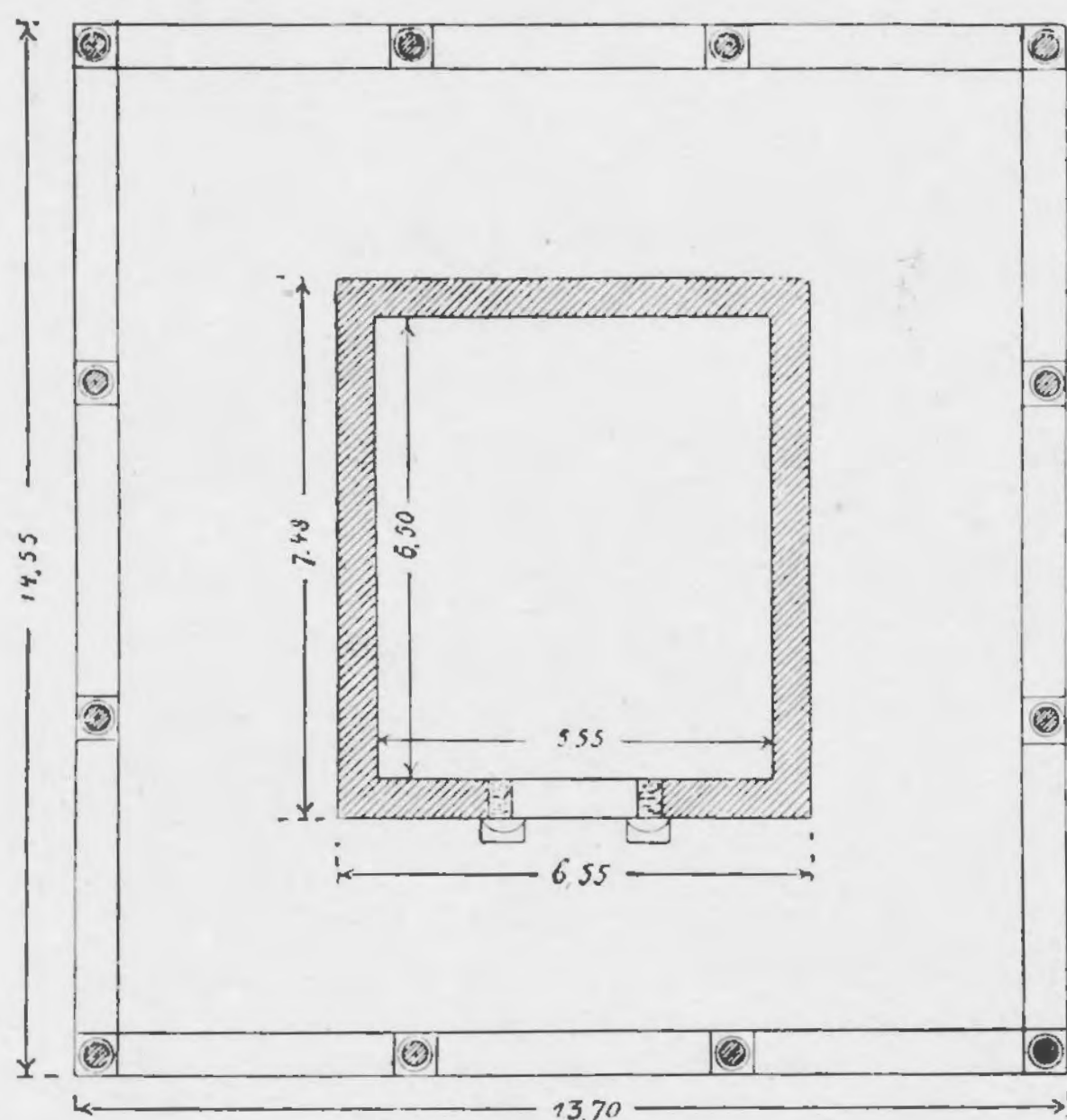
Zooals reeds werd opgemerkt, was de ZO-zijde van het buitenste fundamentvierkant bij onze beide tempels van opvallende breedte. We hebben hierin een belangrijk gegeven om den aard dezer gebouwen nader te bepalen. Van elders is immers bekend dat bij de Gallo-

Afb. 21.

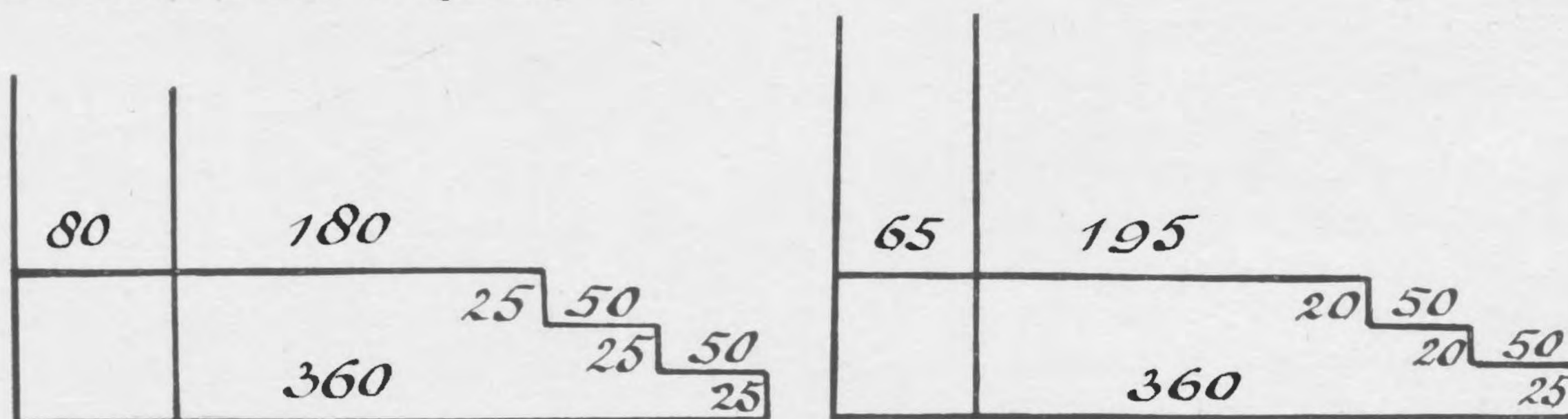
Romeinsche tempels twee typen zijn te onderscheiden: één gelijkvloers, één op een kunst-

matige verhooging (*podium*) gelegen. Blijkbaar waren nu onze beide tempels van de laatstgenoemde soort, de breede fundamentstrook is toch wel niet anders te verklaren dan als onderbouw van een trap, die tempelwaarts voerde. Eigenaardig is het dat in ons geval

Afb. 22.

behulp van deze maten uit de breedte der gevonden fundamentstrooken de hoogte van onze *podia* te bepalen. Bedacht moet hierbij worden dat de breedte dezer strooken waarschijnlijk grooter is dan die der vroeger aanwezige fundamenten, daarenboven dat een deel dier breedte tot de *stylobaten* behoort. De beide gevallen van *Vesly* kunnen dan als volgt schematisch worden voorgesteld:

Forêt de la Londe (*Vesly* p. 15).

Afb. 23.

St.-Ouen-de-Thouberville (*Vesly* p. 20).

Voor drie treden met aansluitend platform blijkt hier dus een totale breedte van 3.60 M. noodig. Ons fundament was ongeveer 1 M. smaller zoodat, zelfs wanneer we één trede minder en de *podia* dus slechts ongeveer 0.50 M. hoog aannemen, voor een platform maar ongeveer 1.20 M. overblijft. Toch zijn in de beide voorbeelden van *Vesly* de *podia* reeds zeer laag. In *Silchester* vond men er een van 7,5 voet (= ongeveer 2.25 M.), bij den door *Lehner* (p. 136) genoemden tempel van St. Aubin-sur-Gaillon een van 1.80 M. hoog. Om bij

die strook over de geheele lengte van het tempelfront zoo breed is. Iets dergelijks vonden we in de geraadpleegde litteratuur slechts bij den Mercuriustempel van Poitiers (*Hettner Nachtrag* Abb. 50 bij letter A, alwaar eveneens ± 2.5 M. breed) en, misschien, in de door *Vesly* op p. 154 (zie ook *Lehner* Taf. XXVI, Abb. 1) gegeven plattegronden.

Het zou voor de hand liggen in deze gevallen tot een trap ter breedte van het geheele tempelfront te besluiten, zoo niet dáár, waar *Vesly* de trap nog vond, deze gebleken was slechts een breedte van ongeveer $\frac{1}{3}$ van het front te hebben. We dienen deze zaak dus nader te beschouwen. Tweemaal was *Vesly* in de gelegenheid om de maten van gevonden traptreden te geven: diepte 50 c.M., hoogte 20 à 25 c.M. We kunnen trachten met

onze tempels *podia* van eenigszins behoorlijke hoogte te krijgen, zouden we dus het platform geheel moeten laten vervallen. Beter lijkt het ons een oplossing te denken als door de reeds genoemde, door *Vesly* op p. 154 afgebeelde plattegronden wordt gesuggereerd: alles wat van het breede fundament na aftrek van de *stylobaat* overblijft zou dan de onderlaag geweest zijn van een verticaal oprijzende, gemetselde verhooging, waarin vóór den ingang een smallere, tot aan of tot in de *stylobaat* doorlopende trap was uitgesneden. Zóó zouden er wel 4 à 5 treden kunnen zijn geweest.

In allen gevalle mogen we als vaststaand aannemen dat het breede fundament eens een tempelwaarts voerende trap heeft gedragen. We weten daardoor dat de ingang onzer tempels aan den ZO-kant heeft gelegen. Dit klopt weer met den elders gevonden regel dat de ingang steeds aan de Oostzijde of, bij niet zuiver naar de windstreken georiënteerde tempels als de onze, zooveel mogelijk Oostelijk was gelegen.

Wat de oriëntering betreft hadden we natuurlijk geen gelegenheid om wetenschappelijk-nauwkeurige metingen te doen verrichten als bij *Lehner* (p. 160—161) worden beschreven. Volgens de teekening wijkt de lange as onzer tempels een hoek van ongeveer 20 graden van de WO-lijn af. Deze afwijking is van dezelfde orde als bij *Lehner* wordt gevonden, doch is in ons geval naar het Zuiden, dáár naar het Noorden gericht. *Vesly* wijst erop (p. 121) dat dergelijke, dikwijls geconstateerde, afwijkingen van een zuivere NOZW-oriëntatie een gevolg van ritueele voorschriften zouden kunnen zijn. Ook *Lehner* schijnt (p. 161—162) aan zoo iets te denken. Zulks zou ons zeer goed van pas komen om in ons overigens zoo opmerkelijk regelmatig complex het hinderlijke verschil in oriëntatie van tempels en ombouw te verklaren. Allerlei verschijnselen immers doen aannemen dat onze ombouw de oriëntatie der omgeving, misschien zelfs die der geheele nederzetting, had. In onze teekening kunnen we daartoe wijzen op de richting van de hiervoor (p. 76) reeds kort besproken strook van natuursteen-zonder-specie, die over grooten afstand kon worden vervolgd en waarbij zich een tweede, dergelijke strook haaks aansloot. Maar daarenboven bleek overal waar, ook in de verdere omgeving, eenige richting bij de waargenomen verschijnselen viel te constateeren, deze steeds ongeveer die van een der buitenmuren van ons complex te zijn (zie bv. afb. 17). De oriëntatie van den ombouw zou dus door wat we tot op zekere hoogte „rooilijnen” kunnen noemen, zijn bepaald; de tempels echter volgens ritueel voorschrift daarbinnen uitgezet. De dubbele middengang moest zich toen welstandshalve wel naar de tempels richten en kwam dus schuin op de muren van den ombouw te staan. Een belangrijken steun voor deze opvatting meenen we achteraf in den plattegrond van *Silchester* (ook voorkomend in *Bonner Jahrbücher*, Heft 128 (1923), Taf. VII) te hebben gevonden. Men ontdekte daar, dicht bij de Oostpoort, niet alleen twee tempels van ons type binnen één omheinenden muur, maar kon ook de bouwblokken (*insulae*) der nederzetting omlijnen. De lange zijde der tempelomheining nu heeft zich daar blijkbaar naar de *insulae* gericht, doch de tempels hebben een eigen, afwijkende oriëntatie.

Eenige vondsten die ten Oosten dicht bij den N-tempel werden gedaan en bezwaarlijk van andere gebouwen afkomstig kunnen zijn, stellen ons in staat nog wat naders omtrent onze tempels te berichten. We vonden flinke brokken van mortelgietwerk met de bekende bijmenging van baksteengruis, verder vele stukken beschilderde pleister. Aangenomen mag dus worden dat, evenals elders, de vloeren uit mortelgietwerk bestonden en de muren met een beschilderde pleisterlaag waren bedekt. Eveneens in de nabijheid gevonden stukken

van het typische Romeinsche vensterglas kunnen erop wijzen dat de vensters beglaasd waren. Fragmenten van dakpannen werden overal gevonden, doch stukken van dakleien kwamen ook herhaaldelijk voor.

Bijzonder suggestief was de vondst van een fragment eener gegroefde kalksteenen zuilschacht. Een reconstructie van den omtrek ervan leverde voor den diameter de imposante maat van ongeveer 55 c.M. We weten niet waar dergelijke zuilen in het gebouw geplaatst waren, al werd dit stuk dan ook in de onmiddellijke nabijheid van de breede fundamentstrook, dus bij den ingang, van den Noordelijken tempel gevonden. Het fragment laat zelfs niet toe te bepalen of het al dan niet van een vrijstaande zuil afkomstig is. Maar in allen gevalle bewijst het dat we ons hier gerust een gebouw van „meer monumentaal karakter”, een product dus „eener architectuur van eenige beteekenis” mogen verbeelden ¹⁾.

De in het voorgaande besproken resten van twee Gallo-Romeinsche tempels zijn voornamelijk interessant om hare vindplaats; tot de kennis van het tempeltype konden ze weinig bijbrengen. Merkwaardig is onze vondst dan ook vooral door de gebouwrusten die rondom werden gevonden.

Aangenomen wordt dat tempelgebouwen als de onze steeds omgeven waren door een omheining, die rondom de behuizing der godheid een van de profane buitenwereld afgesloten tempelplein (*temenos*) vormde (zie bv. *Lehner* p. 158). Op zoo'n plein plegen dan kleinere bijgebouwen te liggen. Ook hier waren *temenoi* en bijgebouwen. Maar terwijl elders de *temenos* meestal door een enkelen muur, soms zelfs, naar het schijnt, slechts door een levende haag was omgeven, en de bijgebouwen tamelijk ordeloos over het tempelplein waren verspreid, vonden we hier ieder plein naar drie zijden op monumentale wijze afge-

1) Gedacht wordt hier aan een uitspraak, die in de eerste aflevering van het gezaghebbende nieuwe *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst* door FRANS VERMEULEN ('s-Grav., 1923) op p. 52 voorkomt. Ongetwijfeld kan aan gebouwen als het praetorium eener legerplaats (zie ook de reconstructie van een dergelijk, in het naburige Xanten gevonden, gebouw in *Bonner Jahrbücher* Heft 126 (1921)) en het hier besproken tempelcomplex, reeds om hun grondplan eenig monumentaal karakter worden toegekend.

Dat te Nijmegen overigens zoo weinig van Romeinsche „architectuur” getuigende overblijfselen worden gevonden, is daaraan te wijten dat dáár, als overal elders waar bruikbare natuursteen niet inheemsch is, het nageslacht al te ijverig gebruik gemaakt heeft van wat door de bouwvallen gratis werd geboden. Toch vond ik bij dit onderzoek, behalve het genoemde, nog andere fragmenten van zuilschachten (glad, gegroefd en geschubd, deze laatste waarschijnlijk van zg. Jupiterzuilen), daarenboven fragmenten van een zuilbasis, van een kapiteel en van sierbeeldhouwwerk van onbekende bestemming. Bij de uitbreiding der in de nabijheid gelegen stijfselfabriek „Hollandia” kwamen, vlak bij de Waal, in 1925 bij het graven van putten voor de betonpijlers waarop het nieuwe gebouw zou komen te rusten, te midden van allerlei Romeinsche rommel, zware fundamenten voor den dag en daarbij een flink stuk van een gladde zandsteenen zuilschacht van ± 60 c.M. diameter, waarin nog een dookgat aanwezig was.

Wat HOLWERDA in dit genre vond bij zijn onderzoek van de hoofdgebouwen der legerplaats herinner ik me niet. Maar zelf vond ik reeds vroeger in de buurt hiervan fragmenten van een paar zuilbasen en van twee kapiteelen, terwijl in 1927, bij den bouw eener villa op de plaats waar eens het praetorium stond, wederom fragmenten van architectonisch beeldhouwwerk voor den dag kwamen.

Ook bij de van de afbraak van het Valkhof afkomstige architectuurfragmenten is nog wel het een en ander van Romeinschen oorsprong te vinden.

sloten, en overigens alles vereenigd tot een ordelijk en gaaf geheel, zooals bij dit soort tempels in streken als de onze nog niet schijnt voorgekomen. Het lijkt dus dat hier een *modelcomplex* werd gevonden, een volkomen uitgegroeid specimen van een type, dat elders meestal niet tot volle ontwikkeling kwam.

Zooals op den plattegrond is te zien stond elk der beide tempels op een eigen, in hoofdzaak kwadraatvormig en aan alle zijden door muren omsloten plein. De afwijkingen van den zuiveren kwadraatvorm werden reeds vroeger aangegeven. Het N-tempelplein was in het geheel groot

45.75 45.50
tot × tot dus gemiddeld ongeveer 44.50 × 45.25 M.

43.00 44.75

Het Z-tempelplein

44.25 44.75
tot × tot dus gemiddeld ongeveer 43.25 × 44.50 M.

42.00 44.00

Van beide pleinen werd aan drie zijden door met de buitenmuren evenwijdig loopende binnenmuren een ongeveer 3.5 M. breede gang afgesneden. Met *Lehner* (p. 159) mag worden aangenomen dat deze binnenmuren *stylobaten* waren en dus slechts zuilen hadden te dragen, die een anderzijds op de buitenmuren rustend afdak schraagden. Dit verklaart dan tevens waarom, zooals vroeger (p. 77) werd vermeld, juist deze muren minder diep waren gefundeerd. We behoeven hier geen zware steenen zuilen geplaatst te denken, doch kunnen zelfs genoegen nemen met houten kolommen, zooals die het naburige Neerbosch, waar oudtijds veel eikenhout voorkwam, gemakkelijk kon leveren. Evenals rondom de tempels liep dus ook langs drie der zijden van elk tempelplein een open zuilengang. Op enkele plaatsen binnen deze gangen werden nog al wat resten van Romeinsche dakpannen gevonden, zoodat een afdekking met pannen waarschijnlijk kan worden geacht.

Omtrent den opstand valt uit onze waarnemingen verder niets af te leiden. Jammer genoeg was dus niet te achterhalen op welke wijze de bouwmeester partij getrokken had van de fraaie gegevens, die de bij den meest Noordelijken zuilengang aansluitende vertrekkenreeks en, vooral, de dubbele middengang hem ter verwerking gaven. Ook de publicaties betreffende de enkele gevallen (*Lehner, Marberg*) waarbij in Noordelijker streken dergelijke, zij het dan ook veel minder complete of minder regelmatig aangelegde gangen werden aangetroffen, leverden geene naar hier door analogie over te dragen gegevens.

Gelijk reeds op p. 76 is medegedeeld werd aan het ZO-uiteinde van den dubbelen middengang een zeer klein vertrekje (XII) aangetroffen. Dergelijke tegen den temenosmuur aangebouwde vertrekjes komen ook bij andere tempels voor. Men vindt ze daar verklaard als portiersloges of als bergplaatsen voor cultusbenodigdheden en kleinere wijgeschenken (als b.v. de bekende pijpaarden beeldjes, waarvan ook bij de hier besproken gravingen, doch op tamelijk grooten afstand van ons gebouw, meerdere fragmenten werden gevonden). Elders werd blijkens de gegeven afbeeldingen voor hunne binnenwerksche afmetingen gevonden:

Gusenburg (*Hettner*) 4.5 × 3.5 M.

Dhronecken (*Hettner*). 4 × 3 M.

la Mare du Puits (*Vesly*) . . 3.3 × 2.15 M.

terwijl in ons geval die afmetingen ongeveer 2.25 × 1.75 M. bedragen. Ons vertrekje is dus

wel bijzonder klein. Getracht werd daarom een andere beteekenis ervoor te vinden. Tegen een torentje echter, dat ook ter verstijving van den langen temenosmuur zou hebben kunnen dienen ¹⁾ (zie *Marberg*), pleit de geringe breedte der gevonden fundamentresten (60 c.M.) en daarenboven de overweging dat eerder aan de buitenzijde een tegendruk noodig was. Een kapelletje, waarin het beeld van de een of andere godheid zou hebben gestaan, kan men zich bezwaarlijk in het snijpunt van drie muren geplaatst denken.

Bij gebrek aan beter dienen we dus ook van ons vertrekje een portiersloge te maken. De plaats lijkt overigens voor een portiersloge, dus voor een ingang, niet ongeschikt. Vreemd blijft het dan echter, dat juist aan deze zijde de grond buiten het gebouw veelal zeer vuil en vet, daarenboven plaatselijk roodverbrand was en zeer veel beenderen bevatte. In 1921 werd er zelfs, vlak tegen den temenosmuur aan, een met een compacte massa van meerdere M.³ beenderen gevulde kuil gevonden, zonder dat er aanleiding was dezen afval daar in lateren tijd geborgen te denken. Waarschijnlijk zijn er nog wel andere toegangen tot de tempelpleinen geweest. Uit de teekening blijkt dat de gravingen voor desbetreffende veronderstellingen ruimte in overvloed hebben gelaten.

Een vertrekkenreeks met daarvoorliggenden gang, als aan de N O-zijde van ons complex voorkomt (I tot IX), vinden we ook in *Marberg* (Taf. II bij de letters i, k, l, m; zie ook *Hettner Nachtrag* Abb. 9 bij de letter O ¹⁾). Wel bleek ze daar bij een latere verbouwing ten deele verdwenen (*Hettner Nachtrag* p. 51), maar oorspronkelijk was ze zeker zóózeer aan de onze gelijk, dat beide voor eenzelfde doel moeten zijn gebouwd. Welk doel dit was blijkt in *Marberg* noch uit den ingewikkelden, blijkbaar door verschillende verbouwingen ontstaan, plattegrond ²⁾, noch uit de gedane vondsten. Te vermelden is alleen dat dáár de muren der vertrekken nog resten van een roode bepleistering droegen. De ontgraver van het *Marberg*-complex meent (p. 66) op grond der vondsten tot een vroegere bewoning dezer vertrekken te mogen besluiten. Mij lijken die echter, ook met het oog op de latere verbouwing, daarvoor zeer weinig karakteristiek, en in allen gevalle onvoldoende om op te wegen tegen het bezwaar, dat ginds, evenmin als hier, eenig spoor van kelders en, vooral, van verwarmingsinrichtingen werd gevonden.

De eigen vondsten binnen de vertrekkenreeks brachten evenmin licht. Resten van gebruiksvoorwerpen werden in de sleuven slechts gevonden op plaatsen, waar latere vergraving waarschijnlijk moest worden geacht. Vermeldenswaardig zijn alleen: de laag keien in den N hoek van vertrek VI, die als mogelijk overblijfsel van een bevloering reeds werd besproken; opvallend veel dakpanfragmenten in den Z hoek van hetzelfde vertrek en ten slotte in den N hoek van vertrek III een dáár symmetrisch ten opzichte van den muurhoek gelegen stuk tufsteen. Dit stuk was, alhoewel min of meer bewerkt, nog al onregelmatig van vorm. Zijn bovenvlak was ongeveer 30 × 35 c.M. groot, zijn hoogte 20 à 25 c.M., de afstand tot de resten der muren van het vertrek 23 c.M. Het lag met den vlakken, geheel schoonen onderkant op geheel schoonen leemgrond. Een tweede dergelijk stuk met eveneens geheel schoonen onderkant was in dezelfde sleuf en in de onmiddellijke nabijheid

1) A priori is het waarschijnlijk dat tegen de lange temenosmuren hier en daar steunberen waren aangebracht. Een ervan schijnt bij afb. 18, punt 4 gevonden. De aan de overzijde bij punt 5 gevonden flauwe fundamentrest heeft misschien ook een steunbeer gedragen.

2) Volgens DREXEL (l. c. p. 63 en elders) „leider schlecht untersucht“.

door de werklieden reeds uitgeworpen, de plaats waar het had gelegen viel niet meer te bepalen. Dwars door den gang vóór de vertrekkenreeks (vóór vertrek II) liep, evenwijdig aan den langen buitenmuur van het complex, een ongeveer 70 c.M. breed baantje van vuilen grond met vies-groene randen, dat door vuilwaterafvoer zou kunnen zijn ontstaan.

Ook over dit deel van den ombouw valt dus weinig zekers te zeggen. Toch schijnt een veronderstelling van meer algemeenen aard te mogen worden gemaakt. Het bijzondere van ons complex is zijn ordelijke en regelmatige aanleg. Zouden hier dan niet in de vertrekkenreeks *die* ruimten kunnen zijn samengebracht, die elders als afzonderlijke gebouwtjes onregelmatig over de tempelpleinen verspreid gevonden werden en daar als kapelletjes en bergruimten plegen te worden verklaard?

Tenslotte moet nog even de aandacht gevestigd worden op de van uit de hoeken van het complex vrij uitgaande muren van verschillende lengte, die, voorzoover kon worden nagegaan, alle met een naar binnen gerichte, rechthoekige knik eindigden. Slechts een dezer muren konden we geheel nagaan. Aan de beide Westelijk gelegen hoeken stonden groote hoopen metselsteen in den weg, waaromheen we alleen in het NW de knik nog op positieve wijze konden vaststellen. De ZO-hoek mocht met het oog op de bouwplannen in het geheel niet worden onderzocht. Waartoe deze uitsteeksels dienden is niet gebleken. Ook het *Marberg*-complex waarheen reeds herhaaldelijk werd verwezen, en waar op vele plaatsen dergelijke vrij uitstekende muren, ten deele ook rechthoekig geknikt, voorkwamen, leerde ons hunne beteekenis niet.

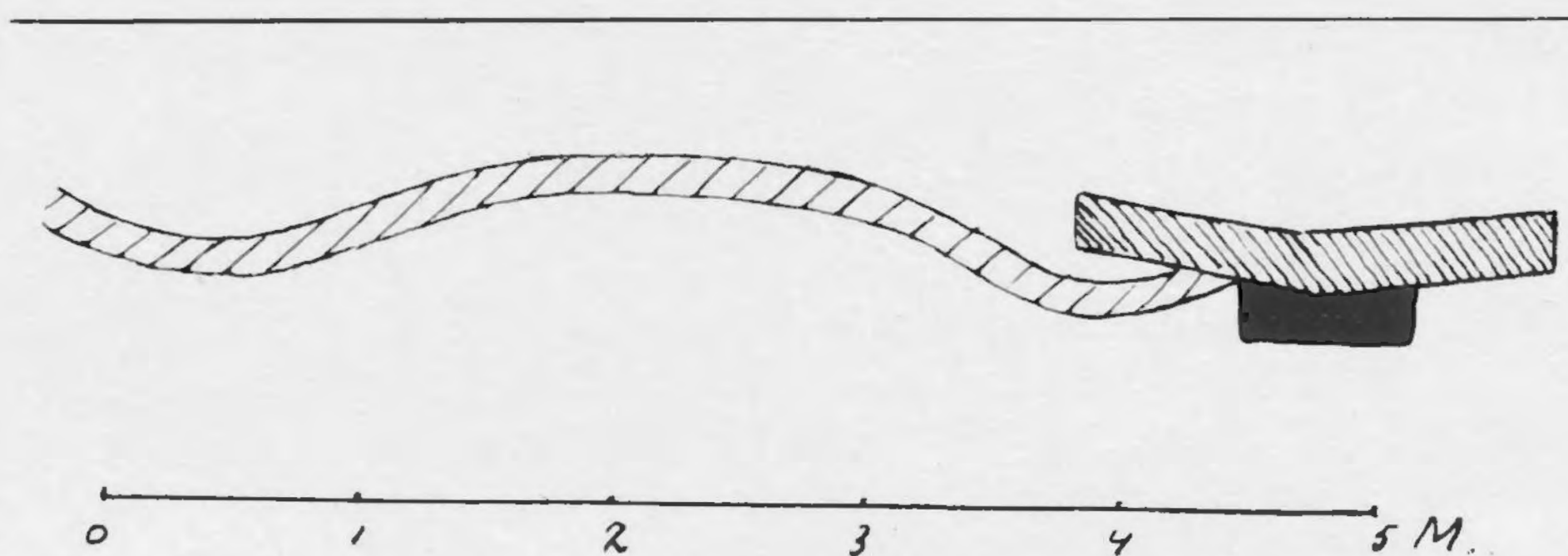
Dicht bij den NO-hoek van het complex en loodrecht op de korte zijde hiervan stond nog een muur, die op ongeveer 50 c.M. afstands van de door harceering aangegeven en hierna te bespreken strook plotseling eindigde.

In de omgeving wordt de aandacht wel het meest getrokken door de strook van natuursteen die aan de NO-zijde, op ongeveer 12 M. afstands, nagenoeg evenwijdig met den korten buitenmuur van het complex werd gevonden (afb. 17 en 18). Zij was ongeveer 2 M. breed, lag gemiddeld op ongeveer 85 c.M. beneden het maaiveld van 1920, dus op ongeveer 9.35 M. + A. P., en bestond uit flinke, niet door specie gebonden stukken van denzelfden natuursteen als we in de fundamentresten van het gebouw vonden. Allereerst werd zij in de rioleerings sleuven bij M en X in doorsnede waargenomen, daarna kwam zij tusschen deze beide punten bij de opzettelijke gravingen van 1920 op drie, door de porgaten van 1921 nog op eenige andere plaatsen voor den dag. De verhouding van de afmetingen der doorsneden klopt daarenboven met de door de genoemde waarnemingen aangegeven richting. Haar verloop in de Oostelijke helft van het terrein kan dus als vaststaand aangenomen worden. Op grond van eenige bij het maken der porgaten waargenomen verschijnselen schijnt ze in dezelfde richting ook over het Westelijk deel van het terrein te mogen worden doorgetrokken. Van een voortzetting ten Westen der voormalige Waterstraat is echter in de daar gegraven rioolsleuf niets gebleken. Bij F werd bij de rioleering een dergelijke laag doorsneden. Bij opmeting bleek deze een loodrecht op die der voorgaande staande richting te hebben. Zulks werd bevestigd door het bij een latere supplementaire rioleering nog even voor den dag komen van dezelfde strook (bij afb. 17, punt 6). Verder naar het Noorden kwamen we hier al spoedig in door het voormalig fort Oost-Indië geheel verstoorden grond.

Slechts op een enkele plaats, n.l. bij X, hebben we de doorsnede behoorlijk kunnen waarnemen. Bij M werd de laag onder een zeer ongunstigen hoek gesneden en bij F waren we reeds in den sterk oplopenden berm der (voormalige) Waterstraat, was de sleuf dus zeer diep en kon waarneming slechts door de gestelde bekisting heen geschieden.

Met welk doel deze laag werd gelegd is niet duidelijk geworden. Van de gebouwenresten onderscheidde zij zich door het ontbreken van metselspecie. Zij verraadde hare aanwezigheid dan ook niet door het reeds in den bovengrond voorkomen van afbraakresten of andere in het oog vallende verschijnselen. Bij M en X kon worden geconstateerd dat zich onder haar — in het midden en over ongeveer $\frac{1}{3}$ der breedte — een strookje zwarte, vuile grond bevond, alsof de steenenlaag voor waterafvoer had gediend. Deze indruk werd versterkt door de waarneming dat bij X de beide helften der laag naar het midden iets afliepen, en dus een vlakke goot vormden, waarvan het hart met dat van de zich eronder bevindende strook vuile grond samenviel. Dat bij M die hellingen niet opvielen, kan daaraan te wijten zijn dat ze door de richting der doorsnede waren verkleind en, mede tengevolge van het ruwe oppervlak der steenenlaag, dus niet werden opgemerkt. Daar ook hier geen waterpassing kon worden verricht, werd een eventueel verval niet nagegaan.

Gedacht werd aan de mogelijkheid dat onze steenenlaag tot een weg zou kunnen hebben behoord. Zoo we alleen de doorsnede bij X kenden zou een dergelijke verklaring zeer plausibel lijken. Een *schematische* voorstelling dier doorsnede, en wel zooals ze zich in den Westwand der rioleeringsleuf afteekende (in den Oostwand was ze minder duidelijk) wordt in fig. 24 gegeven. In den wand der sleuf bevond zich daar een eigenaardig

Afb. 24.

gevormde laag van met leem gebonden grint, bestaande uit een gewelfd middenstuk waarneven aan beide zijden een breede, gootvormige holte. De totale breedte der laag bedroeg ongeveer 4.5 M., de dikte varieerde van 15—25 cM. De straks besproken laag van natuursteen nam ten opzichte der grintlaag een zeer bijzondere positie in. Zij bedekte n.l. een groot deel van de N. grintgoot, zoodat de indruk werd gewekt dat er waterafvoer eerst door de grintgoot maar daarna door de goot van natuursteen was geleid ¹⁾. Dat de besproken grintlaag een natuurlijke formatie was, lijkt uitgesloten. In de rioolsleuf F D

1) Meer naar het Noorden liepen, dwars door de rioolsleuf O X D, nog twee, niet in de teekening opgenomen, komvormige greppels op een afstand van resp. 4 en 8 M. (hart op hart) van en evenwijdig aan de laag natuursteen.

kwam ze nog eens in denzelfden eigenaardigen vorm voor, en zelfs waren in den Noordwand dezer sleuf twee dergelijke lagen boven elkaar waar te nemen. De bovenste laag bevond zich op ongeveer 50 c.M. boven de onderste en was een weinig naar het Oosten verschoven. De Westelijke helften dezer lagen waren dientengevolge niet juist meer te scheiden, doch de beide Oostelijke teekenden zich duidelijk af en wekten ook bij andere beschouwers den indruk van resten van een weg te zijn. In de beide nog waarneembare, dus Oostelijke, grintgoten bevond zich een onregelmatige vulling van grijze leem; onder de onderste laag was de grond diepzwart.

Ondanks den in de doorsnede bij X gewekten schijn heeft echter toch de laag natuursteen met dezen grintweg(?) waarschijnlijk niets te maken. Bij M immers werd naast de steenenlaag geen grintlaag waargenomen en de van den NO buitenmuur van het gebouw vrij naar het NO uitgaande muur liep, zooals we straks zagen, bijna tot aan de steenenlaag door. Daarenboven brachten ten W. van X de porgaten wel grint naar boven, doch slechts aan de *overzijde* van de steenenlaag en zagen we de grintlaag dan ook ongeveer 6 M. Oostelijk van de natuursteen de sleuf F D doorsnijden.

Welke dan wèl de bedoeling kan zijn, die men met de grint- en steenenlagen heeft gehad, moet hier in het midden worden gelaten. Door de omstandigheden bleven onze desbetreffende waarnemingen te incompleet om hiervan uitsluitel te kunnen verlangen. Intuschen is het vreemd dat men, terwijl de fundamenten van het gebouw zelve geheel werden uitgebroken, *deze* steenen rustig heeft laten zitten. Men zou hierin een aanwijzing van lateren oorsprong, van een nieuw gebruik van het van de afbraak afkomstige materiaal kunnen zien. Maar sporen van een vroeger gebruik — bv. nog eraan vastgehechte mortelresten — werden aan de steenen niet waargenomen, en — vooral — de richting der belegde strook hield blijkbaar verband met het weggebroken gebouw. Ik zie dus geen andere verklaring dan dat de natuursteenlaag ten tijde van de afbraak nòg aan hare oorspronkelijke bestemming voldeed, en daarom waard geacht werd gespaard te blijven.

De ouderdom der grintlaag hangt tot op zekere hoogte met die der steenenlaag samen. Blijkens de afbeelding der doorsnede bij X werd gene vóór, of minstens gelijk met deze aangebracht.

Wat verder in den omtrek van het gebouw werd waargenomen kan meerendeels onbesproken blijven. Het gaat hierbij om diverse in de wanden der rioolsleuven waargenomen verstoringen van den natuurlijken toestand van den ondergrond, o. a. allerlei door de gravingen toevallig aangesneden afval- en puingaten. Eenig verband tusschen dit alles bleek ook op de kaart niet te leggen. En ware zulks wel het geval geweest, dan nog zou dit niet dan met het uiterste voorbehoud mogen zijn voorgebracht. Het omliggend terrein immers werd slechts door riool- en fundamentsleuven — van ons standpunt uit dus zeer onstelselmatig — onderzocht en groote stukken grond konden door onvoldoende diepte der gravingen hunne geheimen blijven bewaren. Bovendien kon de omvang der herhaaldelijk geconstateerde latere vergravingen niet worden vastgesteld. Een tusschen het zóó waargenomene gelegd verband zou dus licht bedriegelijk zijn geweest, en tot misvattingen hebben kunnen voeren, die door het nu voorgoed ontoegankelijk zijn van het terrein niet meer te redresseeren zouden zijn geweest.

Slechts op een drietal waarnemingen worde hier nog gewezen. De beide eerste betreffen

verdere resten van muurwerken. Ter plaatse van den achterbouw van het badhuis en van de ten Oosten hieraan grenzende woningen schijnen twee onderling evenwijdige muren in de richting van den langen buitenmuur van het tempelcomplex te hebben geloopt. Van beide werden over een lengte van ongeveer 7 M. sporen gevonden. Hun onderlinge afstand zal ± 12 M. hebben bedragen. Een ander muurspoor werd even ten Noorden van de Kanaalstraat gevonden (afb. 17, punt 7). Nog even kwam dáár bij het fundeeren der woningen een muurhoek voor den dag, waarvan de opening naar het ZW was gericht, en de beide muren wederom de hoofdrichtingen van het tempelcomplex schenen te volgen. Beide deze muurresten bestonden uit denzelfden natuursteen als die welke in het hoofdgebouw werd gevonden. Van geen van beiden werd in de nabijgelegen rioolsleuven een voortzetting waargenomen.

De derde vondst was van anderen aard en van grooter belang. In 1920 werd door de rioolsleuf BC (afb. 17) eerst een enorm, van ± 20 tot ± 30 M. van uit B zich uitstrekkend, afvalgat doorsneden, en daarna, in de laatste 10 M. vóór C, een grondlaag waarvan de doorsnede een zeer bijzonder profiel had.

Allereerst zagen we in het einde der sleuf onder den zwarten bovengrond over een lengte van ± 4 M. een, voorzoover waar te nemen, vlakke grintlaag van ± 15 c.M. dik, die ook in den eindwand der sleuf zichtbaar bleef. De beteekenis dezer grintlaag hier, vlak bij de van ouds bestaande Waterstraat, is onzeker. In de N- en Z-wanden der sleuf bevond zich onmiddellijk onder die grintlaag een veenachtige laag van ± 40 c.M. dik, die op hare beurt wederom een van onder komvormig begrensde laag van niets dan scherven dekte. Deze schervenlaag werd over een lengte van ± 6 M. waargenomen, haar grootste dikte bedroeg 40 c.M. Reeds terstond werd hier de indruk gewekt dat een waterplas ten deele met scherven was gedempt, en dat dus, daar een zoo groote massa scherven anders niet beschikbaar zou zijn geweest, een pottenbakkerij zich in de nabijheid moest hebben bevonden. Deze indruk werd versterkt door een nadere beschouwing der scherven zelve. Niet alleen waren deze nagenoeg alle van eenzelfde soort baksel, maar veelal behoorden ze ook tot potten van eenzelfde vorm (*O. R. L. N°. 31, Wiesbaden, typen 10 en 27*). Daarenboven schenen enkele ervan van misbaksels afkomstig te zijn.

Ook deze zaak kon toen voorloopig niet verder worden onderzocht. In 1921 echter werd, ten behoeve van den aanleg van een watervrijen kelder ter plaatse van het voorste, dus Noordelijke deel van het aan het Maasplein gelegen badhuis, een tot diep in den geboren grond reikend gat van ongeveer 16×9 M. gegraven. In de Westelijke helft hiervan bleek zich een enorm en zeer diep afvalgat te bevinden, dat aansloot bij wat in 1920 in de sleuf BC was waargenomen. Vele, ditmaal onmiskenbare, misbaksels van allerlei vorm — ook complete exemplaren — kwamen hier en in de onmiddellijke omgeving voor den dag. In de buurt van den ZO-hoek van Maasplein en Waterstraat moet dus in Romeinschen tijd een pottenbakkerij zich hebben bevonden. Nog eenige andere verschijnselen vinden hierin hunne verklaring. Vooreerst was in 1920 reeds tevoren, bij het graven der rioolsleuf in de ten Westen der Waterstraat gelegen Lekstraat (of in het overeenkomstige deel der Kanaalstraat — de desbetreffende aantekening schijnt verloren geraakt te zijn —), een toen raadselachtige, uitgestrekte en dikke laag van in deze buurt niet thuis behorende grijze leem doorsneden ¹⁾. Dezelfde soort leem vonden we ook in 1921 in de fundee-

1) Dergelijke „blauwe” leem komt ten Oosten der stad, b.v. in de buurt van den Kwakkenberg, voor.

ringssleuven van de meest-Westelijke woningen van het bij den Westkant van het badhuis aansluitend huizenblok en van enkele ten Zuiden daarachter gelegen muren. Ditmaal was de leem echter niet, zooals in eerstgenoemde laag, geheel zuiver en dus als voorraad voor de pottenbakkerij te beschouwen, maar vertoonde zij zich als een vervuilde en met scherpen doorspekte laag van ± 25 c.M. dikte, juist alsof op een drukbelopen plek veel leem was gemorst en tot een laag vastgetrapt. In de fundamentsleuf van de naar het Maasplein gekeerde gevels was deze leemlaag ten Oosten begrensd door eenige plat naast elkaar liggende zware Romeinsche tegels, die daar wellicht tot een bevoering behoord hadden.

Om redenen als vroeger vermeld kon dit alles niet verder worden nagegaan. De ovens der pottenbakkerij zijn dus, zoover ik weet, niet aangegraven. Op te merken valt nog alleen dat juist op deze plek meerdere fragmenten van vierkante aarden verwarmingsbuizen werden gevonden en dat de grond onder de tusschen de Lek- en Kanaalstraten aan de Westzijde der Waterstraat — dus in de onmiddellijke nabijheid — gelegen huizen sterk roodgebrand bleek.

Een kleine collectie van uit de besproken pottenbakkerij afkomstige misbaksels is sinds eenigen tijd in het Nijmeegsch gemeentemuseum tentoongesteld. De groote verscheidenheid van vormen bewijst dat men zich niet tot het fabriceren van enkele typen heeft beperkt, doch in allerlei behoeften heeft getracht te voorzien. Zoo zijn er wrijfschalen, een- en tweecorige kruiken, oorpotjes, kookpotten, borden, kommen, schotels, deksels en nog andere soorten in een of meer exemplaren aanwezig, enkele niet voldoende doorbakken, andere door te groote hitte kromgetrokken en gescheurd of tot een soort „Steingut” verhard. De kleur is meestal grauwgrijs, herhaaldelijk echter ook modderachtig-geel. Enkele zeer hard gebakken kruikhalzen bleven in de kern grauw, doch kregen een paarsbruin, glazuurachtig opperlaagje.

Hoe het normale product uitziet kon nog niet voldoende worden vastgesteld: het zoo omvangrijke Nijmeegsche materiaal zou daartoe moeten worden doorgewerkt. Blijkbaar is echter zoowel een grof als een terra-nigra-achtig soort vaatwerk bedoeld. Voorloopig meen ik tot het hier thuis behoorende fabrikaat te mogen rekenen een soort potten met grauwe kern, doch dofzwart, hier en daar modderkleurig gevlekt, oppervlak, en verder de eigenaardige lichtgrijze terra-nigra, waarvan speciaal in het Rijksmuseum—G. M. Kam een heele reeks van stukken aanwezig is. Opmerkenswaardig is het dat bij enkele fragmenten van mislukte kruiken de grijze kern met een koud-wit (verf-?)laagje is overtrokken.

Al werden in de buurt van onze pottenbakkerij het onderstuk van een lampenvorm ¹⁾ en eenige rijkversierde, een enkele maal niet geheel afgewerkt lijkende, fragmenten van uit pijpaaarde vervaardigd aardewerk gevonden, zoo geloof ik toch niet dat hier bijzonder fijne kwaliteiten zijn geproduceerd. Meer in het bijzonder zie ik geen aanleiding om hier de bakermat te denken van het fraaie, zg. Nijmeegsche aardewerk, waarop HOLWERDA (*Nederland's vróegste Geschiedenis*, 2^e druk (A'dam 1925) p. 175; *Die Römer in Holland* in

1) Zie voor een fragment van een dergelijken lampenvorm (voor zg. Firma-lampen) bv. *Mainzer Zeitschrift*, X (1915), p. 95, Abb. 15. Merkwaardigerwijze komt op den bodem in spiegelschrift een ten deele met opzet geheel uitgewischt, maar overigens scherp en duidelijk ingedrukt merk voor: STR.... LOESCHKE zag indertijd in onzen vorm een overtuigend bewijsstuk voor de praktijk van het afvormen der zg. „origineele Firma-lampen”, waardoor de overvloedig vele, onscherp gevormde en met onduidelijke stempelresten voorziene imitaties daarvan zouden zijn ontstaan.

XV^{er} Bericht der römisch-germanischen Kommission (Frankfurt a/M, 1926) p. 3) schijnt te doelen.

De vormen zijn tamelijk vroeg. Punten van vergelijking werden speciaal in het Domitiaansch-Trajaansche *Wiesbaden* (*Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches*, Bd. II, N°. 31) gevonden: borden in den trant van *aldaar* Pl. XIII, N°. 25; potten en diepe schotels als *ibidem* 10 en 27, 18, 21 en 24; Pl. XV, 48 en 49 (= *Arentsburg* ¹⁾), afb. 96, N°. 340—343); eenoorige kruiken als Pl. XIII, 22 en met ∞ -vormige monding in den trant van Pl. XV, 69 en 70; tweedorige kruiken als Pl. XV, 66 (= *Hofheim* ¹⁾), type 59) en varianten hiervan in de richting van *Hofheim* Abb. 68.8. Vermeldenswaardig lijken verder meerdere exemplaren van kommen in den trant van *Arentsburg*, afb. 92, N°. 133, en een reeks van meest kleine potjes in *ons* materiaal, doch van een vorm die sterk doet denken aan die van de bekende „kurkurnen” (*Haltern* ¹⁾), type 91).

Typische latere vormen schijnen niet aanwezig. Waarschijnlijk heeft onze pottenbakkerij dus alleen in het einde der eerste en het begin der tweede eeuw gewerkt. De nederzetting in haar geheel heeft, zooals we verderop zullen zien, langer bestaan. Zou hieruit misschien de grintlaag te verklaren zijn, waarmede we, zooals in het voorgaande werd gezegd, de verveende en met scherven gedempte waterplas gedekt vonden?

Een dergelijke tijdsbepaling klopt geheel en al met het voorkomen van aan deze pottenbakkerij toe te wijzen producten in de legerplaats van het 10^e legioen en de hiermee samenhangende vindplaatsen. Zelfs vonden we reeds jaren geleden binnen de toen nog niet ontdekte *castra* een lichtgrijze kruikhals met ∞ -vormige monding, die toen tot onze verwondering niet doorbakken bleek, doch nu als verdwaald misbaksel gevoegelijk kan worden verklaard.

Reeds in 1909 werd door LOESCHKE (*Haltern*, p. 299) de meening uitgesproken „dass starke eigene Töpferei in Nymwegen bestand”. Het latere onderzoek schijnt deze uitspraak — zij het dan ook al niet op zoo overtuigende wijze als in Xanten — geheel te bevestigen. Aangenomen mag immers worden dat de voor het vroegste Romeinsche Nijmegen (of liever: voor het *Oppidum Batavorum* en wat hieraan annex was) zoo karakteristieke, hooge, slanke potten van het type *Haltern* 84 ter plaatse zijn gefabriceerd (*Haltern*, p. 280). Hetzelfde moet het geval geweest zijn met het aardewerk, dat om zijn vindplaats meer speciaal „het Nijmeegsche aardewerk” pleegt te worden genoemd. Specimina van dit door materie en elegante vormen zoo fraaie en interessante fabrikaat worden binnen de legerplaats geregeld gevonden, zoodat we ook dit in het einde der 1^e en het begin der 2^e eeuw moeten dateeren. De voor dergelijk baksel geschikte kleisoort ware wellicht ten ZO van Nijmegen te vinden.

Als derde Nijmeegsch product kwam zich hierbij dan dat der in het voorgaande besproken pottenbakkerij voegen. En van nog een vierde werd eenige maanden geleden, door de vondst van een onnoozele scherf, de Nijmeegsche herkomst op voorloopig voldoende wijze vastgesteld. Bedoelde scherf (thans in het Nijmeegsche gemeentemuseum) is een betrekkelijk klein fragment van den rand van een flinke wrijfschaal van het gewone type

1) Dr. J. H. HOLWERDA, *Arentsburg, een Romeinsch militair Vlootstation bij Voorburg* (Leiden 1923)
E. RITTERLING, *Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus* (*Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung*, Bd. 40 (1912)); S. LOESCHKE, *Keramische Funde in Haltern. Mitteilungen der Altertums-Kommission für Westfalen*, V (1909).

met horizontalen rand, doch in een baksteenachtig aardewerk uitgevoerd en met een stempel der *Legio Decima Gemina* gemerkt. Dergelijk aardewerk komt in dikwijls karakteristieke vormen binnen de legerplaats geregeld voor. Daar het 10^e legioen te Nijmegen was gelegerd en tevens, ook reeds in Romeinschen tijd, in de buurt dier stad een belangrijke baksteenindustrie bestond (zie bv. L. J. F. JANSSEN in *Oudheidkundige Mededeelingen* IV (1846) en andere publicaties), ligt het voor de hand ook dit baksteenachtige product tot de Nijmeegsche fabrikaten uit den tijd der legerplaats te rekenen.

Het Nijmeegsch gemeentemuseum bezit eenige inscripties en beeldhouwwerken, waarover na het voorgaande het een en ander dient te worden gezegd.

Op de eerste plaats komen hiertoe in aanmerking de *Andromeda* (of *Hesione*) afgebeeld door *Espérandieu* onder N°. 6632, en de inscriptie C. I. L. XIII N°. 8716 ¹⁾. Deze stukken maakten in de 17e eeuw deel uit van de wijdvermaarde collectie van Romeinsche oudheden, die door de SMETII (vader en zoon) te Nijmegen was bijeengebracht. Hieraan is het te danken dat we in de door den zoon uitgegeven beschrijving dier verzameling ²⁾, zij het dan bij uitzondering, iets naders over de herkomst vinden. Betreffende de *Andromeda* op p. 97: *Lapis sepulchralis cum figura foeminae nudae stantis, manibus sublatis inter serpentem a dextris et vasculum super tripode a sinistris. Lapis iste anno 1630 infra urbem ad ripam fluminis intra muros veteris Sacelli in agro Camerae Lennepiae proximo inventus et ex musaeo nostro in curiam publicam translatus.* Betreffende de inscriptie op p. 94—95: *Lapis inventus anno 1630 die 25 Novembris infra urbem intra muros veteris Sacelli in agro Camerae Lennepiae proximo; in lapide illo olim stetit statua viri nudi, cuius brachium alterum fractum; gradus ad aram istam lapideam ex topheo et silicibus argilla lutatis erant fundati. Inscriptio autem eiusmodi:*

I. O. M. / L I. C I N I. V S. S E R A / N V S / V. S. L. M. ³⁾

Bekend is dat de „Lennepkamer” in de lage landen ten Westen der stad, misschien zelfs in de onmiddellijke nabijheid van ons gebouw, was gelegen. Daarenboven namen zij, die vroeger over het Romeinsche Nijmegen schreven, op gezag van IN DE BETOUW aan dat de *muri veteris Sacelli*, waarvan SMETIUS gewaagt, resten van een Romeinsch tempeltje waren. Niet te verwonderen is het dus, dat in de beide genoemde ons door de eeuwen heen bewaard gebleven stukken aanvankelijk welkome overblijfselen van onzen tempelbouw werden gezien.

Bij het ter dezer gelegenheid nog eens napluizen der oude litteratuur werden echter teleurstellende ervaringen opgedaan. Voorloopig hebben we alleen de kwestie van het

1) EM. ESPÉRANDIEU, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*, Tome 9e (Parijs 1925).

A. DOMASZEWSKI, *Inscriptiones Germaniae inferioris* in *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Vol. XIII, 2a pars, fasc. II (Berlijn 1907).

2) J. SMETIUS, *Antiquitates Neomagenses sive notitia rarissimarum rerum antiquarum, quas in veteri Batavorum Oppido studiose comparavit Johannes Smetius, pater et filius* (Nijmegen 1678). Afbeeldingen van vele der hier te bespreken stukken óók bij het meermalen aan te halen artikel van R(EUVENS) in het tijdschrift *Antiquiteiten*, Dl. 2, 2e st. (Groningen 1823) p. 206 e. vlgg.

3) Voor den tekst der inscripties wordt hier en verderop het C. I. L. gevolgd. Op ongewone lettervormen e. d. wordt echter niet gelet.

z. g. Romeinsche tempeltje te beschouwen. Vooropgesteld moge worden dat het karakter, dat het optreden der beide SMETII en van hun epigoon IN DE BETOUW onmiskenbaar heeft, ons waarborgt dat de aanwezigheid van een herkenbaar Romeinsch gebouw, en zeer speciaal die van een „heidenschen” tempel, door genoemde schrijvers en hun dichtlievende vrienden *ad maiorem Oppidi Batavorum gloriam* duchtig zou zijn uitgebuit. Tenzeerste valt het dan op dat bij SMETIUS Sr. over deze zaak niet het minste, bij SMETIUS Jr. alleen de sobere vermelding van zekere *muri veteris Sacelli* in de aangehaalde passages der *Antiquitates* is te vinden; dat daarenboven IN DE BETOUW aanvankelijk óók uiterst gereserveerd spreekt van *muri veteris Sacelli* (in *De Castris Veteribus* van 1783)¹⁾, van *fani ruinae* (*De Aris et Lapidibus votivis*, 1783), van „puinhoopen eener oude Capel” (*Kronijk*, 1785), van „oud steenwerk” (*Vertaaling en korte Uitlegging*, 1787), van *fani ruinae* (*Annales*, 1790), en dat eerst veel later (1802—1804, dus 125 jaar na het verschijnen der *Antiquitates*) dit alles Romeinsche allures gaat aannemen.

Voor het eerst zien we ze deze vertoonen in de bekende passage op p. 6 van IN DE BETOUW's *Iets betreffende de gevondene Oudheden op de Winseling, enz.* (1802), waar ons tempeltje wel niet uitdrukkelijk Romeinsch wordt genoemd, maar toch in zoodanig verband is geplaatst dat een Romeinsche oorsprong ervan wordt gesuggereerd. Daarna komt het *Bijvoegsel tot de Lotgevallen van den gewezen Burgt* van denzelfden schrijver (1804), waarin op p. 10 en 11, bij een curieuse poging om den Romeinschen oorsprong der *beide* burchkapellen (de Karolingische en de Romaansche van BARBAROSSA) te bewijzen, in een voetnoot wordt gezegd: „Veel overeenkomst met deeze Capel aan de Oostzijde (d.i. die van BARBAROSSA) „heeft gehad een *Fanum* van gelijke ronde gedaante, doch merkelyk kleiner van omvang, „gestaan hebbende op de Winseling niet verre van de Waal, welks gewelfsel en andere „daarbij gevondene oudheden in den jaare 1660 zijn vereerd geworden aan Vorst „Maurits van Nassau, Stadhouder van Cleef”, en verder nog naar eenige andere, blijkbaar Romeinsch geachte *fana* wordt verwezen. We vinden hier dan meteen plotseling geheel nieuwe gegevens vermeld: het *sacellum* had een ronde gedaante en zijn gewelf was nog in 1660 aanwezig. Vreemd lijkt het dat nog in het begin der 19^e eeuw, zonder dat van eenig nieuw onderzoek sprake is, nog nooit tevoren vermelde bijzonderheden voor den dag konden worden gebracht. Wáár IN DE BETOUW ze vond blijkt nergens. Terwijl hij overal elders zeer vrijgevig is met verwijzingen naar werkelijke of vermeende bewijsplaatsen, wordt hier zelfs geen mysterieus *M. S. Smetianum* of iets dergelijks aangehaald.

Nog vreemder wordt de zaak, wanneer we kennis nemen van een nadere bijzonderheid, die door IN DE BETOUW op p. 25 der reeds genoemde verhandeling van 1802 wordt medegedeeld: alvorens naar Kleef te worden gezonden had het tempelgewelf eerst nog tot „gewulfsel boven dezer Stadthuyses oude Secretarij” gediend. Bezwaarlijk kan men zich een gewelf voorstellen, dat tot tweemaal toe opnieuw kon worden gebruikt. Daarenboven is het a priori ook slecht aan te nemen, dat nog in de 16^e of 17^e eeuw, onder den rook der stad, temidden van bouw- en weiland, zóó aanzienlijke resten van een *Romeinschen* tempel zichtbaar zouden zijn geweest. We zagen in het voorgaande maar al te duidelijk, dat uit piëteit een dergelijke sta-in-den-weg niet zou zijn gespaard gebleven.

Dit alles komt zich hier nu voegen bij den algemeenen indruk van onbetrouwbaarheid,

1) Zie voor de volledige titels van deze en andere werkjes van IN DE BETOUW b. v. P. GOUDA QUINT, *Grondslagen voor de Bibliographie van Gelderland* (Arnhem 1910).

dien men van het bestudeeren van IN DE BETOUW's talrijke geschriften noodzakelijk mede-neemt. Niet alleen zien we dezen schrijver herhaaldelijk op grove wijze plagiaat plegen en, blijkbaar ten bate van de carrière van den zoon, het auteurschap zijner geschriften camoufleren¹⁾, maar ook, en vooral, kunnen we hem telkens weer op slordigheden, onjuistheden en ongegronde beweringen betrappen. Eenige duidelijke voorbeelden hiervan zullen in het vervolg van zelve ter sprake komen. Ik meen dus me in zake het *sacellum in agro Camerae Lennepiae proximo* aan de simpele mededeeling van SMETIUS Jr. te moeten houden en de door IN DE BETOUW daaraan gehangen franje naar het rijk van fantasie en legende te moeten verwijzen.

Aannemelijker nog wordt deze meening door de omstandigheid dat de oorzaken van IN DE BETOUW's vergissing vrijwel aan te geven zijn. Ter zijner verontschuldiging dient allereerst erkend te worden dat het geciteerde vondstbericht op p. 94 en 95 der *Antiquitates* hem wel eenige aanleiding kon geven om aan een tempel te denken. Het vertelt immers van een altaar en een godenbeeld dat eens daarop prijkte, liggende gevonden bij het fundament eener van trappen voorziene verhooving. Voor de fantasie van den 18^e-eeuwer moet dit rijkelijk voldoende zijn geweest om een altaar in den trant van latere tijden te zien, bekroond door een beeld en staande binnen een tempel op een verhooving, waarheen trappen opwaarts voerden. Toch was ook IN DE BETOUW, die zeer vele jaren lang als magistraatspersoon geregeld ten stadhuisse verkeerde, noodzakelijkerwijze een omstandigheid bekend die hem bij wat meer nuchterheid aan de juistheid van zulk een verbeelding had moeten doen twijfelen. Wel was de *statua viri nudi* toen reeds verdwenen (ook in de 17^e-eeuwsche catalogjes van het Museum Smetianum²⁾ vinden we deze niet vermeld), doch het altaar is tot den huidigen dag bewaard gebleven en was van 1670 tot 1911 in een der binnenmuren van het Nijmeegsche stadhuis ingemetseld. Het meet alles inbegrepen in de hoogte 41, in de breedte 26 c.M., en zou dus met zijn slordig gekapt opschrift op een zoo verheven plaats een dwaas figuur gemaakt hebben.

Een andere, sprekender omstandigheid echter was door de inmeteling aan IN DE BETOUW's waarneming onttrokken en kwam eerst door de overbrenging van den steen naar het huidige gemeentemuseum voor den dag. Zelfs de betrouwbaarheid van SMETIUS Jr. — of beter die van zijn zegsman, daar hij zelf in 1630 nog niet was geboren — komt door haar even in het gedrang. De bekroning van het „altaar” immers is geheel die van een normalen offersteen, en toont dan ook niets dat erop wijzen kan dat een beeld erop bevestigd zou

1) Zie hieromtrent speciaal de mededeeling van REUVENS in het tijdschrift „Antiquiteiten” (1823) p. 287.

2) Behalve de *Antiquitates Neomagenses* nog: *Pinacotheca seu Notitia rarissimae supellectilis antiquariae et praestantissimae flavissae Romanae, privato liberali pretio, plurimoque labore . . . Johannis Smetii P. M. . . . trium et triginta annorum curriculo in veteri Batavorum Oppido collectae* (Noviomagi Batavorum, ex typographia Regneri Smetii J. F., z. j. 4°); *Thesaurus antiquarius Smetianus seu Notitia elegantissimae supellectilis Romanae et rarissimae pinacothecae antiquariae, privato liberali pretio plurimoque labore . . . Johannis Smith a Kettenis trium et triginta annorum curriculo in veteri Batavorum Oppido collectae* (Amstelodami, apud Reinerum Smetium J. F., z. j., kl. 8°); *Supellex antiquaria Dni Johannis Smethii Antiquarii Neomagensis (dum viveret) celeberrimi* (achter den *Catalogus variorum et insignium librorum . . . Dni Johannis Smethii, P. M. . . . quorum auctio habebitur in aedibus Petri Leffen, bibliop. Leydens. . . . ad diem Mercurii, qui erit X Septemb. 1653, stylo novo* (Leiden 1653, 4°)).

Van elk van deze zeldzame werkjes berust een exemplaar in de bibliotheek van het Nijmeegsch gemeentemuseum.

zijn geweest. Ten overvloede wordt de onwaarschijnlijkheid van dit laatste m. i. ook aangetoond door de titelplaat der *Antiquitates*, waaraan zekere documentaire waarde niet kan worden ontzegd ¹⁾. We zien daar ter halver hoogte links een voorstelling van de onmogelijke wijze waarop volgens SMETIUS de *statua* boven op het altaartje zou hebben gebalanceerd.

Onze afbeelding 20 doet ten slotte nog zien dat dergelijke „altaren” een heel wat nederiger rol bij den eeredienst speelden: zij staan daar in den open tempelomgang tegen de buitenmuren der cella als wijgaven opgesteld. (Zie hiervoor ook F. DREXEL, *Die Götterverehrung im römischen Germanien* in *Vierzehnter Bericht der römisch-germanischen Kommission*, (1922) p. 64).

Het raadselachtige gewelf is blijkbaar het product eener minder onschuldige vergissing van IN DE BETOUW en schijnt hem in deze definitief in de war te hebben gebracht. In het reeds genoemde werkje van 1802 publiceerde hij op p. 23 e. vlgg. de vondst van een drietal raadsbesluiten, die hij belangrijk genoeg achtte om ze naar een gewaarmerkt afschrift in extenso te doen afdrukken. Het lijkt gewenscht hem hierin te volgen, ook omdat die besluiten een merkwaardigen kijk geven op de wijze waarop, zelfs nog ten tijde der SMETII, de magistraat met de *vestigia antiquitatis* harer stad pleegde om te springen.

R. B. 12 Juli 1660: „Is vorders geresolveert ende goetgevonden den Heere Prince „Maurits, Stadthouder des Vorstendoms Cleve, te presenteren ende te vereeren seeckere „ende verscheydene groote steenen, gelegen alhier buyten de Heselpoort in de Gasthuysweide, met noch een groote steene back bij forme van een dootkist, dewelcke mijn Heeren oordelen sijn Furstel. Gn. aengenaem te sullen sijn”.

R. B. 20 Juli 1660: „In den Raadt voorgecomen sijnde, dat den Doorluchtigen Furst „Maurits van Nassau, Stadthouder des Vorstendoms Cleve ende Graeffschap Marck, met „sonderlinge aengenaemheyt ende contentement aengenomen hadde die bij een Eerb. Raadt „aen Sijne Furstel. Doorlt gepresenteerde groote steenen uut de Gasthuysweyde, ende dat „denselven verder veroblighiert soude connen worden, mits Hoochgedachte Vorst nog eenige „andere oude ende groote, oock stucken van antiquiteyten, sercken ende andere fragmenten „aangeboden ende vereert wierden, om geemployeert ende tot cieraet gebruyckt te worden „in den Diergaerde ende fonteine onder Cleeff aen des Vorsten springhberch, tot uutnemende plaisier ende geneuchte van alle curieuse ende van verre comende lijffhebbers „ende toesienders; is bij een Eerb. Raadt goetgevonden ende geresolveert Welhoochgedachten „Vorst nochmaels aen te bieden ende te versoecken in aengenaemheijt gelyve aen te

1) Hierop komt allereerst, duidelijk herkenbaar, het fragment *Espérandieu* N°. 6623 voor. Verder het inscriptiefragment C. I. L. XIII, N°. 8714 en het *falsum* ibid. N°. 1329*, beide geheel overeenkomstig de afbeeldingen die ons in een H. S. der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek (N°. 768) zijn overgeleverd. Voorts zien we er bv. het Egyptisch beeldje dat in *Thesaurus* en *Pinacotheca* als *urna sepulcralis ex alabastrite cum inscriptione Aegyptiaca et operculo Isidis forma* voorkomt.

Het altaartje met de *statua viri nudi* draagt er verkeerdelijk een met DEO SILVA.... beginnend opschrift. Een dergelijke inscriptie is voor Nijmegen niet bekend (zie echter de aantekening bij C. I. L. XIII, N°. 8718). Dat we dergelijke onnauwkeurigheden niet al te ernstig behoeven op te nemen, bewijst een in het Nijm. gemeentemuseum aanwezige proefdruk der tusschen pp. 126 en 127 der *Antiquitates* ingevoegde plaat, waarop eenige vrijheden, die de graveur zich had veroorloofd, door Smetius zelve zijn gecorrigeerd.

„nemen verscheide nieuwe uitgevondene groote steene backen, sercken, het oudt gewulffsel „boven deses Stadthuyses oude secretarie ende wat voor diergelijke fragmenten meer „bijeengebracht connen worden, om die Sijn Furst. Doorlt met den eersten op Cleve toe „te senden ende presenteren te laten”.

R. B. 21 Juli 1660: „Noch eenige groote ende oude steenen, backen, sercken, beelden „ende andere fragmenten opgesocht ende uitgevonden, hebben mijn Heeren Sijn Furstel. „Doorlt Prins Maurits op Cleve toevoeren ende tot een vereeringe presenteren laten”.

Bij het „oudt gewulffsel boven deses Stadthuyses oude secretarie”, dat in het R. B. van 20 Juli voorkomt, vinden we nu bij IN DE BETOUW op p. 25 de aantekening „zijnde „steenwerk van het *sacellum* of tempeltje op de Winseling (waarin in 1630 de bekende vondsten werden gedaan),” zonder dat daarvoor eenige bewijspplaats wordt gegeven. De eenige verklaring is wel dat IN DE BETOUW hier slordig heeft gelezen, en daardoor conclusies, die uit het R. B. van 12 Juli waren te trekken, ten onrechte op de in het R. B. van 20 Juli genoemde zaken heeft toegepast. In het eerste toch is sprake van een aantal antiquiteiten die in de Gasthuisweide buiten de Hezelpoort¹⁾, d. w. z. in de buurt van Winseling en Lennepekamer, en dus ook in die van SMETIUS' *sacellum*, lagen. In het andere echter wordt een allegaartje opgesomd, dat in tweede instantie voor den prins was bijeengebracht en waartoe, met steenen bakken, zerken en andere zaken van niet aangeduide herkomst, ook het gewelf der oude stadssecretarie (dat bij de in die dagen plaats gehad hebbende verbouwing van het stadhuis was afgebroken) behoorde.

De herkomst der in 1804 plotseling opgedoken ronde gedaante valt slechts flauw te vermoeden. Misschien heeft IN DE BETOUW nog iets over den vorm der, nu in raadselen gehulde, oude secretarie geweten en het aangedurfd daaruit, via het besproken gewelf, tot den vorm van den tempel te besluiten. Ook met het oog op de eigenaardige vorm, die hiertoe aan dat oude secretarielokaal zou moeten worden toegekend, is dit echter al zeer onwaarschijnlijk. Meer kans op waarheid heeft voor mij het volgende. De eenige maal dat de gedaante — en dan als terloops — ter sprake komt, is die waar zij moet helpen om aan den ouden keizersburcht den additioneelen luister van twee „heidensche kapellen” te bezorgen. Te denken valt daarom aan de vereering, die IN DE BETOUW voor dien burcht als monument van Nijmegen's oude glorie had, en aan den strijd, dien hij in de 90er jaren der 18e eeuw voor het behoud van „dit alleroudst en vermaardst gebouw op den Bataavischen grond” voerde. Zou het niet een bij dezen strijd opgedaan *idée fixe* kunnen geweest zijn, dat den ouden man de bij zijn opzet zoo fraai passende bewering deed neerschrijven?

Ik heb gemeend deze kwestie hier uitvoerig te moeten behandelen, daar tot nog toe aan IN DE BETOUW blindelings veel te veel vertrouwen is geschonken, en hierdoor speciaal betreffende de *muri veteris sacelli* van SMETIUS veel verwarring is gesticht. Zoo kwam VAN SCHEVICHAVEN ertoe om in den derden bundel zijner *Penschetzen uit Nijmegen's Verleden* op p. 78 den bekenden, te Rome nog bestaanden, ronden Vesta-tempel ter vergelijking

1) De Gasthuisweide is de latere naam voor wat in de 16e eeuw nog „de Mars” werd genoemd. Het is de groene plek die op de kaart van VAN DEVENTER onmiddellijk beneden de stad langs de Waal is te vinden. Hare begrenzing wordt ten deele nog aangegeven door het overblijfsel van den ouden Marsdijk, dat tegenover de Waalstraat aan de Noordzijde van den Weurtschen Weg tot nog toe behouden bleef.

aan te halen, en zelfs om in den tweeden bundel de autoriteit van IN DE BETOUW naast of boven die van het Raadsignaat van 1660 te stellen ¹⁾.

Tot slot moge voor de besproken *muri veteris sacelli* een veel meer voor de hand liggende verklaring worden gegeven. In de 16^e eeuw stonden, zooals dat in Katholieke streken waar de Hervorming niet zoo fel ingreep, nog het geval is, in den omtrek der stad, op de velden en langs de wegen, vele bidkapellen die, sinds de nieuwe leer heerschte, hetzij door geweld, hetzij door verwaarloozing, tot verval kwamen ²⁾. In de 16^e eeuwsche schepenprotocollen vinden we dat in het Heessche Veld — dus in de in deze bijdrage besproken streek — er minstens drie stonden, respectievelijk aan *St. Quirinus*, *St. Theobaldus* en het heiligenpaar, de *duo Ewoldi* gewijd. Het is mij niet gelukt de juiste ligging dezer gebouwtjes te bepalen. Maar SMETIUS kan de resten van zoo een hebben bedoeld. Hun materiaal zal de hebzucht niet zoozeer hebben gewekt, en de bijna zonder uitzondering Katholiek gebleven landelijke bevolking van het Schependom zal zich ook overigens daaraan niet licht hebben vergrepen.

Een tweede groep van beeldhouwwerken, die hier ter sprake moet worden gebracht, omvat drie onthoofde, zittende Jupiterbeelden (*Espérandieu* Nos. 6618, 6620 en 6621), het middenstuk eener geschubde kolom waarop in relief het bovenlijf eener Minervafiguur is aangebracht (*Espérandieu* N°. 6619) en eene *columna marmorea pedes quinque alta atque unum cum dimidio crassa, instar cylindri oblonga et rotunda, in qua externe caelatum eminet maiori forma signum pudendum seu virile membrum horrendi Idoli, Dei nimirum Hellespontiaci vel Priapi* (*Antiquitates* p. 78). De vier eerstgenoemde stukken worden nog in het Nijmeegsche gemeentemuseum bewaard, het laatste is, waarschijnlijk ten gevolge van het erop voorgestelde, verdwenen. De drie Jupiterbeelden zijn van het soort dat langs den Rijn veel is gevonden en voor den handel *en gros* schijnt te zijn gefabriceerd ³⁾. Het kolomfragment met de Minerva behoorde blijkbaar tot een zuil, waartegen drie godheden boven elkaar in relief waren aangebracht, en waarop een der voornoemde of een dergelijke Jupiterbeeltenis eens was opgesteld ⁴⁾.

IN DE BETOUW wil ons doen gelooven dat alle deze stukken ten deele vóór, ten deele in 1630, óók onder de puinhoopen der oude kapel bij de Lennepekamer werden gevonden (*Kronijk* (1785), p. 174). Na wat in het voorgaande werd gezegd, heeft deze mededeeling voor ons reeds een groot deel harer waarde verloren. Wonderlijk is het echter dat vóór 1783 (*De Castris Veteribus* (1783) p. 36) alleen over de Priapusvoorstelling iets is te vinden. Daarenboven geeft IN DE BETOUW zelve in het zoeven genoemde werkje als vindplaats

1) Zie ook zijn bijdrage *Vraagstukken in de geschiedenis van Nijmegen's voortijd* in *Bijdragen en mededeelingen van Gelre*, dl. IX (1906). Curieus is het in het reeds aangehaalde artikel van REUVENS te lezen dat onze Andromeda gevonden werd „in het puin van een groot gebouw, vlak aan den oever, „welk SMETIUS als een kapelletje (sacellum) beschrijft”. *Fama crescit eundo!*

2) Zie o. a. het opstel van VAN SCHEVICHAVEN: *Bidkapellen buiten onze stad* (*Penschetsen*, III, p. 90 e. vlgg.), waarin echter, door foutieve lezing der betreffende teksten, meerdere onjuistheden voorkomen.

3) Zie HANS LEHNER. *Das Provinzialmuseum in Bonn. Abbildungen seiner wichtigsten Denkmäler*, Heft I (Bonn 1905), Taf. XXIV, Nos. 1, 2, 3 en 4; *Führer durch die Skulpturen- und Antikensammlungen des Museums Wallraff-Richartz in Cöln* (Cöln 1911), afb. tegenover p. 22; *Germania Romana, ein Bilderatlas*, 1e Auflage (Bamberg 1922), p. 57, Nos. 1, 3, 4.

4) Zie HANS LEHNER, *a. v.* Taf. XXV, N°. 4; *Germania Romana, a. v.* p. 57, Nos. 1 en 6.

der drie Jupiter's nog slechts: *infra Neomagum ad Vahalim* en laat hij daar die van het *lapideum Minervae simulacrum* (d. i. het kolomfragment) geheel onbepaald, terwijl hij toch in *dezelfde* voetnoot van de *imago foeminae nudae* (d. i. de reeds besproken Andromeda) wèl, en uitdrukkelijk, vermeldt dat ze *intra muros veteris sacelli etc.* werd gevonden. Erger nog wordt het, wanneer we denzelfden schrijver in de *Vertaaling en korte Uitlegging* van 1787 op p. 94 zien verklaren, dat het „borstbeeld van Minerva” (d. i. wederom ons kolomfragment, waarvan toen door de inmeteling niet veel meer dan de Minervafiguur was te zien) *binnen de stad* Nijmegen werd opgegraven.

Toch hebben we ons nog de moeite getroost om de door IN DE BETOUW op de aangehaalde bladzijde der Kronijk in een voetnoot aangegeven literatuur na te slaan. De aangehaalde capita van CANNEGIETER, *De Brittenburgo* (cap. XII) en *In Postumo* (cap. XVI)¹⁾ kunnen slechts dienen om de onthoofding der Jupiterbeelden te verklaren. Hetzelfde is het geval met *Thesaurus Antiquarius* p. 11 en 17 (zie de voetnoot op p. 95) omdat daar alleen de opsomming van in het Museum Smetianum aanwezige losse hoofden van goden en andere beelden ter zake kan dienen. Met JO. VAN SOMEREN, *Batav. Illustr. caput IX* moet bedoeld zijn het werk *Herstelde Oudtheyt ofte Beschrijvinge van Batavia* van den Nijmeegschen raadspensionaris Mr. JOHAN VAN SOMEREN (Nijmegen 1657). We vinden daar in het aangegeven hoofdstuk op p. 136 een zinsnede waarop IN DE BETOUW kan hebben gedoeld, doch waaruit voor ons hoogstens blijken kan dat in SMETIUS' verzameling, behalve de aan Jupiter gewijde altaren C. I. L. XIII. Nos. 8716 en 8718, ook eenige afbeelding dier godheid aanwezig was. Dat daar meerdere, doch andere, beeltenissen van Jupiter te zien waren, leeren de reeds genoemde catalogjes der verzameling.

Onze tweede groep mag dus niet geacht worden bij de Lennepekamer onder de puinhoopen der oude Kapel te zijn gevonden. Ondanks IN DE BETOUW is de juiste vindplaats dezer stukken vooralsnog onbekend²⁾. Alhoewel hier eigenlijk niet ter zake dienende, lijkt het toch gewenscht van deze gelegenheid gebruik te maken om op een andere misvatting te wijzen, die betreffende de laatstbesproken stukken bestaat. In den catalogus van het Nijmeegsche gemeentemuseum en elders wordt gezegd dat de drie Jupiter's en de Minerva uit de verzameling van SMETIUS afkomstig zijn. Ook hieraan kan ik geen geloof hechten. In de reeds genoemde catalogi dier collectie worden wel allerlei minder sprekende beeldfragmenten vernoemd, doch is omtrent deze belangrijke stukken niet het minste te vinden³⁾. Vermoedelijk berusten ook deze opgaven op een traditie, die in IN DE BETOUW's dagen ontstond, en door het bekende artikel van REUVENS in het tijdschrift „Antiquiteiten” van 1823 werd voortgeplant⁴⁾. Deze laatste vond n.l. de ten stadhuize ingemetselde inscrip-

1) H. CANNEGIETER, *Dissertatio de Brittenburgo, etc.* ('s-Grav. 1734); IDEM, *De mutata Romanorum nominum sub principibus ratione liber singularis. Item Postumus Bataviae adsertor, Hercules Magusanus et Deusoniensis aggerum Bataviae auctor, ex nummis atque ex inscriptionibus demonstratus, etc.* (Utrecht 1758).

2) In den catalogus van het Nijmeegsche gemeentemuseum zullen dus, evenals in het werk van *Espérandieu* (die niet meer in de gelegenheid was eenige in de drukproef aangebrachte verbeteringen over te nemen), desbetreffende veranderingen moeten worden aangebracht.

3) De „*sigilla sine capite, unum Jovis, alterum puelli nudi*” die in *Supellex* worden vermeld, blijken in *Thesaurus* (p. 12) en *Pinacotheca, sigilla aenea* te zijn geweest. Zie ook *Antiquitates* p. 145.

4) Dat dit artikel bij de samenstelling van den catalogus van het Nijmeegsche gemeentemuseum werd gebruikt, blijkt uit de verklaring, die voor het nog te bespreken fragment *Espérandieu* N°. 6623 wordt gegeven.

ties en beeldhouwwerken van bijschriften voorzien waarvan, naar ik meen, IN DE BETOUW de *auctor intellectualis* was geweest. Bij de Minerva stond *Neomagi inventa et a Jo. Smetio Senatui data*, bij elk der Jupiterbeelden *Infra Neomagum ad Vahalim erutus. Ex Museo Smetiano* ¹⁾. Dat hier van de Minerva uitdrukkelijk wordt gezegd dat ze door SMETIUS aan de stad was geschonken, klopt weer niet met de reeds aangehaalde voetnoot bij IN DE BETOUW's *De Castris Veteribus* p. 36 waarin zulks wel van de *femina nuda* (= Andromeda), doch niet van de tegelijkertijd besproken Minerva wordt gezegd.

De verdwenen Priapuskolom was zonder twijfel eens eigendom der SMETII. We vinden dit stuk in *Antiquitates* (p. 78) en *Thesaurus* (p. 17) vermeld.

Tenslotte dient hier nog iets gezegd te worden over een derde groep, die wel niet binnen de ruïne der oude kapel, maar toch ten Westen der stad, in de buurt van Winseling en Lennepekamer, zou zijn gevonden. Zij omvat het interessante beeldfragment *Espérandieu N°. 6623* en eenige straks aan te geven inscripties. Het beeldfragment, waarin eerst enkele jaren geleden een zeldzame variant der vooral in Duitschland veel voorkomende „Jupiter mit den Giganten“-voorstelling werd herkend ²⁾, behoorde blijkens *Antiquitates* (p. 66 en titelplaat), *Thesaurus* (p. 17) en *Pinacotheca* als *basis cum pedibus statuæ cui homines duo quasi oppressi minoris staturæ adjacent* tot de verzameling der SMETII, doch werd eerst door IN DE BETOUW aan de stad geschonken ³⁾. Het bijschrift uit REUVENS' dagen luidde dan ook: *Infra urbem ad Vahalim erutus. Ex Musæo Smetiano. Dono dedit Jo. In de Betouw, consulari et XII virali consessui adscriptus, Tetrarchiæ Neomagensi ab actis et secretis*. Jammer genoeg moeten we de hierin genoemde vindplaats weer als onzeker verwerpen. Reeds REUVENS vestigde er de aandacht op, dat dezelfde IN DE BETOUW in een voor eigen gebruik gedrukten catalogus zijner verzameling ⁴⁾ dit stuk als „gevonden aan den Burg (= Valkhof)“ vermeldt. Bij SMETIUS is omtrent de herkomst niets te vinden.

De hier behorende inscripties zijn de volgende:

C. I. L. XIII. N°. 8714. Bovenstuk van een altaar met fragmentarisch opschrift: FORTVNAE / I N A. Volgens SMETIUS Sr. gevonden aan de Winseling (*Opp. Bat.* p. 33). Bevond zich in de verzameling der SMETII volgens *Antiquitates* (titelplaat en p. 64), *Thesaurus* (p. 16), *Pinacotheca* en HS. N°. 768 der Univ. Bibl. Utrecht (alwaar afgebeeld). Thans verdwenen.

C. I. L. XIII. N°. 8717. Altaar met opschrift aan beide zijden.

Eenerzijds: I. O. M. / M. SABINIVS / CANDIDVS / V. S. L. M.

Anderzijds: I. O. M. / M. V. H / V. S. LL. M.

Vindplaats *infra urbem ad ripam Vahalim* (volgens een in het Nijm. Gemeentemuseum be-

1) Volgens de bijschriften van de in het Nijm. gemeentemuseum bewaarde origineelen (?) der bij REUVENS' artikel geplaatste afbeeldingen. Zie ook L. J. F. JANSSEN in *Bonn. Jahrb.* VII (1845) p. 37.

2) Zie: *Verlag der Nijmeegsche Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst over 1921*, p. 10 en 13.

3) Het is vooralsnog een raadsel hoe dit stuk uit SMETIUS' verzameling in die van IN DE BETOUW kon geraken. De familieverhouding (IN DE BETOUW's moeder was een dochtersdochter van SMETIUS Jr.) doet directe overerving niet waarschijnlijk lijken. Toch was ook, blijkens de door hem uitgegeven brieven, althans een deel van SMETIUS' litteraire nalatenschap in IN DE BETOUW's bezit.

4) Zie voor dezen zonder titel en jaartal in meerdere stukken verschenen Catalogus bv. P. GOUDA QUINT, *Grondslagen voor de Bibliographie van Gelderland* (Arnhem 1910), p. 425 onder het hoofd: Munt- en Penningkunde.

waarden conceptbrief van SMETIUS Jr. aan TOLLIUS uit het jaar 1686); a° 1669 *quingentis circiter infra urbem passibus e Vahali extractus* (TOLLIUS, *Fortuita* 1687)¹); a° 1669 (CUPERUS, *Harpocrates* 1694)¹). Was voorzoover na te gaan niet in de collectie der SMETII. Thans gemeentemuseum Nijm.²).

C. I. L. XIII. N°. 8718. Altaar met opschrift:

I. O. M. / D O M E S / T I C O / B R A T O / V E T E R A / N V S. L. M. Deze steen zou volgens den bewerker van C. I. L. Vol. XIII. begrepen zijn onder de door SMETIUS Sr. in *Opp. Bat.* (p. 33) als volgt beschreven vondsten aan de Winseling: *arae I. O. M. et Fortunae inscriptae*. Zulks is lang niet zeker, daar als *ara I. O. M. inscripta* hier allereerst het besproken C. I. L. XIII. N°. 8716 in aanmerking komt. De *Antiquitates* geven (p. 96) voor N°. 8718 slechts a° 1637 *die 17 Novembris extra Noviomagum reperta*. Bevond zich in de verzameling der SMETII volgens *Antiquitates* (p. 96), *Thesaurus* (p. 16) en *Pinacotheca*. Thans gemeentemuseum Nijm.

C. I. L. XIII. N°. 8724. Altaar met opschrift:

M A T R O N I S / A V F A N I A B V S / T. A L B I N I V S / I A N V A R I V S / S. L. M. Gevonden aan de Winseling volgens *Opp. Bat.* (p. 33); *proxime infra urbem a° 1628* volgens *Antiquitates* (p. 91). Was in 1629 (toenmaals *nuperrime inventa*) in het bezit van CHRISTIANUS TER SPIJCKEN volgens den door IN DE BETOUW in *De Monumentis* (p. 23) uitgegeven brief van SMETIUS aan PONTANUS. Later in de verzameling van SMETIUS volgens *Antiquitates* (p. 91), *Thesaurus* (p. 17) en *Pinacotheca*. Thans in gemeentemuseum Nijm.

C. I. L. XIII. N°. 8725. Altaar met opschrift:

1) JACOBUS TOLLIUS, *Fortuita* (A'dam 1687) op de tusschen pp. 318—319 ingevoegde plaat. In den tekst bleek over de afgebeelde steenen niets te vinden.

GISBERTUS CUPERUS, *Monumenta antiqua inedita* achter de *Harpocrates* van denzelfden schrijver (Utrecht 1694) p. 241.

Ik meen TOLLIUS en CUPERUS, die beide met SMETIUS Jr. in briefwisseling stonden, als betrouwbare getuigen te mogen aanhalen.

2) Blijkbaar worden dit nummer en C. I. L. N°. 8725 bedoeld in een eigenhandige aantekening van SMETIUS Jr., die in het gemeentemuseum Nijm. (bundel Smetiana) berust. „1669 September, 2 altaer-steen gevonden omtrent Lennepekamer met dit kleyne water”. IN DE BETOUW deed achter zijn „*Nijmegen verdeeld in Wijken, Straaten enz.*” (1805) het volgende als extract uit het *Memorie- en Resolutieboek der Geldersche Rekenkamer* afdrukken: „4 December 1669. Die Heer JOHAN VAN GENT tot „WINSSEN, eerste Reekenn. in Gelderland, hebbende voorgedragen, dat de Magistraat van Nijmegen voor „eenige tijd, bij het gewesene leeg water van dese Somer, omtrent haar Stadt in de Waelstroom hadden „bekomen eenige steenen met diverse inscriptien, daarvan Sijlieden gesint waren iets op haer stadhuis „voor de liefhebbers van antiquiteiten te laten maaken, verzoekende daartoe mede eenen steen op de „Valkhof in een muur voor eenige tijd gemetseld; Is sulx toegestaan, mits het gat daarvan weder „latende toemaaken.” Hieruit volgt dat de vondst van September 1669 terstond in het bezit der stad is gekomen, en aanleiding heeft gegeven tot het bijeenbrengen van alles, wat er nog aan inscripties en andere antieke steenen in de stad aanwezig was. Reeds in de eerste helft van November 1669 vinden we de stadswerklieden hiermee bezig (*Rekenboek van den stadswerkmeester*, Gem. Arch. Nijm.). Lang voor dien tijd waren de inscripties C. I. L. XIII, N°. 8733 en 8736 in een der muren van het stadhuis ingemetseld, en wel, volgens de aantekeningen van L. GORIS bij de beschrijving van Nijmegen door P. MERULA in de *Historia Gelrica* van PONTANUS (Harderwijk 1639), p. 49 e. vlgg., *in vestibulo camerae secretioris Curiae, intransibus ad dextram (resp. ad laevam)*; volgens den in C. I. L. geciteerden EWICHIUS: *in Curia ante conclave in quo Senatus convenire solet ad manum dextram (resp. sinistram)*. Vermoedelijk zijn deze beide dus in 1670 uitgebroken en verplaatst.

MATRIBVS/MOPATIBVS/SVIS/M. LIBERIVS/VICTOR/CIVES/
NERVIVS/NEG. FRV/V. S. L. M.

Gevonden a° 1669 mense Septembri semimillari infra urbem ad ripam fluminis (*Antiquitates*, p. 92). Zie verder de in het voorgaande bij C. I. L. N°. 8717 geplaatste voetnoot. Ondanks de vermelding van dezen steen in *Antiquitates*, geloof ik niet dat hij zich in de verzameling van SMETIUS heeft bevonden¹). Immers haalt SMETIUS op deze plaats bij hooge uitzondering ook andere zich niet in de eigen collectie bevindende voorwerpen ter vergelijking aan. Het ligt voor de hand aan te nemen dat dit altaar de lotgevallen van het tegelijkertijd gevondene (C. I. L. N°. 8717) heeft gedeeld. Thans in gemeentemuseum Nijm.

C. I. L. XIII. N°. 8736. Grafsteen met opschrift:

L. VALERIVS/L. F. VOL. MAR/NVS. TOL. / MIL. L. X. G. / AN. XXXV/
AER. XII/S. T. T. L. / H. E. T. F. C. (in den 2^{en} regel staat m. i. MARI).

TOLLIUS (*Fortuita* 1687) geeft hiervoor als vindplaats *Semimiliari infra urbem*²). Hetzelfde had (volgens IN DE BETOUW in *De Monumentis* p. 12) PONTANUS op een hem in 1628 door SMETIUS gezonden brief eigenhandig aangeteekend. Toch meen ik dezen steen hier uit te moeten schakelen. Een grafsteen kan binnen de nederzetting kwalijk worden verwacht en zou dus van de in de buurt gelegen, straks te bespreken begraafplaats afkomstig moeten zijn. Daarenboven blijkt deze steen reeds lang voor SMETIUS' tijd (volgens een niet te controleeren mededeeling van IN DE BETOUW in *Kronijk en Annales*, omstreeks 1527) gevonden. Volgens STEWECHIUS (1551—1586) en MERULA (1558—1607) bevond hij zich reeds in hun tijd in het huis der Nijmeegsche VALKENBURGH, vanwaar hij als geschenk van R. STEENWICHUS vóór 1639 (het jaar van uitgave van PONTANUS' *Historia Gelrica* — zie de hiervoor bij C. I. L. 8717 geplaatste voetnoot) naar het Nijmeegsche stadhuis kwam. SMETIUS kan aan PONTANUS en TOLLIUS dus slechts een tot op 100 à 150 jaar vroeger teruggaande overlevering meegedeeld hebben, waarvan de waarde niet hoog is te achten. De in C. I. L. aangehaalde MARTINUS SMETIUS bepaalt zich dan ook tot *prope Noviomagum* en SCRIVERIUS in *Antiquitatum Batavicarum Tabularium* (opgenomen in het verzamelwerk *Batavia Illustrata* (1609) p. 201) tot *in agro Neomagensi*. Thans, doch sinds de 17^e eeuw zeer geschonden³), in gemeentemuseum Nijm.

Ik meen hier nog toe te mogen voegen het altaar C. I. L. XIII. N°. 1326*, niettegenstaande dit in genoemd standaardwerk door den bewerker in de *series falsarum* werd geplaatst. Het opschrift luidt:

1) CUPERUS kan met zijn *apud Johannem Smetium* in de *Apotheosis vel Consecratio Homeri* (A'dam 1683) p. 266 alleen een verwijzing naar de door hem meermalen aangehaalde *Antiquitates* bedoeld hebben, daar de steen zich reeds sinds 1670 op het stadhuis bevond.

2) De bewerker van het C. I. L. heeft blijkbaar niet opgemerkt, dat op de in TOLLIUS' *Fortuita* voorkomende plaat de onderschriften van C. I. L. 8719 en 8736 zijn verwisseld. Ook verplaatste hij naar hier de aanteekening, die door SCRIVERIUS in *Antiquitatum Batavicarum Tabularium* (1609) bij C. I. L. 8733 werd geplaatst.

3) Van beide steenen C. I. L. N°. 8733 en 8736 zijn aan den onderkant, resp. rechts en links, groote rechthoekige stukken weggehakt, alsof tusschen beiden een deuropening werd uitgebroken. N°. 8736 wordt reeds bij TOLLIUS (1687) in geschonden toestand afgebeeld. Volgens de aanteekening van L. GORIS in de *Historia Gelrica* van PONTANUS (1639) p. 54, was toen de steen nog in zijn geheel aanwezig, maar waren op het thans ontbrekende stuk reeds meerdere letters niet meer zichtbaar. Aldus ook afgebeeld in het meergenoemde H. S. N°. 768 der Univ. Bibl. Utrecht.

MERCVRIO / REGI. SIVE / FORTVNE / BLESIO. BVR / GIONIS. FIL. / V. S. L. M. ¹⁾

De valsheid van dit stuk lijkt mij niet voldoende bewezen. Het C. I. L. merkt dan ook op dat ZANGEMEISTER, ondanks een voorafgaande *damnatio* door MOMMSEN (die den steen zelf niet zag), *certa vestigia falsi in lapide deprehendere non potuit*. Zijn uiterlijk maakt reeds terstond een goed figuur tusschen de, overigens vrij zonderlinge, stukken uit de verzameling VAN HEECKEREN te Zutfen, die door CUPERUS in zijn *Harpocrates* (1694) werden gepubliceerd en afgebeeld ²⁾, terwijl het ook in wat *ibidem* (p. 193) over de herkomst dier steenen wordt medegedeeld een aparte plaats inneemt.

Het wil mij voorkomen dat in den reeds aangehaalden conceptbrief van SMETIUS Jr. aan TOLLIUS uit het jaar 1686, in plaats van C. I. L. XIII, N°. 1323* zooals de bewerker van het C. I. L. meent, onze steen wordt bedoeld. Het is niet wel mogelijk de betreffende passage met zijn vele doorhalingen op begrijpelijke wijze weer te geven. Voldoende moge het dus zijn te vermelden dat er, overeenkomstig de toenmalige lezing van onzen steen: MERCVRIO REGIS. VE.... enz. (vgl. CUPERUS in *Harpocrates*), het woord MERCVRIO in verband met den opvallenden, ook voor SMETIUS en TOLLIUS een raadsel blijken *genitivus* REGIS voorkomt, en dat het fragment C. I. L. 8714, na aanvulling van het opschrift tot FORTVNAE [REG]INA [E], er, blijkbaar ter vergelijking, wordt aangehaald. Zoo wordt dan op dezen steen van toepassing de in denzelfden conceptbrief voorkomende mededeeling: *anno praeterito* ³⁾ *mense Augusto ad Vahalis fluvii ripam inventus*, en is daardoor een nieuwe bijdrage voor onze derde groep gewonnen.

Reeds werd medegedeeld dat dit altaar ten tijde van CUPERUS zich met meer andere, meestal uit het oude Nijmegen gekomen, fraaie zaken in het *cimeliarchum* van BARON VAN HEECKEREN te Zutfen bevond. Met andere belangrijke inscripties, die in de laatste jaren der 17^e eeuw op het Valkhof waren te voorschijn gekomen, werd het door J. A. BARON VAN HEECKEREN TOT ENGHUYZEN in 1786 aan de stad Nijmegen geschonken ⁴⁾. Thans in gemeentemuseum Nijm.

We komen van deze lange excursie dus eenigszins teleurgesteld terug. Blijkbaar werd ze ondernomen om, met behulp der schriftelijke overlevering, in het Nijmeegsche gemeentelijke *lapidarium* iets aan te kunnen wijzen, dat ons omtrent den aard der in onze tempels vereerde godheden zou kunnen inlichten. De overlevering is daartoe niet in staat gebleken. En daar ook onze gravingen in dit opzicht onvruchtbaar bleven, moet de desbe-

1) Zie voor andere inscripties, waarin twee godennamen door het woordje *sive* verbonden voorkomen, de bijdrage *Proserpina in Trier* van J. B. KEUNE in *Trierer Zeitschrift* I (1926), p. 21.

2) Nl. C. I. L. XIII, N°s. 1323*, 1324*, 1325* en 1330*. Opmerkelijk is het ook dat alle deze *falsae* sinds lang spoorloos zijn verdwenen, en ons stuk alleen overbleef. Een vergelijking van het vondstbericht in de *Kronijk* van IN DE BETOUW (p. 217) met dat van denzelfden schrijver in zijn *Annales* (p. 215) doet zien dat in het eerste het opschrift van 1323* met dat van 1325* werd verward.

3) IN DE BETOUW stelt in de *Kronijk* (p. 216) de vondst van dezen steen in Augustus 1681.

4) Zie Raadsbesluit van 20 December 1786, gevolgd door dat van 23 December 1786 waarbij burgemeesteren worden verzocht en geautoriseerd om den Heer VAN ENGHUYSEN van stadswege te offereeren en te doen toekomen een aam goede Rijnsche wijn.

treffende belangrijke vraag, waarschijnlijk voor goed, onbeantwoord blijven. Wel bleken uit het vele, dat daartoe in aanmerking kan komen, althans één beeldfragment en zes inscripties *met voldoende zekerheid* toe te wijzen aan de nederzetting, waartoe ook onze tempels behoorden. Maar, daar als nadere vindplaats hiervan hoogstens de *ripa fluminis* valt te geven, mogen ze niet tot conclusies leiden voor het gebouw, dat ook thans nog op een vierhonderdtal Meters van de rivier zich zou bevinden.

Wij bepalen er ons dus toe te constateeren dat twee dier inscripties aan *Jupiter*, een aan *Fortuna* en een aan een *Mercurius-Fortuna* combinatie zijn gewijd, terwijl de *Matronae Aufaniae* en de *Matres Mopates* ieder ééns voorkomen. De *Matronae Aufaniae* zijn ook van elders bekend, een haar toegewijd heiligdom werd door LEHNER bij Nettersheim (Eifel) ontgraven. (*Bonn. Jahrb.* 119 (1910) p. 301—321). De *Matres Mopates* worden, zoover ik weet, alleen op onzen steen vermeld, maar blijkens de inscriptie zelve, waarin een *civis Nervius* ze uitdrukkelijk *matres suae* deed noemen, moet het centrum van haren cultus ver van onze nederzetting worden gezocht. De vreemde Mercurius-Fortuna combinatie zou een gevolg kunnen zijn van de *interpretatio romana* d. i. de bekende gewoonte om inheemsche godheden door de namen van in attributen eenigszins erop lijkende Romeinsche godheden aan te duiden, iets waarvan uit den aard der zaak min of meer zonderlinge resultaten zijn te verwachten.

Een andere belangrijke vraag is die naar den tijd waarin ons tempelcomplex werd gebouwd en gebruikt. Ook deze vraag is niet naar wensch te beantwoorden. Reeds werd gezegd dat, in tegenstelling met de wijdere omgeving, in en bij ons gebouw weinig cultuurresten werden aangetroffen. Daarenboven was van dit weinige door latere vergravingen niet vast te stellen, of het voor een dateering van de tempels afzonderlijk mocht worden gebruikt. De nederzetting kan dus alleen in haar geheel worden gedateerd. Alhoewel dit eerst later na de bewerking van het omvangrijke vondstmateriaal op definitieve wijze zal kunnen geschieden, zijn thans reeds enkele gegevens voorhanden, waardoor, zoowel naar boven als naar beneden, eenige begrenzing mogelijk is.

Vooreerst volge hier een overzicht over een betrekkelijk groot aantal munten, dat ter plaatse werd gevonden. Kolom A geeft munten die bij de beschreven gravingen van 1920 en 1921 en bij den aanleg van een plantsoen op het Maasplein in 1922 voor den dag kwamen; kolom B een kleiner aantal dat bij de vroeger vermelde gravingen van 1911 en bij eenige andere gelegenheden — meest aan de over- dus rivierzijde van den Weurtschen Weg — werd verworven; kolom C enkele, waarvoor uit den catalogus van het Nijmeegsche gemeentemuseum de vindplaats voldoende bleek.

Deze 138 munten lijken voor ons doel niet zonder waarde. Toch wil ik hierop niet insisteren. Daargelaten nog de ondervinding, die mij, als anderen, ervan overtuigd doet zijn, dat muntvondsten in het algemeen slechts in bescheiden mate voor dateering mogen worden gebruikt, zijn hier eenige oorzaken aan te wijzen, die het door de muntreeks gegeven beeld tot een vervormd beeld der werkelijkheid hebben kunnen maken.

Oude munten zijn nu eenmaal een gewild handelsartikel. En waar de Nijmeegsche grond nog voortdurend op diverse plaatsen Romeinsche munten blijft leveren, is er, ondanks de genomen voorzorgen, reden om te vreezen, dat niet alle in de tabel opgenomen munten werkelijk binnen onze nederzetting zijn gevonden. Anderzijds plegen vele stukken door den antiekhandel, en ook door directe aankopen van onnadenkende liefhebbers, ongezien te

verdwijnen en daardoor van historisch-van-belang-zijnde stukken tot indifferente curiositeiten gedegradeerd te worden. Zoo is het mij met zekerheid bekend dat ook hier vele munten mij zijn ontsnapt. Speciaal is een kleine collectie zilveren munten verdwenen, die aan de meest in dit muntmateriaal voorkomende keizers van de eerste helft der 3^e eeuw een talrijker vertegenwoordiging zouden hebben kunnen bezorgen. Dat de reeks munten niet compleet is, blijkt ook uit het abnormaal groote percentage (ruim 20% van de kolommen A en B) van geheel onkenbare stukken.

	A	B	C	TOTAAL
tot en met Nero (68)	9	2	—	11
Vespasianus-Nerva (69—98)	25	9	1	35
Traianus (98—117)	20	7	—	27
Hadrianus (117—138)	9	2	—	11
Antonini (138—192)	9	3	—	12
Sept. Severus (193—211)	1	—	—	1
Elagabalus (218—222)	1	—	—	1
Sev. Alexander (222—235)	3	—	2	5
Philippus (247—249)	—	—	4	4
Traianus Decius (249—251)	—	—	3	3
Gallienus (253—268)	—	—	1	1
Valens (364—378)	—	1	—	1
onkenbaar	17	9	—	26

Meer vertrouwen verdienen de minder algemeen begeerde aardewerkscherven, die door mij persoonlijk ter plaatse werden verzameld en, althans wat de *terra sigillata* betreft, mogen geacht worden de vindplaats compleet te representeeren. Vooreerst blijkt hierbij de ceramiek der legerplaats van het 10^e legioen ruim vertegenwoordigd. Dit sluit ook in het nog voorkomen van versierde T. S. kommen van het type *Hofheim* ¹⁾ 17 (= *Drag.* 29), van T. S. borden *Hofheim* 4 en T. S. bakjes *Hofheim* 6. Van de voor het *Oppidum Bata-vorum* en de vroege grafvelden ten Oosten der stad karakteristieke ceramiek is daarentegen niets aanwezig. Onze nederzetting moet dus tegelijk met de legerplaats (70—105) bestaan hebben en niet lang na deze zijn ontstaan. Haar begin meen ik met dat van het laatste kwartaal der eerste eeuw te moeten doen samenvallen. Dit klopt met een, ondanks alles, uit de muntenreeks op overtuigende wijze blijkend gegeven en tevens met de vondst van minstens 5 pan- of tegelstempels van het 10^e legioen, benevens van twee stempels der *Vexillatio Brittonum* en een van de LEG. XXX. V.V. zooals die ook in de legerplaats telkens weer tezamen met stempels van het 10^e legioen worden gevonden.

1) E. RITTERLING, *Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus* (*Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung*, Bd. 40 (1912)); *Materialien zur römisch-germanischen Keramik*: I. FRANZ OELMANN, *Die Keramik des Kastells Niederbieber* (Frankfurt a. M. 1914).

a. v. II. WILHELM UNVERZAGT, *Die Keramik des Kastells Alzei* (Frankfurt a. M. 1916).

a. v. III. WILHELM UNVERZAGT, *Terrasiligillata mit Rädchenverzierung* (Frankfurt a. M. 1919).

Anderzijds hebben we een overvloed van fragmenten van aardewerk als in *Niederbieber* ¹⁾ (190- 260) werd aangetroffen. Tot de jongste hiervan schijnen te behooren die van T. S. borden als *Niederbieber* 6, van T. S. bakjes als *Niederbieber* 11 en van een T. S. bakje met „Glasschliffdekor” als *Niederbieber* 12b. Dat de derde eeuw is vertegenwoordigd blijkt verder nog uit de vele punten van overeenkomst met de te Trier in een afvalkuil van — volgens LOESCHKE — omstreeks 260, gevonden ceramiek ²⁾. Het aardewerk van *Alzei* ¹⁾ (330—410), dat ten Oosten van Nijmegen op het Valkhof, in het Hunnerpark en verderop langs den heuvelrand niet zeldzaam is, ontbreekt hier geheel. Bij het zeer groot aantal T. S. fragmenten bevindt zich dan ook geen enkel met het door een loopend raadge aangebrachte „Schachbrettdekor”, dat in het begin der 4^e eeuw weer in de mode kwam (zie *Materialien zur röm.-germ. Keramik* III) ¹⁾.

Het einde onzer nederzetting dient dus vóór de vierde, doch niet te vroeg in de 3^e eeuw te worden gesteld. Het midden der 3^e eeuw lijkt mij voorloopig een plausible aanname, waarmee ook de muntenreeks niet in tegenspraak is. Omstreeks dien tijd is men dus om de een of andere reden weer naar de Oostelijk gelegen heuvels teruggekeerd.

De nederzetting waartoe te eeniger tijd ons tempelcomplex behoorde, komt dus meer in het bijzonder in aanmerking om vereenzelvigd te worden met het *Noviomagus* der *Peutinger* kaart, waaraan, blijkens elders gevonden inscripties (zie bv. RIESE, *Das Rheinische Germanien in den antiken Inschriften* (1914), Nos 1449 en 2403—2405) door TRAJANUS (98—117) den bijnaam *Ulpia* werd gegeven. Verder blijkt uit het voorgaande dat dit *Ulpia Noviomagus* dan juist de aanvulling levert van de chronologische gaping, die volgens in een vorige aflevering dezer Mededeelingen (II. 1. (1921)), besproken vondsten, en de sindsdien nog opgedane ondervinding, tusschen de op de Oostelijke heuvels gevonden Romeinsche nederzettingen bestaat. Vanzelf komen we hierdoor ertoe te trachten aan de Westelijke nederzetting een plaats in de ontwikkelingsgeschiedenis der latere Keizersstad aan te wijzen.

In het voorloopig verslag, dat in 1922 over mijne gravingen werd uitgebracht, liet ik met VAN SCHEVICHAVEN deze nederzetting uit de *canabae castrenses*, het „Lagerdorf”, ontstaan. Een dergelijke oorsprong was aannemelijk, zoolang met genoemden schrijver ook, op grond van in den plattegrond der huidige stad waar te nemen eigenaardigheden ³⁾, mocht worden aangenomen dat de kern der latere vestingstad de plaats van de *castra* van het 10^e legioen innam. Sindsdien heeft echter deze vernuftige hypothese door het feit van het elders vinden der legerplaatsresten haar bestaansrecht verloren en meten we een afstand van 2½ K.M. tusschen onze nederzetting en de dichtstbijzijnde gracht der *castra*. Een dergelijke afstand tusschen *castra* en bijbehorende *canabae* lijkt a priori te groot en klopt dan ook niet met wat bv. te Neuss en Xanten werd gevonden. Ook hebben de belangrijke beschouwingen van Dr. O. BOHN in zijn artikel *Rheinische Lagerstädte (Germania, Jhrg. X, (1926) p. 25 e. vlgg.)* ons een anderen kijk gegeven op de verhouding die tusschen de bij elkaar behorende *castra*, *canabae* en inlandsch *oppidum* moet hebben bestaan.

1) Zie noot 1 p. 105.

2) Dr. S. LOESCHKE, *Töpfereiabfall d. J. 259/260 in Trier (Trierer Jahresberichte, XIII (1923) p. 103—107)*.

3) Hoe langer hoe meer raak ik ervan overtuigd dat men zeer voorzichtig moet zijn met het trekken van conclusies uit het gebruikelijke, dus op een plat vlak geprojecteerde stadsplan van Nijmegen. Tengevolge der vele en aanmerkelijke hoogteverschillen zal alleen een reliefkaart een goed inzicht in het samenstel dezer stad kunnen geven.

Een andere oorsprong dient dus te worden gevonden. Hij blijkt achteraf zeer voor de hand te liggen. De Bataven immers, die onder den druk van Cerialis, met Civilis de rivier overstaken en naar de Betuwe uitweken, zullen hun oude woonplaatsen op den linker-oever niet hebben vergeten, maar deze, nadat de rust hersteld was, ongetwijfeld weer hebben opgezocht. Misschien hebben zij zich niet op de oude plek willen of durven vestigen¹⁾, misschien ook hebben ze dit niet mogen doen en werden ze door den Romein veiligheidshalve alleen geduld in de laagte aan den voet van het heuvelplateau, waarop de legerplaats domineerde. Onze nederzetting zou dus een herrezen *Oppidum Batavorum* zijn, onder den drang der omstandigheden van het Oosten naar het Westen, van de heuvels naar de vlakte verschoven.

Zou het mogelijk zijn dat hierin de historische verklaring ligt van den naam *Noviomagus*, die taalkundig als „nieuwe stad” wordt geduid, en dat dus deze „Keltische” naam van uit het laatst der eerste eeuw na Christus zou dagteekenen?

Welken rang TRAJANUS aan onze nederzetting gaf, toen hij den bijnaam *Ulpia* aan haren naam verbond, blijkt nergens²⁾. De bewerker van het over Nijmegen handelende hoofdstuk van het *C. I. L. Vol. XIII. 2^a pars* schrijft op p. 620: *Noviomagenses a Trajano rempublicam accepisse ex cognomine urbis Ulpia concludi potest*. Prof. Dr. O. BOHN was zoo vriendelijk dezen zin op een desbetreffende vraag als volgt toe te lichten: „Dass es *colonia* „gewesen, ist ja nicht bezeugt. Im Corp. XIII. 2. p. 620 heisst es deshalb: *N. rempublicam* „*accepisse*, also ein Gemeinwesen italischer Ordnung, kein *vicus*. *Ulpia* allein deutet noch „nicht auf Kolonie. Aber es ist doch *möglich* das N. von Trajan Kolonie-recht empfang wie „Xanten (*Colonia Ulpia Trajana*)”.

A priori mag wel worden aangenomen dat dit *Ulpia Noviomagus* aan een hoofdweg heeft gelegen. Als zoodanig komt dan, reeds door haar naam, allereerst de aloude *Via Regia* in aanmerking, die voor een groot deel thans nog de belangrijke verkeersweg naar het Westen is en bv. op de stafkaart nog steeds „de Koningstraat” wordt genoemd. In de onmiddellijke nabijheid van Nijmegen pleegt ze thans „Weurtsche Weg” te heeten, en is haar oude loop door den aanleg en omleg van dijken en vestingwerken, door dijkbreuken en tengevolge hiervan ontstane waaien of kolken, sterk veranderd. Reeds SMETIUS wees naar aanleiding van de vondst van het bekende mijlpaalfragment C. I. L. XIII. N°. 9162 (waarop de naam van keizer *Nerva Trajanus* — vroeger in de verzameling der SMETII, thans in gemeentemuseum Nijmegen) op de merkwaardige omstandigheid, dat ook ten Oosten van Nijmegen in het aan den voet der heuvels gelegen dorp Beek een Koningstraat voorkwam. *Inventum atque effossum anno CIOIOCCXXIX, mense Aprili, supra urbem in pago Beeck, uno a Batavorum Oppido milliari, Coloniam Trajanam versus, juxta viam Regiam, vulgo dictam de Koningh-straet, quae Noviomagum primum attingit, ac inde ripam sequitur,*

1) Niet onmogelijk lijkt het, dat zich in die buurt intusschen reeds de *canabae* hadden genesteld. Prof. O. BOHN maakte mij indertijd attent op enkele in die richting wijzende verschijnselen. Sterker spreken daarvoor nu allicht de vondsten uit den tijd der legerplaats, die in 1926—27 bij een groote uitgraving achter het nieuwe internaat „de Klokkenberg” op het tusschen de *castra* en het *Oppidum Batavorum* gelegen terrein werden gedaan.

2) Betreffende het fragment eener bronzen plaat dat door SMETIUS in *Oppidum Batavorum* p. 54—56 werd gepubliceerd en afgebeeld, en waarop volgens dezen *Noviomagus* als *urbs* zou voorkomen, zie men de aanteekening bij C. I. L. XIII, N°. 1320*.

ad pagum DRUYTEN in Mosa Vahaliae (*Antiquitates* p. 76—77). We mogen dus een vanuit het tegenwoordige Duitschland komenden weg aannemen, die tusschen den voet der heuvelrij eenerzijds, en den ouden Waalarm die thans het „Meertje” (meer naar het Oosten het „Wyler Meer”) heet, anderzijds, naar *Noviomagus* liep en vandaar verder naar het Westen voerde. Dit zou dan de meest Zuidelijke kunnen zijn van de twee wegen die op de kaart van PEUTINGER tusschen *Noviomagus* en *Lugdunum* staan geteekend. Reeds LEEMANS zocht in deze richting (*Grinnes* = Rossum) en werd in zijn wel wat al te veel emendeerende interpretatie door ACKER STRATINGH gevolgd ¹⁾. Het is mij niet bekend of ook in lateren tijd gepoogd is de op genoemde kaart voorkomende tusschenstations langs dezen weg terug te vinden ²⁾. Niet onaantrekkelijk is de, voorloopig slechts bloote, hypothese, dat de in de oude, Westelijke benedenstad nog bestaande „Oude Koningstraat” op eenigerlei wijze tot dezen weg zou hebben behoord ³⁾.

Een andere weg, die om zijn naam reeds in Romeinschen tijd zou hebben kunnen bestaan, is de aloude „Hoogeweg” die in latere jaren verkeerdelijk Waterstraat is genoemd, doch vóór de jongste veranderingen op kadastrale en stafkaart nog den ouden naam droeg. Hij liep volgens de kaart van VAN DEVENTER en andere gegevens vroeger tot aan den Waaldijk door, en werd bij de werkzaamheden, die aanleiding tot ons onderzoek gaven, ten deele iets naar het Westen verlegd. Nog kan worden opgemerkt dat in een in het Nijmeegsche schepenprotocol van 1563 (*3^a post Cuniberti Episcopi*) voorkomende overdracht een „Roemsche straet” te Hees wordt genoemd. Hees is hier het van ouds bij Nijmegen behorende kerkdorp, waartoe ook nu nog het terrein onzer nederzetting kadastraal wordt gerekend te behooren.

Een paar honderd Meter ten Zuiden van ons tempelcomplex lag, ongeveer tusschen de Voorstadslaan en de Marialaan, een rijk grafveld, waarvan ten Westen van de Krayenhofflaan (vroeger óók Koninginnelaan genoemd) een twintigtal jaren geleden een groot deel ten behoeve der verzameling van den heer G. M. KAM, een klein deel ten behoeve van het Nijmeegsche gemeentemuseum werd doorgraven. Sindsdien werd er tot in den jongsten

1) C. LEEMANS, *Romeinsche Oudheden te Rossem in de Zalt-Boemelerwaard* (Leiden 1842); G. ACKER STRATINGH, *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*, Dl. 2, 1e st. (Groningen 1849).

2) H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN schijnt in zijn *Bijdragen tot eene Geschiedenis der Bataven* (Leiden 1875) geen desbetreffende veronderstelling te hebben aangedurfd.

De door R. MÜLLER in *Die Geographie der Peutingerschen Tafel in der Rheinprovinz, in Holland und Belgien* (*Geographischer Anzeiger*, 1926) gegeven oplossing lijkt niet zeer aannemelijk, daar ze beide wegen ten Noorden van de Waal doet loopen.

3) Wanneer we bij de beschouwing van het Nijmeegsche stadsplan ook rekening houden met de bestaande hoogteverschillen, zou een andere oeroude Nijmeegsche straat, de *Via lapidea* of Steenstraat, een deel kunnen blijken van een zijweg, die den uit het Oosten komenden reiziger vanuit de laagte geleidelijk omhoog voerde (bv. naar de Zuidwaarts voerende heerbaan en het Maasveer, dat vermoedelijk ook toen bij Mook was gelegen). Daar de „Voerweg” blijkbaar eerst in lateren tijd werd gegraven, lijkt mij voor een dergelijken a priori aan te nemen opweg een spiraalvormige loop langs — ongeveer — „Lange Baan”; $\left. \begin{array}{l} \text{Vleeschhouwerstraat} \\ \text{Steenstraat} \end{array} \right\}$ Nonnenstraat, „Ganzenheuvel” en Houtstraat zeer waarschijnlijk. Merkwaardigerwijze valt deze loop samen met die van een oudste stadsomwalling, waarvan het bestaan, voorzoover ik mij herinner, hoofdzakelijk wordt aangenomen op grond van het beeld, dat door de projectie der genoemde straten in het stadsplan wordt gevormd.

tijd door particulieren nog herhaaldelijk en met succes naar oudheden gezocht. De zoo gewonnen voorwerpen (voor een groot deel in het Rijksmuseum-G. M. Kam onder de letters W W en K L) schijnen de uit de ligging reeds te vermoeden samenhang van deze begraafplaats en *Ulpia Noviomagus* geheel te bevestigen ¹⁾. Op grond van diverse vondsten en waarnemingen meen ik te mogen aannemen dat dit grafveld zich naar het Oosten over aanzienlijken afstand heeft uitgestrekt, en dat resten ervan in de huidige benedenstad, tot aan den ouden hollen weg die thans Houtstraat heet, zijn gevonden.

Door dit grafveld wordt aan de Zuidzijde een grens aan de uitgebreidheid onzer nederzetting gesteld. We kunnen haren omvang met behulp van enkele waarnemingen van ouderen en jongeren datum ook verder eenigszins bepalen. Reeds werd opgemerkt, hoe uit de 16^e eeuwse kaart van JACOB VAN DEVENTER blijkt dat de Waal hier een zeer groot stuk van haren oever heeft weggevreten, zoodat dus een aanzienlijk deel der nederzetting in het tegenwoordige rivierbed moet zijn gelegen. Blijkbaar is het deze verdronken stad die eeuwenlang de groote hoeveelheden voorwerpen aan den oever deed aanspoelen, waarvan SMETIUS, IN DE BETOUW e. a. gewagen. Op welk deel van den oever dit meer speciaal het geval was, leert ons VAN SCHEVICHAVEN (1827—1918) in een niet herdrukt opstel *Bij laag Water* dat verscheen in de *Prov. Geld. en Nijm. Crt.* van 13 en 14 October 1895 (3^e blad): „Zooals velen lezers van dit blad wel bekend is, vindt men daar (d. i. in „de buurt van het voormalige fort Krayenhoff) langs het water, vanaf de plaats waar een „collega van DICKENS' QUILP den dijk versiert met allerlei afbraak van oude schepen, tot „op de hoogte van de twee bakens die op den dijk staan, over een oppervlakte van 250 „à 300 pas, nog steeds allerlei scherven van Romeinsch aardewerk. Dat was een mijner „lievelingsplekjes in de dagen der jeugd. De eenzaamheid aldaar, de alom zichtbare sporen „dat de Romeinen daar eenmaal tegenwoordig geweest waren, gaven mij het gevoel dat „ik klassieken bodem betrad, oneindig sterker dan de stad vermocht dit te doen... Hoewel „ik nagenoeg alle gedeelten van het uitgebreide Romeinsche Rijk bezocht heb, zou ik inder- „daad geen plaats weten te noemen, de *Monte Testaccio* te Rome uitgezonderd, waar men „(ook thans nog) Romeinsche scherven zoo overvloedig, zoo maar voor het oprapen heeft”.

Dat paradijs voor oudheidliefhebbers lag dus tusschen het scheepstimmerwerfje, dat ook nu nog ter hoogte van het abattoir buitendijks is gelegen, en de plaats waar de oude en de nieuwe dijk even boven het voormalige fort Krayenhoff samenkwamen en ik zelf, in een toen nog idyllische omgeving, die bakens zag staan. In een later artikel *De Winsseling* (herdrukt in 1904 in den 3^{en} bundel der *Penschetsen uit Nijmegen's Verleden*) deelt dezelfde schrijver mede hoe, kort na het verschijnen van het hierboven geciteerde opstel, door de goede zorgen „der heeren van de Waterstaat” aan dat alles een einde werd gemaakt. Dat zulks op radicale wijze geschiedde weet ik bij ondervinding, want slechts een enkele maal lukte het mij boven het fort nog iets te vinden. Daarentegen werden in den loop der

1) Hiermee in tegenspraak schijnt de in het Rijksmuseum-G. M. Kam onder WW N°. 17 voorkomende T. S. kom van het type *Alzei* N°. 1, die door UNVERZAGT in het reeds aangehaalde werk over „Terra sigillata mit Rädchenverzierung” werd gepubliceerd (aldaar p. 35 onder 71c; het ter versiering gebruikte raadge op Pl. II, N°. 40). Uit meerdere onderling onafhankelijke, doch met elkaar kloppende mededeelingen, die ik ongezoekt van diverse zijden op diverse tijden ontving, blijkt echter dat speciaal dit grafveld zonder behoorlijke controle, niet namens, doch wel ten behoeve van den heer KAM, is ontgraven. Evengoed als vele ertoe behorende voorwerpen naar elders *zijn* verdwenen, kunnen dus enkele er niet toe behorende, waaronder dan onze kom, stilweg zijn toegevoegd.

jaren, bij herhaalde bezoeken aan den onmiddellijk beneden het fort gelegen oever, door mij telkens weer allerlei scherven opgeraapt. Wat er bij den bouw der den oever tusschen de Nieuwe Haven en het fort nu welhaast in continue reeks bedekkende fabrieks- en abattoir-gebouwen gevonden werd, is mij — behalve dan voor de uitbreidingen der stijfsel-fabriek „Hollandia” in 1922 en 1925 — geheel onbekend. (Zie afb. 16).

Het voorgaande is intusschen voldoende om, in verband met de richting van den stroom, de eindpunten langs de rivier eenerzijds niet boven den havenmond, anderzijds niet ver beneden het fort Krayenhoff te stellen. Dit laatste klopt met de waarnemingen, die in de jaren 1920—22 werden gedaan. Bij het graven der rioolsleuven bleek toen dat onmiddellijk ten Westen van de Waterstraat de grond met puin en cultuurresten nog sterk was verontreinigd, doch dat verder naar het Westen deze verontreiniging spoedig minderde. Bij het graven van den in verband met de rioleering aangelegden vijver werd dan ook niets meer gevonden.

Aan den Zuidkant kan allereerst worden gewezen op de beide sleuven die bij de opzettelijke gravingen van 1920 aan den Zuid-Oostkant, even buiten het tempelcomplex werden gegraven en waarin een opvallend zuivere ondergrond werd gevonden. Van de in 1924 uitgevoerde rioleering der Biezenstraat tusschen de Waterstraat en de Bronsgeeststraat kreeg ik te laat kennis. Volgens de zeer betrouwbare mededeelingen echter van den als gemeenteopzichter bij dit werk betrokken heer G. A. KRABBE, die mij ook na 1920 herhaaldelijk bij onder zijn toezicht uitgevoerde werken blijken van belangstelling gaf, werd in de lange sleuf, die gemiddeld tot op ongeveer 8.85 M. + A.P. werd uitgegraven, niets bijzonders waargenomen dan alleen bij afb. 16 en 17, punt 8 een muurrest, die hij had opgemeten en waarvan hij mij de overblijfselen in de sleufwanden nog kon toonen. Ze scheen van denzelfden aard als die welke van het tempelcomplex waren gevonden en zou desnoods een N-hoek kunnen zijn geweest van een gebouw, dat zich in Zuidelijke richting had uitgestrekt.

Voor de Oostzijde hebben we allereerst de door SMETIUS Sr. in *Oppidum Batavorum* (p. 35) neergeschreven bevinding die in het voorgaande (p. 69) reeds werd aangehaald. Van vondsten die in 1852—53 bij het graven der haven en de daaraan annexe werkzaamheden werden gedaan is, ondanks de bepalingen betreffende te vinden oudheden die gemeente en Rijk achtereenvolgens in het bestek deden opnemen, niet veel bekend. Maar het feit dat toen twee steenen grafkisten (één in gemeentemuseum Nijmegen, één in Rijksmuseum van Oudheden te Leiden) werden gevonden ¹⁾ doet vermoeden dat men daar reeds het bij *Ulpia Noviomagus* behorende grafveld had aangesneden. Van dit grafveld is immers een heele reeks van dergelijke kisten bekend: Krayenhofflaan (1926—27), naar verluidt, vier (waarvan één en fraaie bijgaven in Rijksmuseum—G. M. Kam); Bastion Pesthuis (bij den Kronenburgertoren, 1881) twee, waarvan een van twijfelachtigen aard (beide in gemeentemuseum Nijm.); Roomsche Voet (= benedendeel van den Parkweg, 1645) een (zie SMETIUS, *Antiquitates* p. 116 e. vlgg.); bij de Hezelpoort een (zie SMETIUS, *Opp. Bat.* p. 31: *loculus lapideus in horto aedium, quas Simon a Linden non procul a porta qua Hesam itur amplas possidet*); Bagijnenstraat (bij de Hezelstraat, 1885) een (in gemeentemuseum Nijm.); Hessenberg (bij de Hezelstraat, 1924) drie en het deksel van een vierde (een der kisten en het deksel in gemeentemuseum Nijm.); Houtstraat een (zie SMETIUS, *Opp. Bat.* p. 30).

1) Zie *Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudheidk.* 2e R., Dl. 4 (1865—66) p. 249 e. vlgg.

Binnen de door het voorgaande gegeven grenzen ligt een oppervlak dat voor een finke nederzetting overvloedig ruimte biedt. Men bedenke echter dat slechts — voorloopige — uiterste grenzen werden gegeven. Het ligt dan ook allerm minst in mijn bedoeling te beweren dat het omsloten oppervlak geheel bebouwd zou zijn geweest. Ik meen integendeel uit de verdeeling der vondsten over het in 1920—22 geobserveerde terrein te moeten concluderen dat ons tempelcomplex aan den Zuidkant der nederzetting eenigszins geïsoleerd heeft gelegen, en dat tusschen dit en de eigenlijke nederzetting een open ruimte zich bv. tot aan de Kanaalstraat heeft uitgestrekt.

Op de vraag of er goede kans is dat in de toekomst nog andere resten van *Ulpia Noviomagus* voor den dag zullen komen, moet mijns inziens ontkennend worden geantwoord. Buitendijks is de rivieroever door fabrieksgebouwen vrijwel geheel ingenomen. Het fort Krayenhoff werd in de winters 1925—27 afgegraven tot op een hoogte, ongeveer gelijk aan die van de kruin van den bandijk, dus minstens een viertal Meters boven die van het natuurlijke maaiveld; het schijnt de bedoeling te zijn dit terrein op die hoogte te houden. Binnendijks is de plaats der nederzetting grootendeels reeds met diverse gebouwen bezet, en wat nog open ligt zal, met het oog op de ongunstige verhouding tusschen de hoogte van het maaiveld en de gemiddelde rivierstand¹⁾, eer opgehoogd dan uitgediept worden. De in verband met het Maas-Waalkanaal uit te voeren havenwerken zijn naar alle waarschijnlijkheid voor ons doel te ver naar het Westen geprojecteerd.

Des te grooter is daardoor de voldoening, dat het mij gegeven werd op het allerlaatste oogenblik nog te voorkomen dat een belangrijk deel van dit oude Nijmegen zich ging voegen bij het vele dat ongekend voorgoed is verdwenen.

Juni 1927.

M. DANIËLS.

1) Het is duidelijk dat in Romeinschen tijd deze verhouding anders moet zijn geweest.

ZUSAMMENFASSUNG.

(p. 65—70). An der Westseite der Altstadt Nymwegen fängt eine von Deichen geschützte Niederung an, welche sich bis zum Nordseestrande ausdehnt.

Aus älteren Berichten war bekannt, dass der in der Nähe der Altstadt dem Waalflusse entlang gelegene Teil dieser Niederung jahrhundertlang eine überreiche Fundstätte römischer Altertümer war, besonders dass hier viele Reste von römischen Steinbauten aufgefunden wurden.

Es war aber auch bekannt, dass der Waalfluss hier einen grossen Uferstreifen weggespült und der Mensch im Laufe der Zeit ebenda vieles zerstört hatte (Abb. 16).

In späteren Jahren war diese Fundstätte in den Hintergrund geraten. Im Jahre 1911 aber wurden daselbst einige Beobachtungen gemacht, welche die Aufmerksamkeit wieder auf dieses Gelände lenkten.

(p. 70—79). Infolge dessen wurde, während hier i. J. 1920 ein etwa 9 Hektar grosses Terrain durch Strassenbau und Kanalisation baureif gemacht wurde, und i. J. 1921 ein Bauverein ebenda einige Hunderte von Arbeiterwohnungen baute, genau acht gegeben auf alles was die hierzu nötigen Grabungen zu Tage förderten (Abb. 17).

Zunächst gab es eine grosse Menge der gewöhnlichen römischen Kulturreste, wie solche auch später fortwährend aufgefunden wurden. Besonders wurde eine grosse und wichtige Sammlung von Terra-sigillata-Fragmenten zusammen gebracht, über die ich beabsichtige später ausführlich zu berichten.

Erst beim Ausschachten des Kanalisationsgrabens OM (Abb. 17 u. 18) kam Wichtigeres zu Tage. In den Wänden desselben zeigten sich die mit Schutt ausgefüllten Fundamentgruben eines gänzlich weggebrochenen Gebäudes. Dazu wurden noch in den Kanalisationsgräben OX und AY weitere Spuren des nämlichen, offenbar recht grossen, Gebäudes aufgefunden.

Zur Aufdeckung dieses Gebäudes wurde mit vier Arbeitern vom 9^{en} August bis zum 9^{en} September 1920 gegraben. Diese Nachgrabung, die in Hinsicht auf die geplante Bebauung des Grundstückes nicht hinausgeschoben werden durfte, musste mit recht geringen Mitteln und unter sehr ungünstigen Verhältnissen ausgeführt werden. Hoffentlich wird man dieses bedenken wollen bei der Beurteilung, sowohl der gewonnenen Resultate, als auch der Weise worauf solche erzielt wurden. Für die gebührende Genauigkeit der Vermessungen kann indessen eingestanden werden.

In 1920 konnte der ganze, in Abbildung 18 gegebene Plan ermittelt werden, nur nicht die Gebäude X und XI. Die Untersuchung musste schliesslich eingestellt werden. Eine Deutung des Fundes war deshalb damals noch nicht möglich.

Im Jahre 1921 fand die geplante Bebauung unseres Grundstückes statt und führte diese zu der Entdeckung der beiden noch fehlenden Gebäude. Diese wurden, so eingehend wie noch möglich, untersucht und danach in den im vorhergehenden Jahre gewonnenen Plan eingezeichnet.

Das Bauwerk war, ohne die von den Ecken frei ausgehenden Mauern, im Ganzen etwa 96.50×46 M. gross, jedoch leider, die Fundamente mit einbegriffen, gänzlich weggebrochen. Die Fundamentgruben waren aber ursprünglich in einer sehr festen und zähen Lehmschicht ausgeschachtet worden und deshalb auch beim Ausbrechen der Fundamente meistens ziemlich unversehrt erhalten. Nur vom innern Mauervierecke des Gebäudes X war die Fundamentmauer bis zu einer Maximalhöhe vom 110 c.M. erhalten (Abb. 19). Diese Mauer war 90 c.M. stark und aus ziemlich grossen, vom Oberrhein herbeigeschafften Schieferbruchsteinen fest gemauert. Meistens kleinere Schieferbruchstücke wurden im Bereiche des Bauwerkes überall gefunden, auch einzelne Grauwackensteine fanden sich dabei. Den Funden nach kann der Oberbau aus Tuffsteinen gemauert gewesen sein.

(p. 79—84). Die Grundrisse der Gebäude X und XI weisen aus, dass hier eine Tempelanlage auf-

gedeckt wurde. Tempel vom Typus der beiden unsrigen (von P. Steiner wurden solche „gallo-römische Normal-tempel“ genannt — *Trierer Zeitschr.* (1926) p. 150 —) sind im Auslande öfters gefunden. Man sehe die auf p. 80 erwähnte Litteratur und die Heft 125 der *Bonner Jahrb.* entnommenen Abbildungen der *Schultze'schen* Rekonstruktion (Abb. 20, 21 u. 22).

Unsere beide Tempel waren offenbar einander ganz gleich. Die *cella* mass im Lichten etwa 6.25×5.25 M., der Säulenumgang war — ebenfalls im Lichten — etwa 2.75 M. breit. Zu beachten ist die grosse Stärke des S. O.-*Stylobat*fundamentes. Diese deutet wohl darauf hin, dass unsere Tempel dort eine Freitreppe hatten, also *Podientempel* waren. Auf Grund einiger von *de Vesly* gemachten Beobachtungen (Abb. 23) wird ab zu leiten versucht, dass das Podium an der S. O.-Seite eines jeden unserer Tempel über die ganze Frontbreite plattformartig verlängert war, und dass in der so entstandenen, gemauerten Erhöhung eine schmalere Treppe von 4 bis 5 Stufen eingeschnitten war. Jedenfalls darf angenommen werden, dass das besonders starke Fundament darauf hinweist, dass unsere Tempel an der S. O.-Seite ihren Eingang hatten.

Bei der sonst so regelmässigen Gesamtanlage unseres Bauwerkes fällt der Unterschied in der Orientation der Tempel und des Umbaues recht störend auf. Ich meine, dass mehrere Beobachtungen (man sehe z. B. Abb. 17) darauf hinweisen, dass der Umbau sich der Orientation der nächsten Umgebung, wohl auch jener der ganzen Niederlassung, angepasst hat; dass also für dessen Bau gewisse durch die Gesamtanlage der Niederlassung bedingte Fluchtlinien massgebend gewesen sind. Die Orientation der Tempel könnte aber, ohne Rücksicht auf die des Umbaues, nur rituellen Bestimmungen gemäss erfolgt sein. Der mittlere Doppelgang hätte sich diesfalls selbstverständlich nur nach den Tempeln richten können. Aehnliches ist wohl auch in *Silchester* der Fall gewesen. Es konnten dort nicht nur zwei von einer einzigen Mauer eingefriedigte Tempel des gallo-römischen Typus, sondern auch mehrere *insulae* der zugehörigen Niederlassung aufgedeckt werden. Der betreffende, in *Bonner Jahrb.* Heft 128 reproduzierte Plan zeigt, dass die einfriedigende Mauer der durch die *insulae* bestimmten Richtung folgt, dass aber auch dort die Tempel eine eigene Orientation aufweisen.

Einiger in der Nähe der Tempel gemachten Funde zufolge, darf angenommen werden dass die Fussböden dieser Gebäude mit einem Mörtelstrich versehen waren, ihre Mauern farbigen Wandverputz hatten und die Fensteröffnungen mit Glasscheiben gedichtet waren. Dachziegelstücke und auch Dachschieferfragmente fanden sich im Bereiche der Tempel vor. Ueber die architektonische Ausstattung berichtete das Fragment eines diametral etwa 55 c.M. starken, kannelierten Säulenschaftes aus Kalkstein, das in der unmittelbaren Nähe des breiten, vom äusseren Mauervierecke des Gebäudes X stammenden Fundamentes aufgefunden wurde. Einzelne weitere Fragmente ornamentaler Bildhauerarbeiten wurden an entlegeneren Stellen zu Tage gefördert.

(p. 84—87). Besonders interessant ist der Umbau, welcher unsere Tempel von der profanen Aussenwelt abschloss. Durch ihn ward die Anlage zu einem so regelmässigen und abgeschlossenen Ganzen, wie, soviel mir bekannt, bei solchen Tempelanlagen sonst nirgendwo aufgedeckt wurde. Man könnte hier von einer Musteranlage reden, von einem ganz ausgewachsenen Spezimen einer sonst meistens nicht zur völligen Entwicklung geratenen Art.

Drei der Umfassungsmauern eines jeden der beiden *temenoi* waren offenbar zur Herstellung von, im Lichten etwa 3.50 M. breiten, Wandelgängen verwendet worden. Wir dürfen uns diese als nach dem Innern zu geöffnete Säulenhallen vorstellen. Denn im Kanalisationsgraben OM wurde beobachtet dass die Mauer, die bei solcher Annahme nur *Stylobat* gewesen wäre, bedeutend weniger tief als die sonstigen, dort durchschnittenen Mauern fundiert war. Ueber die Gestaltung des Oberbaues dieser Hallen konnte leider nichts ermittelt werden.

Das kleine Gelass XII entspricht ähnlichen, von *Heltner* und *de Vesly* aufgefundenen Gelassen. Nur sind die Masze in unserem Falle bedeutend geringer (im Lichten etwa 2.25×1.75 M.). Als Unterbau eines Türmchens, und auch als Kapelle, lässt es sich schwerlich deuten, seiner Lage nach dürfte es eher als Pförtnerstube anzusehen sein.

Ihrer beträchtlichen Länge wegen werden die Aussenmauern unseres Gebäudes wohl von Strebe-pfeilern gestützt gewesen sein. Vielleicht stammen von solchen die an den in Abb. 18 mit 4 und 5 angegebene Stellen aufgefundenen Fundamentreste.

Eine Flucht mehrerer gleichlangen Kammern, wie die am N.O.-Ende unseres Gebäudes (Abb. 18, I bis IX) aufgedeckte, war auch auf dem *Marberge* vorhanden. Ebensowenig wie dort, gelang es hier ihren Zweck zu bestimmen. In Hinsicht jedoch auf die Regelmässigkeit der Gesamtanlage, könnte in unserm Falle vermutet werden, dass hier in solcher Flucht die Nebenkapelle, Schatzhäuser u. dgl. zusammengebracht waren, die sich sonst als kleine Nebenbauten innerhalb der Umfriedigung zerstreut vorfanden.

Der Zweck der von drei der Ecken des Bauwerkes (an der vierten Ecke wurde eine Nachgrabung von der Bauleitung nicht gestattet) frei ausgehenden, zum Teil am Ende rechtwinklig geknickten Mauern konnte nicht festgestellt werden.

(p. 87—93). Etwa 12 M. von der N.O.-Aussenmauer des Gebäudes entfernt, fand sich, mit dieser parallel laufend, ein etwa 2 M. breiter, mit Schieferbruchsteinen ohne Mörtel belegter Streifen vor (Abb. 16, 17 u. 18). Zwischen den Punkten M und X wurde die Anwesenheit dieses Streifens einwandfrei festgestellt, wahrscheinlich aber lief er in westlicher Richtung bis etwa Punkt F weiter. In F und an der in Abb. 17 mit 6 angegebenen Stelle wurde ein ähnlicher, senkrecht zum vorigen stehender Streifen angeschnitten. Es war nicht möglich diese Funde planmässig zu verfolgen, nur konnte bei M und bei X der Durchschnitt des Streifens beobachtet werden. An diesen beiden Stellen war in der Mitte über $\frac{1}{3}$ Breite der Steinschicht der darunterliegende Boden verunreinigt. Dazu schienen die Steine in der Westwand des Kanalisationsgrabens OX eine flache Rinne zu bilden, und kamen dieselben dort in Verbindung mit einer eigentümlich geschweiften Kiesschicht vor (Abb. 24). Eine solche Kombination aber, durch die eine Deutung der Steinschicht als Strassenrinne suggeriert werden könnte, war offenbar sonst nirgendwo anwesend.

Funde vieler Fehlbrände und sonstige Beobachtungen wiesen aus, dass um die Wende des ersten nachchristlichen Jahrhunderts in der Nähe von C (Abb. 17) getöpft wurde. Die Töpferöfen wurden aber nicht aufgefunden.

(p. 93—104). Zunächst wird nachgewiesen, dass den auf das römische Nymwegen bezüglichen Berichten des oft zitierten *Joh. In de Betouw* kein unbedingtes Vertrauen geschenkt werden darf; besonders, dass der römische Tempel, dessen Ruine noch i. J. 1630 im besprochenen Gelände vorhanden gewesen sein sollte, nur als Erzeugnis einer lebhaften Phantasie ein zu schätzen ist.

Auch wird die traditionelle Herkunft mehrerer Skulpturen und Inschriften geprüft. Es dürfen nur eine Skulptur (*Espérandieu* 6632) und sechs Inschriften (*C. I. L.* XIII, 8714, 8716, 8717, 8724, 8725 und 1326* — weshalb letzterer Stein eine Fälschung sein soll, ist mir nicht klar —) mit genügender Gewissheit der zu unserer Tempelanlage gehörigen Niederlassung zugesprochen werden. Aber auch von diesen darf bis jetzt keine als einst zur Tempelanlage selber gehörend betrachtet werden. Die Frage welchen Gottheiten unsere Tempel geweiht waren, muss also ungelöst bleiben.

(p. 104—111). Zur Datierung der Tempelanlage an und für sich sind keine Angaben vorhanden. Die Funde, deren endgültige Bearbeitung bis jetzt unterbleiben musste, gestatten aber vorläufigerweise eine solche für die Niederlassung als Ganzes zu geben. Gegründet im letzten Viertel des ersten nachchristlichen Jahrhunderts — also zur Zeit des hiesigen Lagers der 10^{en} Legion — hat sie, auch nach dem Abzuge dieser Truppen, wohl bis in die Mitte des 3^{en} Jahrhunderts fortbestanden. Es schliessen sich ihr also die zu Osten der Altstadt auf den Hügeln gemachten Funde aus dem 3^{en} und 4^{en} Jahrhundert an (man sehe hierzu diese *Mededeelingen*, II. 1. p. VI—XXXVII).

Solcher Datierung nach ist die betreffende Niederlassung mit Recht dem *Noviomagus* gleich zu stellen, das von Trajanus mit dem Beinamen *Ulpia* beehrt wurde. Meiner Meinung nach könnte dieses *Noviomagus* dadurch entstanden sein, dass die Bataver, die i. J. 70 mit *Civilis* über die Waal geflohen waren, nach Wiederherstellung des Friedens zum linken Ufer des Flusses zurückkehrten, dort aber sich nicht wieder an der alten Stelle niederlassen konnten, sei es weil der römische Befehlshaber sie dort sicherheitshalber nicht duldet, oder auch weil die *canabae* sich schon in der Nähe eingenistet hatten. Ein neues *Oppidum Batavorum* also, unter dem Drange der Umstände vom Osten nach dem Westen, von den Hügeln in die Niederung verlegt.

Vielleicht wäre so der Name Nymegen = *Noviomagus* = Neuenfeld historisch zu erklären. Ein solcher Name würde demnach noch im letzten Viertel des ersten nachchristlichen Jahrhunderts geläufig gewesen sein.

Dass Ulpia Noviomagus *colonia* gewesen, ist nicht bezeugt. Jedenfalls wird aber eine solche Niederlassung an einer Hauptstrasse gelegen haben. Als solche kommt besonders die uralte *Via Regia* = *Koningstraat* in Betracht, welche in der Nähe der Altstadt öfters umgelegt wurde und dort heutigen Tages *Weurtsche Weg* genannt wird (Abb. 16 u. 17). Eine Strasse jenes Namens ist auch jetzt noch im untern Viertel der Altstadt vorhanden; der Meilenstein *C. I. L. XIII, 9162* wurde i. J. 1629 östlich von Nymwegen, in dem am Fusse des Hügelplateaus an einem alten Waalarme gelegenen Dorfe *Beek* „*juxta viam regiam, vulgo dictam „de Koninghstraet”, quae Noviomagum primum attingit, ac inde ripam sequitur ad pagum Druyten in Mosa Vahaliae*“ aufgefunden. Es könnte jene die südlichere von den beiden auf der *Peutinger* Karte zwischen Noviomagus und Lugdunum gezeichneten Strassen sein.

Ein zu unserer Niederlassung gehöriges, grosses und reiches Gräberfeld fand sich an der Südseite der *Voorstadslaan* (Abb. 16) vor. Ich meine dieses Gräberfeld bis weit in die untere Altstadt hinein verfolgen zu können: eine ganze Reihe von Aschenkisten und sonstigen Gräberresten führt dahin.

Auf Grund verschiedener Beobachtungen wird schliesslich noch versucht das Areal der Niederlassung einigermassen zu bestimmen. Es zeigt sich, dass dieses auch für eine grössere Niederlassung völlig genügte. Die Tempelbauten könnten darinnen eine etwas isolierte Lage gehabt haben.

M. D.

INHOUD VAN DEEL VIII.

	Blz.
J. H. HOLWERDA. Afbeeldingen van de Brittenburg	1
W. D. VAN WIJNGAARDEN. Bestemming en herkomst van het Monument van Sebek-hotep IV.	14
Korte Oudheidkundige Mededeelingen. Grafheuvels.	22
J. H. HOLWERDA. De Rijnvesting van Karel den Grooten.	25
A. E. REMOUCHAMPS. De vluchtberg bij de hofstede „Berglust” te Ritthem op Walcheren.	40
C. C. v. ESSEN. Kop van een Romein uit den tijd der Republiek	49
W. GOOSSENS. Vondst van een Romeinsch brandgraf te Maastricht.	55
J. H. HOLWERDA. Roomburg.	60
M. DANIËLS. Romeinsch Nijmegen II, Ulpia Noviomagus	65

1 PPN 177 019 557
2 PPN 177 019 875
3 PPN 046 728 724
4 PPN 177 020 210
5 PPN 177 020 30X
6 PPN 177 020 423
7 PPN 177 020 423
8 PPN 177 044 683
9 PPN 177 045 124
10 PPN

